Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi

1908-2002

9. BASKI

İMGE kitabevi

İMGE kitabevi

Prof. Dr. Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

Boratav'ın Eserleri:

- *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950: İktisadi Düşünceler ve İktisadi Mevzuat* (SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 16, 1962)
- *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Meseleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)
- *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi, 1969)
- *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1. baskı, SBF; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1973)
- *Türkiye'de Devletçilik* (1. baskı, 100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1974; 3. baskı İmge Kitabevi Yayınları, 2005)
- *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (YSE İş Sendikası Temel Eğitim Dizisi, 1979)
- *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (1. baskı, SBF, 1980; 2. baskı, Birikim Yayınları; 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: Seçme Yazılar* (Belge Yayınları, 1983)
- *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (Ş. Pamuk ve Ç. Keyder ile birlikte, Kaynak Yayınları, 1984)
- *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için Konut Sektörü ve Politikaları Üzerine Bir Model Önerisi* (H. Ersel ve Y. Kepenek ile birlikte, Kent Koop, 1984)
- *Die Türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert: 1908-1980* (Dagyeli Verlag, Türkiye İktisat Tarihi'nin çevirisi, 1987)
- *Stabilization and Adjustment Policies and Programmes-Country Study 5: Turkey* (WIDER, 1987)
- *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* (Gerçek Yayınevi, 1988; genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 7. baskı, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002* adıyla İmge Kitabevi Yayınları, 2003, 2004, 2005)
- *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar* (BDS, 1988)
- *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yayınevi, 1991; İmge Kitabevi Yayınları, 2005)
- *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* (Editör, Ergun Türkcan ile birlikte, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1993)
- *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi, Araştırma Raporu* (Y. Kepenek, E. Taymaz, T. Bali, N. İ. Ertuğrul ve M. A. Candan ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı, 1998)
- *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* (E. A. Tonak, O. Türel, C. Somel, T. Şengül, H. Arslan ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Türkiye Ekonomisinin Son Durumu* (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, No. 10, 2002)

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-393-2

© İmge Kitabevi Yayınları, Korkut Boratav, 2003

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

7. Baskı: Ekim 2003
8. Baskı: Ağustos 2004
9. Baskı: Ağustos 2005

Düzelti
Gökçe Gökçeer

Kapak Uygulama
Murat Özkoyuncu

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 – 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 – 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10
E-Posta: kadikoy@imge.com.tr

Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi
1908-2002

9. Baskı

İMGE kitabevi

İçindekiler

2003 Baskısına Önsöz 7
Önsöz 9
Giriş 13
I. Devrim ve Savaş Yılları: 1908-1922 19
II. Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929 39
III. Korumacı - Devletçi Sanayileşme: 1930-1939 59
IV. Bir Kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945 81
V. Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi: 1946-1953 93
VI. Tıkanma ve Yeniden Uyum: 1954-1961 107
VII. İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme (1962-1976) ve Yeni Bunalım (1977-1979) 117
VIII. Sermayenin Karşı Saldırısı: 1980-1988 145
IX. Uluslararası Finans Kapitalin Egemenliğine Sancılı Geçiş: 1989-2002 171
X. Sonuç: Bazı Ana Çizgiler 201
Kaynaklar 223

2003 Baskısına Önsöz

Bu kitabın bir önceki baskısı, 1987 yılında kaleme alınmıştı. Kitaptaki verilerin, bulguların ve çözümlemelerin büyük bölümü 1985 yılında son buluyordu.

2003 yılında çalışmayı gözden geçirirken, özgün metnin yapısını korudum; ancak içeriğinde değişiklikler yaptım. Bu değişikliklerin en önemlileri, bir önceki baskının 1980-1985 tarihlerini kapsayan sekizinci bölümünün yeniden kaleme alınarak 1988'i içerecek biçimde genişletilmesi ve 1989-2002 yıllarını kapsayan yeni bir bölümün eklenmesi oldu.

Bunların dışında, kitabın bütün bölümlerini yeni baştan gözden geçirdim; yer yer yeniden kaleme aldım; eklentiler yaptım. 1987'den bu yana Devlet İstatistik Enstitüsü, Cumhuriyetin ilk dönemlerine ait istatistiki verileri geliştirdi; geçmişi bugünle karşılaştırmayı kolaylaştırdı. Ben, istatistiki ve nicel çözümlemeleri, özgün ve basılı belgelerden elle derleyen ve hesap makineleri ile kullanılır hale getiren bir iktisatçı kuşağındanım. Bu kitabın bir önceki baskısı da, bu eziyetli çalışma tarzının izlerini taşır. Yeni koşullara ve olanaklara iyi-kötü uyum sağlayanlardan biri olduğum için, elinizdeki metnin nicel bulgularının önemli

bir bölümü, başta T.C. Merkez Bankası olmak üzere, kamu kuruluşlarının web sayfalarındaki veri tabanlarının girdilerini içeriyor. Önceki baskının nicel bulguları bu sayede gözden geçirildi. Bu "gözden geçirme" çabası, bir önceki metnin yorum ve sonuçları üzerinde radikal değişikliklere yol açmadı. On altı yıl önceki yaklaşımımı ve değerlendirmelerimi büyük ölçüde koruyorum. Ancak, nicel bulgulardaki yenilikler ve son dönemlerde yapılmış yeni araştırmaların sonuçları, eski çözümlemeleri zenginleştirdi. Ayrıca, bu satırların yazıldığı tarihin sorunsalları, ister istemez geçmişe bakışı da etkiliyor. Elinizdeki kitapta bu tür etkilerin izleri ile de karşılaşacaksınız.

Prof. Dr. Korkut Boratav
Ankara, Ağustos 2003

Önsöz

Bu çalışma, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini kuşbakışı inceleyen bir "el kitabı" olarak kaleme alındı. Amacım, meslekten iktisatçı olmayan, ancak Türkiye'nin bugünkü sorunlarına bir tarih perspektifi içinde bakmak gereğini duyan farklı bir deyişle, tarihi anlamadan, bugünü anlamanın mümkün olmayacağını sezen okuyucuya da hitap eden bir inceleme ortaya koymaktı. Böyle bir incelemenin rahat okunması gerektiğini; yöntem ve kaynak açıklamalarının ve iktisat kuramına ilişkin polemiklerin ağır yükünden mümkün olduğu kadar arındırılmasının yararlı olacağını düşündüm.

Aslında incelenen uzun tarih kesitinin pek çok sorununu, belli kuramsal sorunları göğüslemeden kavramak elbette imkânsızdır. Aksi halde sadece betimleyici bir çalışma ortaya çıkacaktı. Bu güçlüğü, kritik gördüğüm tüm tartışmalı konuları ele alarak; ancak sorunları en azından kavramsal düzeyde basite indirgeyerek aşmaya çalıştım. Çalışmayı, biçimsel olarak

rahatlatmak için izlediğim bir yol, metni tümüyle dipnotlardan arındırmak oldu. Bunu, bilimsel araştırmaların biçimsel kuralı olan dipnotlarda kaynak gösterme yerine, yararlanılan kaynakları metinde anarak ve çalışmanın sonundaki kaynakçada sıralayarak gerçekleştirdim. Kullanılan nicel bulgulara ilişkin kavram ve hesaplama yöntemi açıklamalarını da tablolarla sınırladım; oralarda da asgari düzeyde tuttum. Kendi yaptığım hesaplamaların sonuçlarını metin içinde kullanırken çoğu kez kaynak göstermedim ve yöntem açıklaması yapmadım. Bulgular üzerinde soruları olan meslektaşlarıma bu tür açıklamaları ayrıca yapmaktan mutluluk duyacağımı burada belirtmekle yetineyim.

Türkiye iktisadı ve tarihi üzerine çalışmış çok sayıda araştırmacının bulguları incelememizin ana malzemesini oluşturdu. Ancak, bu çalışmadaki sayısal bulguların önemli bir bölümü de ilk kaynaklar üzerinde bizzat yaptığım hesaplamalardan oluşuyor. Dolayısıyla, bir "el kitabı" olarak kaleme alınması, bu çalışmayı ikinci el kaynaklardan yapılmış bir sentez/derleme haline getirmiyor. Özellikle bölüşüm göstergeleri üzerinde 20. yüzyıl iktisat tarihinin çeşitli dönemleri için aynı veya birbirine yakın kavramlar kullanılarak yaptığım hesaplamalar, bölüşüm ilişkilerinin seyrine belli bir süreklilik içinde bakmamızı sağlayacak bulgulara ve sonuçlara ulaşmamıza imkân veriyor. Bunlara, ekonominin yapısal bazı özellikleriyle ilgili farklı bulguları da eklemek mümkün. Bunların bir bölümü daha önce yayımlanmış incelemelerimden alındı. Önemlice bir bölümü ise, bu çalışma için yapıldı.

Bu çalışma 1983 yılı içerisinde tamamlandı. 1987 yılında gözden geçirildi ve sonuncu bölüm (1980'li yıl-

lar) ilk metne eklendi. Bu iki tarih arasında geçirdiğimiz çileli ve güç günler içinde bir yazar olarak, araştırıcı bir iktisatçı olarak çalışabilmeyi sürdürmemi, sabırları, dayanıklılıkları ve fedakârlıkları ile karım Çiğdem ve çocuklarım: Oluş, Elvan, Sinan mümkün kıldılar. Kendilerinden çaldığım zamanları affettiremeyeceğini bile bile bu kitabı onlara ithaf ediyorum.

Aralık 1987
Korkut Boratav

Giriş

Bu çalışmada, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini; İkinci Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılından başlayarak ve 21. yüzyılın başlarında (2002'de) son vererek ve yüz yıla yaklaşan bu zaman aralığını dokuz döneme ayırarak gözden geçireceğiz.

İncelememizin başlangıç ve bazı ara noktaları önemli siyasi dönüşümler içeren ve bunlarla hatırlanacak yıllar olmakla birlikte dönemlendirmede kullandığımız ölçütler esas olarak *iktisadi*dir. Dönemlerimizi aşağıda sıralıyoruz:

1. Devrim ve savaş yılları: 1908-1922;
2. Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa: 1923-1929;
3. Korumacı-devletçi sanayileşme; 1930-1939;
4. Bir kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945;
5. Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi: 1946-1953;
6. Tıkanma ve yeniden uyum: 1954-1961;

7. İçe dönük, dışa bağımlı genişleme (1962-1976) ve yeni bunalım (1977-1979);
8. Sermayenin karşı saldırısı: 1980-1988;
9. Uluslararası finans kapitalin egemenliğine sancılı geçiş (1989-2002)

Görüldüğü gibi, incelememizin bölümlerini oluşturan dönemlerden birincisi, yani 1908-1922 yıllarını kapsayan "devrim ve savaş yılları"; dördüncüsü, yani İkinci Dünya Savaşı ve sekizinci dönemi oluşturan 1980-1988 yılları, salt iktisadi özellikleriyle tanımlanamazlar. Diğer dönemler ise Türkiye ekonomisinin işleyişinde, gelişim doğrultusunda beliren dönemeçler ve sapmalarla birbirinden ayrılmaktadır. Bu dönemeçleri doğuran ve bunları izleyen doğrultuyu belirleyen içsel ve dışsal değişkenlerin açıklanması ise, şüphesiz, dönemlerin ve geçiş noktalarının somut tahlilinde ortaya konacaktır. Sadece, sözünü ettiğimiz dönüşümleri hem belirleyen, hem de kısmen onlar tarafından belirlenen iktisat politikalarındaki değişmeler, dönemler arası farklılıkları ortaya koyan ana değişkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

20. Yüzyıl Türkiyesi'nin iktisadi ve sosyal tarihini inceleyen yazarların bir bölümü, bazı siyasi dönüşüm tarihlerinden hareketle yukarıdakinden kısmen farklı bir dönemlendirmeyi yeğlemektedirler. Bu yaklaşımda bizimkinden farklı olarak önerilen iki dönem, "Demokrat Parti iktidarı" olarak nitelendirilebilecek 1950-1960 yılları ve 27 Mayıs 1960 hareketiyle başlayıp 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle noktalanan bir diğer zaman aralığıdır. 1960-1980 yıllarının bizim yedinci dönemimizle büyük ölçüde çakıştığı bir yana, bu "dönemler"in siyasi ağırlıklı bir tarih araştırmasında önemli kesitler olduğunda şüphe yoktur. Ayrıca, siyasi

dönüşümlerin önemli iktisadi uzantıları olabileceği de malûmdur. Ancak siyasi ve iktisadi gelişmeler arasında bu türden etkileşmelerin varlığı, bu gelişmelerin *farklı* olgulardan oluştuğunu ve bu etkileşmelerin önemli *gecikmeler* ve zaman *kesintileri*yle sonuç verdiğini görmemizi engellememelidir. Nitekim, 1945 sonrasında Türkiye'yi etkisi altına alan uluslararası konjonktürün iktisat politikalarına ve ekonomik gelişmeye yansımaları incelendiğinde görülecektir ki, 1950 yılı, bir dönüm noktası değil, savaş sonunda başlamış olan bir sürecin icra ve yönetiminin farklı bir siyasi kadronun sorumluluğuna geçmesini ifade eden bir değişme yılından ibarettir. Ne var ki, bu siyasi değişmenin de bazı ciddi iktisadi sonuçları olacak; geçmişin ayak bağlarını pek az hisseden yeni siyasi kadrolar esasen başlamış olan iktisadi dönüşümleri önce hızlandıracak, ancak böylelikle bir sonraki dönemin başlangıcını oluşturan tıkanmanın doğmasına da doğrudan katkı yapacaklar; dahası, bu tıkanmayı izleyen ve öncekinin karşıtı olan iktisat politikalarını da yine kendileri uygulamaya koyacaklardır. 27 Mayıs 1960 hareketi, bu "yeniden uyum" sürecinin içinde (ve belli ölçülerde bunun da etkisi altında) meydana gelmiş; ancak bu süreci simgeleyen politikalara son vermemiştir. İktisadi bir inceleme, yeni bir dönemin 27 Mayıs'la değil, "27 Mayıs rejimi"nin artık tasfiyeye uğradığı 1962 yılında başladığını ortaya koyacaktır. Şüphesiz, 1962 sonrasının ekonomik gelişmeleri, 1961 Anayasasının oluşturduğu siyasi ve hukuki çerçevenin etkisi altında da kalacaktır. Bu bağlamda, 1980'li yıllardaki dönüşümlerin ilk adımını oluşturan 24 Ocak 1980 kararlarının parlamenter rejim içinde uygulamaya konduğunu ve eksiksiz uygulanmasının ve geliştirilmesinin 12 Eylül rejimi sayesinde mümkün olduğunu belirtelim.

Dolayısıyla "sermayenin karşı saldırısı" başlığı altında nitelediğimiz 1980-1988 yıllarındaki gelişmelerin siyasi rejimde, askeri darbe, 1982 anayasası ve 1980-1983 yıllarının anti-demokratik ortamında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle yakın bağlantısı vardır.

Şüphesiz, salt iktisadi ölçütlerle dahi farklı dönemlendirme önerileri mümkündür. Ancak bunların, daha çok yukarıda önerilen dönemleri birleştirme veya bölme yönünde olabileceğine ve bizim dönemlerimizin iktisadi gelişmenin doğrultusunda ve ekonominin işleyiş mekanizmalarında meydana gelen değişmeleri büyük ölçüde yansıttığına inanıyoruz.

Dönemlerden her birini incelemeye, kapsanan zaman dilimine egemen olan iktisat politikalarının, resmi iktisat düşüncelerinin ana özelliklerini ve dönemin belirleyici niteliklerini gözden geçirerek başlıyoruz. Dönem içinde iktisadi gelişmenin ve iktisat politikasının ana uğrakları daha sonra ortaya konuluyor. Ekonominin büyüme, sanayileşme ve dış ticaret gibi temel boyutlarıyla ilgili nicel göstergelerin değerlendirilmesi ve yorumlanması bunu izlemekte ve son olarak da bölüşüm ilişkilerinde ve gelir dağılımında dönem boyunca meydana gelen değişmeler incelenmektedir.

Yüz yıla yaklaşan bu türden bir incelemenin dayandığı olgusal ve sayısal malzemenin niteliği şüphesiz ki yeknesak olmayacaktır. Bu yüzden, dönemlerimizin her birini yukarıda özetlenen ana yapı içinde incelerken, dönemler *arasında* kesintisiz bir karşılaştırmayı sürdürebilecek genellikte nicel göstergeler kullanmak her zaman mümkün olmamıştır. Cumhuriyet sonrasında milli ve sektörel hâsılaya ve dış ticarete ilişkin sürekli verilere artık sahibiz. Ancak, bölüşüm göstergelerini inşa için gerekli olan göreli fiyatlar, üc-

ret ve maaşlar ile faiz, kâr ve toprak kirası gibi kategorilere ilişkin sürekli olarak karşılaştırılabilir veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla gelir dağılımı ve bölüşüm ilişkileri incelemeleri her dönem için var olan en uygun, ancak zaman zaman diğer dönemlerden farklı olan nicel malzeme üzerine kurulmuştur. Buna rağmen bu çalışmanın, 20. yüzyıl Türkiyesi'nde gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin ana doğrultuları üzerinde oldukça güvenilir (ve bir bölümü yeni) bilgiler sunduğunu sanıyoruz.

I. Devrim ve Savaş Yılları: 1908-1922

I

1924 yılında yayımlanan "Modern Türkiye" başlıklı kitabında E. G. Mears şunları yazıyordu: "Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... Siyasi denetim sağlamanın en güvenceli ve en basit yöntemlerinden biri sermaye kaynakları üzerinde egemenlik sağlamaktır... Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış mali çıkarlara ipotek edilmiş durumda idi."

Bu ifadeler, 1908'de İttihat Terakki Cemiyeti'nde kümelenmiş ihtilalcilerin ve 1922'de Kemalist devrimcilerin devraldıkları Osmanlı ekonomik mirasının ana özelliklerini resmetmektedir ve bu özellikleri "yarısömürgeleşmiş bir toplum yapısı" olarak nitelendirmek doğrudur.

Bu "yarı sömürge"nin belirleyici özelliklerini, ayrıntıya girmeden, ana başlıklar halinde saptayalım:

Birinci olarak, dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusudur. Uluslararası ihtisaslaşmanın bu klasik biçimi 19. yüzyılın ilk on yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Avrupa kökenli sınai ürünler iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuştu. Sanayi devriminin sürükleyici sektörünü oluşturan tekstil ürünleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl başlarında kendi kendine yeterli iken yüz yıl sonra iç tüketiminin % 80-% 90'ı ithal malı iplik ve kumaşlardan sağlanıyordu. Sınai geriliğin tipik bir belirtisi, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk sanayileşme hamlesini "üç beyazlar" sloganının simgelenmesiyle ortaya çıkar. Bunlar, bir sanayi kolu olduğunda şüphe olmayan *tekstil* dışında, aslında birer tarımsal ürün sayılması gereken *un* ve *şeker*dir. Gerçekten de, incelediğimiz dönem boyunca, Amerika ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ezilen yerli değirmencilerin sorunları, iktisat tartışmalarının önemli konularından birini oluşturmuştu.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımları, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş sınai tesislerin, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 "sair" dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğunu ortaya koyuyor. Şüphesiz bu liste, 1908'den

önce kurulup sayım tarihinde tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun ve Tarsus'ta var olduğu bilinen birkaç sınai tesisi kapsamadığı için, Meşrutiyet öncesi Türkiye sanayiinin eksiksiz bir dökümünü vermemektedir. Ancak, ülkenin sınai profilinin önemli ölçülerde içeren bu liste, 1908 yılında çağdaş anlamıyla bir Osmanlı sanayiinden söz etmenin güç olduğunu açık-seçik ortaya koymaktadır.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge niteliğinin en açık belirtisi, *dış borçlanmalar - Düyun-u Umumiye - sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları - giderek ağırlaşan ve yaygınlaşan kapitülasyonlar* zinciri sonunda ülke yönetiminin önce iktisadi, sonra büyük ölçüde askeri ve siyasi alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olmasıydı. İmparatorluktan Cumhuriyete geçişin sancıları kısmen de (bu kesimin başında aktarılan Mears'in sözlerinde açıkça ifadesini bulan) bu ekonomik tutsaklığa karşı verilen çetin mücadelelerden kaynaklanacaktır.

II

1908-1922 dönemi, esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dizi savaş, ihtilal darbe ve ayaklanma sonunda tarihe karıştığı yıllar olarak bütünlük taşır. Ancak bu yıllara iktisadi bir perspektifle bakacak olursak, dönemi, "eksik kalmış bir burjuva demokratik devrimi" veya "ulusal bir kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingen adımlar" ifadeleriyle nitelendirmek uygun olacaktır. Burjuva devriminin niçin "eksik" kaldığını; ulusal bir kapitalizme yönelişin niçin "çekingen" olduğunu; fakat her şeye rağmen bu yılların

niçin bir devrim dönemi sayılması gerektiğini açıklamamız gerekecektir.

Dönemin siyasi iktidar düzlemindeki ana aktörleri 1908-1918 arasında İttihatçılar, 1919-1922 arasında ise Kemalist devrimcilerdi. İkincisi büyük ölçüde birinci gruptan türeyen bu kadroların siyasi iktidara egemenlikleri her zaman tam değildi. 1908-1913 yılları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi iktidarı denetlediği ve etkilediği, fakat hiçbir zaman tamamen elinde tutamadığı yıllardır. 1913-1918 alt-dönemi İttihatçıların iktidarı tamamen ellerine geçirdikleri bir zaman kesiti olarak önceki alt-dönemden ayrılır. 1919-1922 yıllarında ise, İstanbul'da, emperyalizme karşı uzlaşma ve teslimiyeti temsil eden bürokratik aristokrasinin temsilcileri, Anadolu'da ise Kemalist devrimciler iktidardadırlar. Siyasi iktidara egemenlik dereceleri yeknesak ve kesintisiz olmamasına rağmen, döneme burjuva-devrimci karakterini kazandıran siyasi kadrolar, esas olarak İttihatçılar ve Kemalistlerdir.

Dönemin ana özelliği, ulusal nitelikteki bir kapitalizme yöneliş olmakla birlikte, bu hareketin karşısına çıkan çeşitli nesnel ve öznel engeller hiçbir zaman tamamen aşılamamış; bu yüzden köktenci bir dönüşüm gerçekleşmemiştir. Neydi bu engeller?

Nesnel engellerin başında ekonominin, yukarıda kısaca açıklanan yarı-sömürge statüsünün yarattığı, derin bağımlılık ilişkileri gelmekteydi. Bu ilişkiler, toplumun yapısına, salt siyasi-hukuki operasyonlarla giderilemeyecek derecede nüfuz etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar genellikle milliyetçi ve bağımsızlıkçı kadrolar iktidarda olmakla birlikte, bunlar, uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kurumsallaşmış ve güvenceler altına alınmış denetim, müdahale ve baskı me-

kanizmaları karşısında çaresiz kalmışlar; sonunda "büyük güçlerden hangisine yanaşmak ehvendir?" sorusuna sığınmışlardır. 1908-1914 yıllarında İngiltere ve Almanya taraftarı siyasiler arasındaki çekişmelerin arkasında bu çaresizlik yatar. Batı'daki burjuva devrimlerinin hiçbir zaman bu boyutlarda karşılaşmadığı; buna karşılık 20. yüzyılda tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin önüne çıkan bu sorunun ilk önce siyasi düzlemde aşılması gerekiyordu. Bunu gerçekleştirmek İttihatçılara değil, Milli Mücadele, Lozan ve Cumhuriyetin ilanı uğraklarını geçebilen Kemalistlere nasip olacaktır. Ancak siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlığa giden yolda *gerekli,* ancak *yeterli olmayan* bir aşama olduğu sonraki on yılın iktisadi iniş ve çıkışlarında açıkça gözlenecektir.

Demokratik bir devrim hareketinin karşısına çıkan bir diğer nesnel engel, 1908'i izleyen on dört yılın hemen hemen kesintisiz bir dizi isyan ve savaşla dolu olmasından doğar. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna-Hersek'in ve Girit'in yitirilmesi, Trablusgarp Savaşı, Lübnan ve Arnavutluk isyanları, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi birlikte düşünüldüğünde öyle bir olaylar zinciridir ki, bu gaileler altında bunalan iktidarların yeni bir toplum düzeni kurma doğrultusundaki özlemlerini biçimlendirmesi ve hele uygulayabilmesi bir mucize olurdu.

Ulusal nitelikte bir kapitalizme yönelişin karşısına çıkan belki de en çetin nesnel engel, Türk burjuvazisinin cılızlığından kaynaklanmaktaydı. Bir Osmanlı burjuvazisi şüphesiz ki vardı; ancak bu sınıfın üç belirgin niteliği, sanayide değil ticarette (ve özellikle dış ticarette) gelişmiş olması; buna bağlı olarak *komprador* bir özellik taşıması ve büyük ölçüde gayri müslim (Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni) unsurlardan oluşmasıydı.

Bu özellikleri taşıyan bir sınıfın, ulusal nitelikli bir burjuva devrimini sürüklemesi elbette beklenemezdi. Buna karşılık iç ticarette küçük ve orta sermayeli (dolayısıyla *esnaf* özellikleri ağır basan) Türk ve Müslüman burjuvazi zayıf, dağınık, örgütsüz ve büyük ölçüde birincilere bağımlı durumdaydı. Bu durumda, eğer gerçekleşecekse, burjuva devriminin burjuvazi dışındaki sosyal gruplarca yapılması zorunlu oluyordu. Türkiye koşullarında bu tarihi misyonu küçük burjuva aydınları üstlenecektir.

Şüphesiz ki bu teşhisin ardındaki sorunlar, Türkiye'de sosyal bilimcilerin üzerinde anlaşamadıkları ve daha uzun yıllar tartışacakları bir alana aittir. 1908-1912, 1923-1929 ve 1930-1939 dönemlerindeki iktisadi icraatın *kapitalizmin* gelişmesi doğrultusunda olup olmadığı ve ne ölçüde bilinçli olarak, ne ölçüde nesnel sonuçları itibariyle böyle olduğu ileriki sayfalarda tartışılacaktır. Bu çalışmanın sınırları dışına taşan kritik ideolojik sorun, Türkiye'de küçük burjuva aydınlarının, burjuva ideolojisine nasıl, hangi biçimlerde ve hangi ölçülerde angaje olduğu sorunudur. Türkiye'de aydınların, burjuva ideolojisi, küçük burjuva radikalizmi, sosyalizm ve tepkici-tutucu-dinci akımlar karşısındaki tavırlarının tarihi bir perspektif içinde yeterli bir biçimde incelenmediği söylenebilir.

Bu noktada paradoksal görünen bir saptama yapalım. Genel olarak burjuva ideolojisinin iktisat politikalarına uzanan iki ana kolu olduğunu; bunlardan birinin ulusal bir kapitalizme, diğerinin ise serbest ticaretçi, entegrasyoncu ve beynelmilelci bir gelişme biçimine angaje olduğunu; 19. yüzyılda her iki kolun Batı düşünürleri arasında partizanları bulunduğunu belirtelim. 20. Yüzyıl başlarında Türkiye koşullarında bu tavırlardan ikincisini benimseyen etkili bir siyasetçi ve

aydın grubunun varlığı, ulusal bir kapitalizmin gelişmesine karşı öznel bir engel olmuştur. Burjuva ideolojisinin belli bir biçiminin kapitalist gelişmeye ayak bağı olması çelişkili görülebilir. Ne var ki, bu dönemde emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri *ulusal* ve *bağımsızlıkçı* bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil; bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları olarak korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınırsa, bu çelişkinin sadece *görünürde* olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu "beynelmilelci burjuva" yaklaşımının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki tipik temsilcisi, Sakızlı Ohannes Paşa ile M. Cavit Bey'dir. Ohannes Paşa 1881'de yayımladığı *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel,* Cavit Bey ise 1900'de basılan *İlm-i İktisat* başlıklı ve büyük ölçüde çağdaş liberal Fransız iktisatçılarından kaynaklanan kitaplarında, ekonomiye devlet müdahalesine ve korumaya şiddetle karşı çıkarak içte ve dışta "liberal" iktisat politikalarının partizanlığını yaptılar.

Bu eserler bizim incelememizin başlangıç tarihinden önceye ait olduğu için dönemin fikir hareketleri arasında sayılmayabilirler. Ancak, M. Cavit Bey'in, sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biri, Meşrutiyet sonrasının etkili (ve liberalizmin kuramcılığını yapan) yayın organı *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'nın kurucusu, Haziran 1909 ile Birinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında kurulan hükümetlerin çoğunda Maliye veya Nafia nazırı, hükümette yer almadığı zamanlarda dahi tüm iktisat politikası sorunlarında büyük otorite sayılan bir kişi olduğu dikkate alınmalıdır. Cavit Bey'in

sistemli olarak savunduğu iktisat politikaları, "serbesti-i ticaret", tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı, piyasalara devletin "adem-i müdahalesi" unsurlarına dayanıyordu. Bu politikaların 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı toplumunun koşullarında, sanayi tabanlı bir ulusal kapitalizmin ve sanayi burjuvazisinin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisinin ve bir ticaret burjuvazisinin gelişmesi anlamına geleceği söylenmelidir.

Buraya kadar ulusal nitelikte bir burjuva demokratik devriminin karşısındaki engelleri vurguladık. Ne var ki, 1908-1922 yılları sadece bu engelleri değil, daha kökten bir burjuva dönüşümünün gerçekleşmesini ve daha ulusal bir kapitalizmin tohumlarının yeşerebilmesini kolaylaştıracak öznel ve nesnel koşulları da içermekteydi. Öznel (ideolojik) düzlemde, yukarıda değinilen liberal okulların simetrik karşıtı olan, korumacı sanayileşmeye yönelik ve devlet teşvik ve müdahaleleri ile bir milli sanayi burjuvazisinin "yetiştirileceği"ni savunan bir "milli iktisat" okulu da vardı. Tevfik Çavdar ve Zafer Toprak'ın çalışmalarında gösterildiği gibi, 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulan (ve "liberal" tezlerle yaşıt olan) bu tez, dış ilhamını Alman tarihçi okulunun korumacı doktrininden alıyor ve sanayileşmeyi kalkınmanın ana yolu olarak görüyordu. 1908'i izleyen yıllarda bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili mensupları olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler *İktisadiyyat Mecmuası* ve *Türk Yurdu* gibi yayın organlarında bu okulun ana savlarını yaymaya başladılar. Bu görüşlerin Harb-ı Umumi koşullarında liberal tezlerden daha fazla revaç bulduğu anlaşılmaktadır.

"Milli İktisat" görüşü, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün, hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri sürmekteydi. Bu savın geçerliliği, ileride de göreceğimiz gibi, 1920'li yılların sonuna kadar sınanmış sayılabilir. Elde edilen sonuç, amaçlanan hedef bakımından pek de verimli olmamakla birlikte, bu yolun sınanması herhalde kaçınılmazdı. Burjuva ideolojisinin beynelmilelci değil milliyetçi varyantını ifade eden bir görüşün, 20. yüzyılın başlarında bir yarı-sömürge ülkede "yerli burjuvazinin yetiştirilmesi"ne dönük bir programı içermesi ve bu programı sınaması başlangıçta adeta zorunludur. Bu program sınanmadan, 20. yüzyılda çevre ülkelerinde ulusal bir kapitalist sanayileşmeye giden alternatif bir programın, yani devletçiliğin gündeme gelmesinin (en azından Türkiye açısından) imkânsız olduğu ileride gösterilecektir.

İncelediğimiz dönemde sözü geçen dönüşümü hızlandıran ana nesnel etken ise, doğrudan doğruya savaş koşulları olmuştur. Anadolu halkının ve üretici güçlerin kıyım ve tahribi ile Osmanlı devletinin dağılması gibi felaketlere yol açan uzun savaş yıllarının sözünü ettiğimiz "olumlu" dönüşümlere yol açmış olması ilk bakışta göründüğü kadar şaşırtıcı değildir. Savaşın bu yöndeki etkileri iki doğrultuda meydana gelmiştir: Birinci olarak, coğrafi unsurları arasındaki ekonomik bağları pek zayıf olan bir yarı-sömürge toplumu nesnel zorlamalar sonunda ulusal bir ekonomiye dönüşmeye başlamış; ikinci olarak da kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa olguları, bazı durumlarda meyveleri Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuştur.

Her iki etkinin birlikte gözlendiği tipik bir durum İstanbul'un beslenmesi ve buğday sorunudur. Osmanlı ekonomisinin içsel bütünleşmesinin zayıf niteliği ve yarı-sömürge yapısı yüzünden dış pazarlarla, yani dünya kapitalizmi ile bağlantı noktalarını oluşturan İstanbul, İzmir, Selânik gibi metropollerin (ve onların ekonomik *hinterland*larının) ülkenin diğer bölgeleriyle ekonomik bağları fevkalade sınırlı idi. Büyük bir hububat alanı olan İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday nakletmek, New York'tan buğday ithal etmekten % 75 daha pahalıydı. Bu nedenlerle İstanbul, hububat tüketimini büyük ölçüde Avrupa ve Amerika kaynaklı unlardan sağlıyordu.

Birinci Dünya Savaşı, Batı'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yollarını büyük ölçüde tıkadı. Bu, İstanbul nüfusunu çok ağır bir beslenme sıkıntısı içerisine sürükledi. Ancak, bu sıkıntı ve tıkanmalar, Osmanlı ekonomisinin modern anlamda bir ulusal ekonomi haline dönüşmesi doğrultusunda da önemli etkiler icra etti. Mevcut ulaşım şebekesinin imkânları sonuna kadar kullanılarak Anadolu çiftçisi, metropol tüketicileri için (yani büyük boyutlu ulusal piyasa için) üretmeye başladı.

Sonraki yılların kapitalizm doğrultusundaki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerinin ilk filizlenmeleri de bu olayın çevresinde oluştu.

Bir kere, İttihat ve Terakki hükümetlerinin savaş dönemi iktisat politikaları içinde İstanbul'un iaşesi, çözümü en önce gereken sorunlardan biri olarak ortaya çıktı. İttihatçı liderlerden Kara Kemal'in yönetiminde çok değişik, çoğu kez çelişkili ve yetersiz yöntemler denenerek İstanbul'un beslenme sorunları çözülmeye çalışıldı. Ve bu çabalar, geleneksel Osmanlı toplumunun devlet müdahaleciliği sınırları dışına çıkılarak ya-

pıldı. Bunlar, modern anlamda piyasanın denetlenmesi, yani bir iktisat politikası uygulanması yönündeki ilk ciddi denemeleri oluşturdu ve sonraki yıllara küçümsenmeyecek bir deney birikiminin aktarılması böylece mümkün oldu.

İkinci olarak, Anadolu'dan İstanbul'a hububat sevki, savaş yıllarının en kârlı faaliyeti olarak ortaya çıktı. Savaş sevkıyatının da tıkadığı demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisi elde edebilen tüccar, İstanbul'a getirdiği gıda maddelerini spekülatif kârlarla pazarlama imkânı buldu. İttihatçılar bir yandan karaborsayla mücadele eder görünürlerken, bir yandan da kendilerine yakın grupların nemalandığı bir ilkel birikimin de gelişmesine yol açtılar. Benzer bir birikim, piyasa için üretim yapan zengin çiftçi katlarında da gözlendi. Savaş yıllarında, "Ey Türk, zengin ol!" diye başlık atan büyük gazeteler ve "Harb-ı Umumi esnasında Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek" hedefini savunan Yûsuf Akçura gibi etkili yazarların görüşleri, bu birikim biçiminin sadece nesnel zorunluluklardan doğmadığını, aynı zamanda bilinçli olarak istenmiş bulunduğunu gösteren dolaylı kanıtlardır.

Kısacası, 1908-1922 döneminin nesnel ve öznel koşulları, Türkiye'de ulusal nitelikte bir kapitalizmin filizlenmesi için de bazı olumlu etkenler içermekteydi.

III

1908-1922 dönemindeki iktisadi gelişmeleri belirleyen politikaları, kapitalist bir devletin kurumlaşması doğrultusundaki yasal düzenlemeler, sanayileşmenin ve şirketleşmenin teşviki doğrultusundaki çabalar, ekonomik bağımsızlık yönünde atılmaya çalışılan ilk a-

dımlar ve nihayet Harb-ı Umumi'nin ve Milli Mücadele'nin Anadolu'dan yürütülmesi sırasında uygulanan (ve bir kısmına yukarıda değindiğimiz) savaş ekonomisi yöntemleri gibi ana başlıklar altında gözden geçirebiliriz.

Sultanın ve bürokratik aristokrasinin devlet örgütü ve toplumsal hâsıla üzerindeki keyfi egemenliğini bir kalemde değilse bile küçük darbeler ve kemirmelerle ortadan kaldıran uygulamaların hukuki dayanağını oluşturan bir dizi kanun ve kararname, bu dönemin başlarında, kapitalistleşme sürecinin asli unsurlarından biri olarak görülmelidir. Devlet örgütünün yeniden düzenlenmesine ilişkin çok sayıda kanun ve kararname, 400.000 liralık yıllık geliri olan padişah emlâkinin maliyeye devri, saray personeline ve bizzat sultana verilen ödeneklerin kısılması, askeri ve mülki kadrolara sarayın himayesinde yerleşmiş kişilerin topluca tasfiyesi, Çerkez köle ve cariyelerle zenci esirlerin satışının yasaklanması sözü edilen "anti-feodal" icraat arasında gösterilebilir. Derhal ifade edelim ki bu doğrultudaki gelişmelerin başlangıcı Tanzimat'a kadar götürülebilir. Ancak, Tanzimat ile Birinci Meşrutiyet arasında gerçekleşen ağır tempolu modernleşme süreci, Abdülhamit'in otuz yılı aşkın istibdat yönetimi içinde birçok yönüyle durmuş, hatta gerilemişti. 1908 yılına bir devrim özelliği kazandıran, biraz da, bu kesintinin araya girmiş olmasıdır.

Genel olarak sermayenin ve özel olarak yerli sanayi sermayesinin lehindeki uygulamalar arasında Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yaygın bir biçimde başlayan grev ve işçi hareketlerine tepki olarak çıkarılan ve sendikalaşmayı yasaklayıp grev hakkını kısıtlayan Tatil-i Eşgal Kanunu, yerli sermayenin sanayi yatırımlarına bir dizi ayrıcalık sağlayan Teşvik-i Sanayi

Kanunu ve özellikle savaş yıllarında yerli sermayeli şirketleşmenin etkili bir biçimde desteklenmesi örnek verilebilir. Tüm kısıtlayıcı hükümlerine rağmen Tatil-i Eşgal Kanunu önemli bir örnektir. Sermaye-emek ilişkilerini yok sayan istibdat döneminin yasaklamalarının aksine bu kanun, sınıf mücadelesi gerçeğini gözledikten sonra, sorunu sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışan modern, yani kapitalistçe, bir düzenleme sayılmalıdır.

1908 sonrasında İttihatçıların ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışları, dar bir hukuki-siyasi yorumun sınırları içinde kalmaktaydı. Problem, devletin hükümranlık haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görülmüş; emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkileri kavranamamıştı. Bunun sonunda yabancı sermaye ve dış borçlanma, (hukuki ayrıcalıklar ve siyasi koşullar içermemesi tercih edilmekle birlikte) ilke olarak hep teşvik edilmiştir. Öte yandan, sanayiyi koruyucu bir gümrük politikasına karşı bir yandan liberal Cavit Bey okulunun ideolojik egemenliğinden, öte yandan dış ticaret politikasını ipotek altında tutan ticaret anlaşmalarından gelen engeller savaş yıllarında aşılabilmiş ve müttefikimiz Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen, gümrük resimleri önce % 15'e, sonra % 30'a çıkarılmış; daha sonra da ithal edilen malın ölçü birimi veya adedi üzerinden hesaplanmaya imkân veren spesifik gümrük tarifelerine geçilmişti. Kapitülasyonların tek yönlü olarak kaldırılması da savaş yıllarında gerçekleşir.

Nihayet, savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycı yolundan ayrılarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda kampanyası açmış ve 19 milyon liralık devlet

tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı devletinin son günlerinde yapılmasına rağmen bu uygulamayı da ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım sayabiliriz.

1919'dan itibaren ülkenin kaderini belirleyen oluşumların İstanbul'dan Anadolu'ya kaymasıyla yukarıda sözü edilen bağımsızlıkçı eğilimlerin daha kesin biçimler kazandığını görüyoruz. Rus devriminin yarattığı çalkantılar içinde ve emperyalizme karşı silahlı bir savaş sürdürmenin doğal sonucu olarak Kemalist hareketin anti-emperyalist bir retorik kullandığını; İstiklal Harbinin finansmanının ise zaman zaman Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilere ve el koymalara başvurularak Sovyet yardımı dışında tamamen Anadolu halkı tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Vedat Eldem'in hesaplarına göre, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı için kullandığı kaynakların % 26'sı Alman ve Avusturya avanslarından oluşan dış kaynaklar iken, İstiklal Harbinin finansmanının sadece yaklaşık % 10'u dış kaynaklardan (Sovyet yardımı ve bağışlardan) sağlanmıştı. Birincisi emperyalist bir yayılma savaşına katılma, ikincisi ise emperyalizme karşı bir silahlı direnme olan bu iki savaşın finansman biçimleri arasında saptanan bu fark doğal karşılanmalıdır.

Kısacası, 1914-1922 yıllarının getirdiği tüm yıkıma rağmen, savaş yıllarının bitiminde Anadolu ekonomisi savaş öncesine kıyasla biraz daha bütünleşmiş, daha ulusal bir nitelik kazanmış bulunuyordu.

IV

1908-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, tarımcı, sanayide fevkalade geri, dış

ticarette dışa bağımlı niteliklerini büyük ölçüde korumuş; ancak elverişsiz koşullara rağmen bazı dinamizm belirtileri de göstermiştir.

Bu dönemde tarımsal hâsılanın % 13-14'ü ihraç edilmekte, buna karşılık büyük kentlerin beslenmesi önemli ölçüde un ithalatıyla sağlanmaktaydı. 1908-1914 yılları tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlara tanık olmuştur.

Sanayide de 1908 sonrasında belirgin bir gelişme gözlenmektedir. Kuruluş tarihleri belli olan ve 1915 sayımınca kapsanan sınai işletmelerin sayısı 255'ti ve bunların 72'si, yani % 28'i 1908 sonrasında kurulmuştu. Bu gelişmeye rağmen sanayi kesimi fevkalâde ilkel bir nitelik taşımakta idi. Toplam üretim değerinin 1913'te % 83.5'i, 1915'te ise % 82.3'ü gıda ve dokuma sanayiinden kaynaklanıyordu; bu iki endüstri aynı yıllarda toplam işçi sayısının % 71 ve % 75.8'ini çalıştırmaktaydı. Alt üretim kollarına inilecek olursa bu ilkellik daha da çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır: Değirmencilik, tütün işleme, debagat, yünlü dokuma ve iplik ve ham ipek üretimi toplam sınai üretim değerinin 1913'te % 80.3, 1915'te % 83.1'ini oluşturuyordu. İşçi sayısı bakımından bu beş üretim kolunun payı, aynı yıllarda % 66.5 ve % 61.2 idi. Kısacası, buğday öğütmek, tütün ve deri işlemekten ve geleneksel ipekçilikten oluşan üretim faaliyetlerinin bütünüyle bugünkü anlamda sanayi olmadığı, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde sanayisiz bir ekonomi sayılabileceği ve toplumun sınai ürün tüketiminin esas olarak ithalat yoluyla karşılandığı, abartmalı sayılmamalıdır. 1915 yılında pamuklu dokuma tüketiminin sadece % 9.5'i, pamuk ipliğinin ise % 20.5'i üretimle, gerisi ithalatla karşılanmaktaydı.

Savaş yılları bu cılız ekonomik yapıyı derinden sarsmıştır. Erkek nüfusun çok önemli bir bölümünün silah altına alınması ve genel savaş koşulları, savaşın ilk yıllarında tarımsal üretimde önemli daralmalara yol açtı. V. Eldem'in hesaplamalarına göre 1914-1918 arasında buğday üretimi % 47, tütün % 51, kuru üzüm % 54, fındık % 65, yaş koza % 69 düşmüş; koyun sayısı % 45, keçi sayısı % 33 azalmıştı. 1919-1922 yıllarına ait rakamlar bulunmamakla birlikte, silah altındaki nüfusun bir miktar azalmış bulunması sayesinde üretimdeki gerilemenin son bulmuş olması beklenebilir.

V

1908-1922 dönemi bölüşüm ilişkileri bakımından karmaşık bir görüntü içerir.

Osmanlı ücretleri üzerinde Boratav, Ökçün ve Pamuk'un yaptığı bir araştırma, 1908-1913 arasında nominal ücretlerin % 19 civarında arttığını ortaya koymuştur. Fiyatlar bu yıllarda göreli olarak istikrarlı olduğu için bu artışın büyük ölçüde reel ücret artışı olarak yorumlanması doğru olur. Hürriyetin ilanını izleyen yıllarda sağlanan bu gelişmenin, hızla patlak veren işçi hareketleriyle yakın ilgisi olması doğaldır. Harb-ı Umumi yıllarında ise ücretlerin fiyat artışlarını izleyemeyerek reel olarak gerilediğini saptayabiliyoruz. Osmanlı sanayi sayımlarının sadece erkek işçileri içerdiği için karşılaştırılabilir ücret verileri sunan üretim kollarından hesapladığımız gündelik ücretlerin (işçi sayısına göre) ağırlıklı ortalaması 1913'te 13.3, 1915'te 14.9 kuruştur. Bu iki yılın ortalamasını 1914 yılı ortalama ücreti kabul edersek 14.1 kuruş elde ederiz. Buna karşılık T. Çavdar'ın aktardığı bir araştır-

maya göre, 1920-1921 yılında İstanbul'da çeşitli işkollarında mod (en çok rastlanan) aylık ücret 40 lira civarındadır. Bu rakamın aritmetik ortalamaya eşit olduğunu varsayarsak, gündelik ortalama ücret 1920'de 133 kuruş olarak tahmin edilebilir. 1914 yılı için saptadığımız nominal ortalama ücret olan 14.1 kuruş 100 kabul edilirse 1920'de nominal ücret endeksi 945'e çıkmış olur. Buna karşılık, Düyun-u Umumiye İdaresi'nce hazırlanan fiyat endekslerine göre fiyatlar 1914-1920 arasında 100'den 1406'ya çıkmıştır. Bu bulgular, reel ücretlerin bu altı yılda % 33 oranında düşmüş olması anlamına gelir.

Ancak, ücretlerin milli hâsıladan elde ettiği pay bu dönemde aynı oranda düşmemiş olabilir. Zira, bu yıllar milli hâsılanın da reel olarak daraldığı bir dönemi temsil eder. Milli hâsıla reel olarak % 33 daralmış olsaydı (ve bu daralma toplumsal emek verimliliğindeki gerilemeyi yansıtıyor olsaydı) gelir bölüşümünde ücretlerin payı sabit kalırdı; zira bu durumda reel ücretlerdeki düşme emeğin toplumsal verimliliğindeki düşme oranına eşit olurdu. 1914-1920 yıllarında toplumsal hâsılanın veya/ücret verilerinin söz konusu olduğu tarım-dışı sektörlerdeki hâsılanın ne kadar gerilediğini bilmiyoruz. 1914-1918 arasında tarımsal hâsılanın % 50 dolaylarında gerilediği yukarıdaki verilerde gösteriliyordu. Diğer sektörlerde de paralel bir gerileme meydana gelmişse, 1919-1920 yıllarında bu gerilemenin sadece kısmen telafi edilebildiği varsayılabilir. Dolayısıyla 1914-1920 arasında toplam hâsılanın % 33 dolaylarında düşmüş olması ve buna bağlı olarak da işçi sınıfının milli hâsıladan payının değişmemiş olduğu kısmen keyfi tahminler olarak ileri sürülebilir. Bu sonuçları 1908-1913 dönemindeki ücret hareketleriyle birleştirirsek, reel ücretlerin 1920'de

1908'deki düzeyin yaklaşık % 25 altında olduğu; buna karşılık ücret payının değişmemiş, hatta bir miktar artmış olabileceği tahmin edilebilir. 1908-1913 yıllarının fiyat ve milli gelir verilerinin bulunmayışı bu tahmini de bir hayli keyfi yapmaktadır.

Ancak, bu dönemde cılız bir sanayi yapısının doğal sonucu olarak işçi sınıfının kentli nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğu; yukarıda sözü geçen ücretlerin sanayi işçilerinden çok demiryolları, belediye hizmetleri, inşaat, ticaret gibi faaliyetleri kapsadığı ortadadır. Geleneksel Osmanlı toplumunun güçlü bir tabakasını oluşturan memurlar için ise, 1908/1922 dönemi, bölüşüm ilişkileri bakımından bir gerileme dönemi olmuştur. 1908-1913 yıllarında bürokratik aristokrasinin şişkinleştirdiği devlet kapısında büyük boyutlu tensikat ve tasfiye yapılmış; maaşlarda da ayrıcalıklı grupları ilgilendiren aşırılıklar törpülenmişti. Buna karşılık, savaş yılları geniş memur kitlesinin büyük ölçüde (ve hem mutlak olarak, hem göreli anlamda) yoksullaştığı bir alt dönemdir. Memur maaşları, savaşın başlamasıyla birlikte % 50 oranında *indirilmiş* ve bu durum bir yıl kadar sürmüştür. Bundan sonra maaşlar savaş boyunca % 10-20 oranlarında kalmak üzere sadece iki kez zam görmüş; olağanüstü fiyat artışları nedeniyle maaşların alım gücü % 80 dolaylarında düşmüştür.

1908'i izleyen yıllarda, İttihatçıların piyasa için üretimin önem taşıdığı bölgelerde ve ürünlerde orta ve zengin çiftçiye yönelik sistemli politikalar izlediklerini; üretici birliklerinin ve kooperatiflerin kurulmasını bu gruplar lehine işleyecek unsurlar getirerek desteklediklerini görüyoruz. Bu çiftçi gruplarının bir bölümünün üretimdeki daralmaya rağmen yüksek fiyatlardan ötürü savaş yıllarında yüksek gelir artışları sağladığını

gözlüyoruz. 1917 sonunda İzmir'de (Z. Toprak'ın naklettiği) bir demeç veren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi üyesi Dr. Nazım Bey, "mallarının harikulade tereffu'undan [yükselmesinden] istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymetini o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına 'eti gösteren' (à jour) bir çorap tedariki için bilâ-tereddüt üç lira vermesi"nden söz ederken, bu tür bir gelişmeden Cemiyet adına bir övünme payı çıkarır gibidir.

Buna karşılık Anadolu bozkırlarının geçimlik üretime mahkûm kıldığı geniş ve yoksul köylü kitlesi, on yılı aşkın savaş ve yıkım döneminin en çok sarstığı sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıfın yetişkin erkekleri Yemen ile Galiçya arasındaki uçsuz bucaksız topraklarda kan dökerken geride kalanlar yerel mütegallibenin savaş ve kargaşa yıllarında daima gelişiveren kaba sömürü ve soygun yöntemleri altında ezilmekteydi.

Savaş yıllarının bilinçli "zenginleştirme" politikalarından en çok nasibini alan grup, tabiatıyla, siyasi iktidarla yakın bağlar kurmayı başarmış müslüman ticaret burjuvazisi idi. Burjuvazinin bu kesiminin, özellikle İstanbullu Türk tüccarın, Milli Mücadele katarına atlamakta gecikmesinden doğan handikapı Kemalist hareketin zafere ulaşmasından sonra nasıl telafiye çalıştığını bir sonraki bölümde göreceğiz.

II. Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929

I

1923-1929 döneminin başlangıç yılı, Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devletin kuruluşunu ve Osmanlı İmparatorluğunun kesin olarak tarihe karışmasını simgeleyen bir yıldır. Bu yüzden geçmişle kesin bir kopmayı ve bu anlamda bir siyasi devrimi temsil eder. Ancak, bürokratik aristokrasinin iktidardan kesinlikle uzaklaşmasını sağlamakla birlikte, 1923 yılının iktisadi bakımdan geçmişle benzer bir kopukluk getirdiğini söylemek kanımızca mümkün değildir. Aksine, 1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle şaşılacak bir sürekliliğ içinde olduğunu gözlüyoruz.

Bu sürekliliği, Meşrutiyet sonrasında "milli iktisat" görüşü olarak nitelendirilen ve savaş yıllarında kısmen uygulanan iktisadi tezlerin, dönemin nesnel koşullarından doğan sınırlamaların dışında, 1923 sonra-

sına büyük ölçüde egemen olmasında gözlüyoruz. "Milli iktisat" okulunun korumacı ve dolayısıyla sanayileşmeci yönelimleri bu dönemde Lozan Antlaşması ile gümrük politikasına konan engeller yüzünden arka plana düşmüştür. Ancak aynı okulun, devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi "yetiştirilmesi"ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşımı, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur.

Bu temel yönelişin, hangi somut araçlarla gerçekleştirildiğini kısaca gözden geçirelim.

Devlet desteğiyle yerli sermayedar "yetiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. Lozan Antlaşması, ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulanmasını önlüyor; sadece devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini artırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlamaya imkân veriyordu. Bu durumda Lozan'ın gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmanın bir yolu birçok malın ve hizmetin üretimini veya ithalini devlet tekeline almak oluyordu. Ne var ki, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Bu yolla oluşan tekellerin özel şirketlere belli bir bedel karşılığında ve açık artırma gibi yollarla devredilmesi gerektiği halde, örneğin İstanbul Liman İnhisarı'nın devredildiği şirket, işletme sermayesini dahi devlet yardımıyla sağlamıştı. Kibrit ve çakmak, ispirto ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı

maddeler, petrol-benzin ithali ve dört büyük limanın işletilmesi ile ilgili tekeller bu dönemin imtiyazlı şirketlerinin en önemli faaliyet alanlarını oluşturuyordu.

1923 sonrasında, siyasi kadrolarla sermaye çevrelerinin bir araya gelmesinde, 1924 yılında kurulan İş Bankası özel bir önem taşımıştır. Bu özel statülü, resmi görünüşlü bankanın genel müdürlüğüne imar vekilliğinden istifa eden Celâl [Bayar] Bey, yönetim kurulu başkanlığına da Siirt mebusu Mahmut Bey getirilmişti ve İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalade aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat politikası kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili bir baskı grubu oluşturmuştur. Bu baskı grubunda bankayı temsil eden politikacılara ve nüfuzlu kişilere, İş Bankası'nın Fransızca karşılığı olan Banque d'affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda "çıkarcı" anlamında kullanılan "*affairiste*" sözcüğünün karşılığı olarak "*aferistler*" denirdi. Dönemin dikkatli gözlemcilerinden Falih Rıfkı, *Çankaya* adlı kitabında, "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi." diye yazıyor. Şevket Süreyya da *İkinci Adam*'da, "en kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu... İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan... aferist temayüllerin belirdiği bir gerçektir. Hemen hepsi... milli mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi ele-

manları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi... imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur." gözlemlerini yapmaktadır.

Yabancı sermayeyle ilişkiler aynı genel felsefeye uymaktadır. Dönemin başlangıcını simgeleyen İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkunda Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin başında yabancılara tanınan ve ülkeyi bir yarı-sömürge haline getiren kapitülasyon-tipi hukuki ayrıcalıkları sıraladıktan sonra, "kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız." demekteydi. Bu anlayış, yani *kapitüler* ayrıcalıklar aramamak şartıyla yabancı sermayeye davetkâr olan yaklaşım, dönemin resmi tutum ve politikalarına tamamen egemendir.

Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli "sermaye" ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır. Ancak, bu ortaklıklar çoğu zaman sermayeye katılma biçiminde gerçekleşmemektedir. Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü idiler. G. Ökçün'ün bir araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardır ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin % 43'ünü (31.3 milyon TL) oluşturmaktaydı. Bu miktarın, yukarıdaki açıklamayı izleyerek tümüne yakın bir bölümünün fiilen yabancı sermaye olduğunu tahmin edebiliriz. Yabancı şirketlerle komisyon, acente ve ortaklık ilişkileri içinde bulunan

ve kendilerini aferizm dalgasına kaptırmış bulunan eski Kuvayı Milliyecilerin ilginç tabloları, Yakup Kadri'nin 1934'te yayımlanan siyasi romanı *Ankara*'da uzun uzadıya ve insafsızca eleştirilerek anlatılmıştır.

II

1923-1929 döneminin iktisadi gelişmesinin en belirgin iki yapı taşı, yeni Türk devletinin dünya içinde nasıl bir yer kaplayacağını belirleyen Lozan Antlaşması ile dönemin son yılında patlak veren ve kapitalist dünya ekonomisini derinden sarsan büyük buhrandır. İlginç bir tesadüf sonucu, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların kalkacağı, ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlayacağı yıl da büyük buhranın başlangıç yılı olan 1929 olacaktı. Bu tesadüfi çakışmanın, bir sonraki dönemin politikalarına geçişte hazırlandırıcı bir rol oynadığını göreceğiz. Bu iki yapı taşı arasındaki anlamlı uğrak noktalarını da kısaca gözden geçirelim.

Bir siyasi bağımlılık düzenlemesi olan, üstelik önemli ve ağır iktisadi sonuçları da bulunan kapitülasyonların kaldırılması gibi bir başarı sağlamasına rağmen Lozan Antlaşması'nın diğer iktisadi hükümleri içinde emperyalizme verilen çeşitli ödünler de yer almaktaydı. Uzun ve çetin bir pazarlık sürecinin sonunda imzalanan Antlaşma'nın tüm iktisadi ödünlerden arındırılması herhalde mümkün değildi. Ancak, bunların Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat politikalarını etkileyecek ayak bağları oluşturduğunu da saptayabiliyoruz. Önlenmesi en güç görünen düzenleme Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınmasıydı. Osmanlı devletinin borç-

manları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi... imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur." gözlemlerini yapmaktadır.

Yabancı sermayeyle ilişkiler aynı genel felsefeye uymaktadır. Dönemin başlangıcını simgeleyen İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkunda Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin başında yabancılara tanınan ve ülkeyi bir yarı-sömürge haline getiren kapitülasyon-tipi hukuki ayrıcalıkları sıraladıktan sonra, "kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız." demekteydi. Bu anlayış, yani *kapitüler* ayrıcalıklar aramamak şartıyla yabancı sermayeye davetkâr olan yaklaşım, dönemin resmi tutum ve politikalarına tamamen egemendir.

Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli "sermaye" ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır. Ancak, bu ortaklıklar çoğu zaman sermayeye katılma biçiminde gerçekleşmemektedir. Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasi iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü idiler. G. Ökçün'ün bir araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardır ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin % 43'ünü (31.3 milyon TL) oluşturmaktaydı. Bu miktarın, yukarıdaki açıklamayı izleyerek tümüne yakın bir bölümünün fiilen yabancı sermaye olduğunu tahmin edebiliriz. Yabancı şirketlerle komisyon, acente ve ortaklık ilişkileri içinde bulunan

ve kendilerini aferizm dalgasına kaptırmış bulunan eski Kuvayı Milliyecilerin ilginç tabloları, Yakup Kadri'nin 1934'te yayımlanan siyasi romanı *Ankara*'da uzun uzadıya ve insafsızca eleştirilerek anlatılmıştır.

II

1923-1929 döneminin iktisadi gelişmesinin en belirgin iki yapı taşı, yeni Türk devletinin dünya içinde nasıl bir yer kaplayacağını belirleyen Lozan Antlaşması ile dönemin son yılında patlak veren ve kapitalist dünya ekonomisini derinden sarsan büyük buhrandır. İlginç bir tesadüf sonucu, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların kalkacağı, ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlayacağı yıl da büyük buhranın başlangıç yılı olan 1929 olacaktı. Bu tesadüfi çakışmanın, bir sonraki dönemin politikalarına geçişte hazırlandırıcı bir rol oynadığını göreceğiz. Bu iki yapı taşı arasındaki anlamlı uğrak noktalarını da kısaca gözden geçirelim.

Bir siyasi bağımlılık düzenlemesi olan, üstelik önemli ve ağır iktisadi sonuçları da bulunan kapitülasyonların kaldırılması gibi bir başarı sağlamasına rağmen Lozan Antlaşması'nın diğer iktisadi hükümleri içinde emperyalizme verilen çeşitli ödünler de yer almaktaydı. Uzun ve çetin bir pazarlık sürecinin sonunda imzalanan Antlaşma'nın tüm iktisadi ödünlerden arındırılması herhalde mümkün değildi. Ancak, bunların Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat politikalarını etkileyecek ayak bağları oluşturduğunu da saptayabiliyoruz. Önlenmesi en güç görünen düzenleme Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınmasıydı. Osmanlı devletinin borç-

lanmalar tarihindeki toprakları ile Lozan'ın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile İmparatorluğun topraklarını paylaşan diğer devletler arasında dağıtılıyor; ancak sonuçta Türkiye'ye toplam borcun 2/3'sini oluşturan yaklaşık 85 milyon altın liralık bir tutar yükleniyordu. Yıllık borç ödemeleri 6 milyon lira civarında saptanmakta; ancak, daha sonraki bir düzenlemeyle 1929 yılına kadar ertelenmekteydi. Bu yıl biraz yüklü (15 milyon liralık) bir ilk taksit ödemesi, Cumhuriyet hükümetini önemli sonuçlar doğuracak bir para ve kambiyo bunalımına sürükleyen bir etken olarak ortaya çıkacaktı.

Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ise, 5 yıl süreyle Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikalarını dondurmakta ve bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını; gümrük tarifelerinin ise beş yıl süre ile değişmemesini öngörmekteydi. Uygulanması kabul edilen tarife, 1916 Osmanlı gümrük tarifesini esas almaktaydı. 1916 tarifesi, büyük ölçüde vergileme amacıyla yaygın tarımsal tüketim mallarına % 30-40 oranında vergi koyan, sanayiyi koruma gibi bir amaç izlemeyen spesifik (yani, ithal edilen malın değeri üzerinden değil, kg. gibi fizik birimi üzerinden hesaplanan) bir tarife idi. Savaş enflasyonu spesifik vergileri aşındırdığı için, gümrük resimleri önce beş, sonra on iki misli artırılmış bulunuyordu. Lozan, bu tarife artışlarını kabul etmekle birlikte, çoğu sınai tüketim mallarından oluşan yirmi yedi mallık bir grup için uygulanacak artış katsayısını 12 değil, 9 olarak saptıyordu. İthal edilen mallar üzerine (yukarıda değindiğimiz tekel konusu olanlar hariç) yerli mallardan farklı oranlı tüketim vergisi konması önleniyor; en yaygın tüketim verilerinden alına-

cak iç vergiler ise sözleşmeye eklenen bir listeyle saptanıyordu. Bütün bu hükümlerin beş yıl süreyle Türkiye'nin gümrük (veya ithalata bağlı diğer) gelirlerini artırmaya veya sanayiyi dış rekabetten korumaya dönük etkili bir politika değişikliğini önlediği ortadadır. Nitekim Orhan Kurmuş, ithalatın bileşimi, ithal fiyatları ve tarifeleri dikkate alarak yaptığı bir hesaplama sonunda, Lozan'da saptanan gümrük tarifesinin ulusal ekonomiye sadece % 12.9'luk bir koruma derecesi sağladığını göstermiştir.

1923 yılının Şubat ayında toplanan ve pratik olmaktan çok sembolik önem taşıyan bir kongre de dönemin önemli uğraklarından biri sayılmalıdır: İzmir İktisat Kongresi. İktisat vekili Mahmut Esat'ın "mesleki temsil" ilkesine göre örgütlediği, Kâzım Karabekir'in başkanlık yaptığı ve Mustafa Kemal'in açış konuşmasıyla başlatılan Kongre, yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve amele gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum olmuştur. Kongre'deki "işçi" ve "sanayici" üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği; İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği'nin ise bir tüccar temsilcisinin ifadesiyle, "tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravanadan ibaret" olduğu; tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Esasen Kongre, Milli Mücadele yıllarında Ankara'yla sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir ilk adım oluşturmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nin çalışmaları sonunda kabul edilen "İktisadi esaslar", ana çizgileriyle dilekler-

den ibaret olmasına rağmen, bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşır. "İktisadi esaslar"ın ve Kongre'nin genel atmosferinin, yukarıda geniş biçimde açıkladığımız "milli iktisat" görüşünün ana unsurlarıyla yakın bir benzerlik taşıdığı gözlenmektedir. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin "milli" unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve Kongre'ye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir. Yeni rejimin izlemesi istenen iktisadi yol konusunda, egemen ekonomik güçler birbirleriyle çatışmaya düşmeden ortak mesajlarını siyasi kadrolara etkili bir biçimde ilettiler. Kongre'de oluşan genel felsefenin, gümrük politikasındaki zorunlu (ve yukarıda açıklanan) sınırlamalar türünden istisnalar dışında yedi yıl boyunca genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikalarına da egemen olacağı gözlenecektir.

Bu iktisat politikasını, yabancı sermayeye, tarım ve sanayi kesimine dönük tipik bazı boyutları ve uygulamalarıyla gözden geçirelim.

Yabancı sermayenin belirli koşullarda teşvikini öngören ana yöneliş, yarı-sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolu şebekesinin ve tütün rejisinin millileştirilmesini önlemedi. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester grubuyla imtiyazlı bir demiryolu yatırım anlaşması için yapılan girişimler sonuçsuz kaldıktan sonra, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda temel bir karar alındı. 1924 yılında Haydarpaşa liman ve rıhtımıyla birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-

Tarsus-Adana demiryolu hatları devletleştirildi. 1926 yılında ise kabotaj (yani Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma) hakkı, yabancı sermayeye yasaklandı. Bu gelişmelere bağlı olarak demiryolları, Cumhuriyet rejiminin ilk modern ve dinamik devlet işletmeciliği olarak ortaya çıktı. Bu yıllarda devlet yatırımlarının yöneldiği başlıca üretken alan, dönemin ifadesiyle "şimendifer siyaseti" gereği, demiryollarıydı. Limanların ise, yukarıda da belirtildiği gibi, devletin imtiyaz verdiği yerli şirketlerce işletilmesi yeğlendi. Osmanlı döneminin ağır (ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı) miraslarından biri olan tütün rejisi ise 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi. Ancak bu uygulamaların, diğer alanlarda verimli yerli-yabancı ortaklıkların kurulması ve işlemesine engel olmadığını yukarıda belirtmiştik.

Tarım kesimine dönük en önemli yenilik, yarı-feodal bir ortaçağ vergisi olan aşarın 1925'te kaldırılması olmuştur. Bu kararın anlam ve sonuçlarını aşağıda tartışacağız.

Sanayiye dönük politikaların temelinde yukarıda incelediğimiz gümrük politikalarına getirilen sınırlar yatmakta; bunların dışında ise, özel sanayi yatırımlarına sağlanan özendirici uygulamalar önem taşımaktadır. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunuyla Osmanlı devletine ait dört sınai işletmeyi devralıyor; ancak bu bankanın kendi eliyle sınai tesis kurmasına imkân verilmiyor; devraldığı tesisleri de uygun şartlarla özel sektöre aktarması amaçlanıyor ve esas olarak özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklemesi öngörülüyordu. Aynı yıl, şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilmiş; buna dayanarak kurulan (ve Halk Fırkası'nın bazı önde gelen simaları-

nın hissedar olduğu) Alpullu ve Uşak şeker şirketleri, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına yönelmeyi yeğlemişlerdir. Dönemin sanayi sermayesini ilgilendiren bir diğer uygulaması, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Bu kanun, sınai yatırımlara ve sınai işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlamaktaydı. Bu türden desteklemelerin sınai gelişmeyi hangi ölçüde etkilediğini aşağıda inceleyeceğiz.

1929 yılı, dönemin iktisat politikalarının bir anlamda ciddi bir sarsıntı geçirdiği ve bir-iki yıl içinde başlayacak temel bir revizyonun ilk belirtilerinin gözlendiği bir uğraktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri için koyduğu sınırlamalar 1928 içinde son buluyor, dolayısıyla 1929'dan itibaren yeni (ve herhalde daha korumacı) bir gümrük tarifesi uygulanması imkân dahiline giriyordu. Ayrıca, Osmanlı borçlarının ilk taksidinin ödenmeye başlayacağı yıl da (yine Lozan'a göre) 1929'du. Dolayısıyla, o yıl dünya ekonomisini sarsacak olan büyük buhran patlak vermeseydi dahi 1929 yılı Türkiye ekonomisi bakımından bir dönüm noktası olma özellikleri taşımaktaydı. Büyük buhranın etkileri bu ihtimali bir kesinlik haline dönüştürdü.

Yeni gümrük tarifeleri üzerinde hükümet çevreleri 1925 yılından beri çalışmaktaydı. Keza, yine hükümetin isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da 1928 yılında ayrıntılı bir tarife önerisi oluşturmuştu. Sonunda 1929 içinde, hem Lozan'da oluşan tarifeden, hem de İstanbul burjuvazisinin önerilerinden daha korumacı özellikler taşıyan yeni gümrük tarifesi uygulamaya başladı. O. Kurmuş'un hesaplamalarına göre, % 12.9 ortalama nominal koruma sağlayan Lozan-

sonrası tarifesine karşılık yeni tarifenin ortalama koruma oranı % 45.7'ydi.

1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üzerindeki yükü, 15 milyon TL civarındaydı. Bu, o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık % 10'unu oluşturmaktaydı. Ancak ilk kez yapılacak olan bu ödeme, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinden önce stoklama ve spekülasyon amacıyla yapılan ve önceki yıla göre 33 milyon TL artış gösteren aşırı ithalatla birleşince Türk parasının dış değerini ağır bir baskı altına soktu. Sterlin 1929 yılının yedi ayında 10 lira civarında 10.5 liraya yükseldi. 1920'li yılların geçerli kambiyo sistemi içinde Türk lirasının değerindeki bu düşme hükümet çevrelerini ağır bir "para buhranı"ndan söz etmeye yöneltecek ve bir yıl içinde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde ilk ciddi devlet müdahalelerini tahrik edecekti. Yılın sonuna doğru büyük buhranın ilk etkilerinin hissedilmeye başlanması ve örneğin 1929 yılı ihracatının bir önceki yıla göre 18 milyon TL (% 10'dan fazla) düşmesi bu doğrultudaki eğilimleri hızlandırdı. 1929 yılındaki gelişmeler, böylece, iktisat politikalarını 1930'dan itibaren yeni bir doğrultuya sürükleyecek etki ve dürtülerin önemli bir bölümünü oluşturmakta idi.

III

1923-1929 dönemini "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" ifadesiyle tanımlıyoruz. Dönemin dış ticaret ve üretim göstergelerinin bu nitelendirmeyi ne kadar doğruladığını gözden geçirelim.

İlk önce ekonominin açıklık derecesini saptamaya çalışalım. 1923-1929 yılları arasında ithalatın gayri

safi yurtiçi hâsılaya oranı ortalama olarak % 14.4, ihracatın payı ise % 10.6'ydı. Bu oranlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1907 yılında (aynı sırayla) % 17 ve % 14, 1913'te ise % 19 ve % 15 olarak tahmin edilmiştir. Böylece, dış ticaret bakımından ekonominin açıklık derecesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında göreli bir azalmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, 1923-1929 yıllarında ithalat ve ihracatın milli gelir içinde kapladığı paylar, sonraki elli yıl boyunca aşılmamış ve bu anlamda bu dönem Cumhuriyet tarihinin "dışa açık" bir dönemi olma özelliğini kazanmıştır.

Çağlar Keyder (muhtemelen biraz şişkin bir tahmin yaparak) 1923-1929 yıllarında tarımsal hâsılanın % 20'sinin ihraç edildiğini belirtiyor. Bu oran 1908-1914'te ortalama % 14'tü. En azından bazı ürünlerde bu yıllarda dış piyasalara bağlılığın Osmanlı dönemine göre artmış olabileceği söylenebilir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nda başlayan eğilimin devam ederek, Anadolu'nun büyük kentleri besleme yeteneğinin giderek arttığını ve örneğin 1926'da toplam ithalatın sadece % 2.6'sının tahıllardan oluştuğunu saptıyoruz. İhracat ve ithalatın bileşiminin incelenmesi, Türkiye'nin dünya ekonomisi içinde uluslararası ihtisaslaşmanın klasik biçimine uygun bir yer kaplamakta olduğunu gösterir: Tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın % 60-72'sini, sınai tüketim malları ise ithalatın çok büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Kısacası Türkiye, dünya ekonomisine, esas olarak hammadde ihraç edip, sınai tüketim malı ithal ederek katılmaktaydı.

Sermaye birikiminin milli hâsılaya oranı, bu dönemin içinde ortalama olarak % 9.1'de kalmış ve dış ticaret açığı toplam yatırımların % 40'ından daha yüksek bir değere ulaşmıştır. Bu derecede düşük bir biri-

kim oranı sağlanan büyüme hızını açıklayamayacağına göre, bu yıllarda üretim artışlarının atıl kapasitelerin kullanılmasıyla gerçekleştiği açıkça ortaya çıkar.

1923-1929 yılları tarımsal üretimin hızla büyüdüğü bir dönemdir. Savaş koşullarında % 50 dolaylarında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim hacmine 1922'yi izleyen birkaç yıl içinde ulaşıldı. Bu olumlu gelişmede, Anadolu'nun erkek nüfusunun yeniden toprağa dönmesine imkân veren barış koşulları en önemli rolü oynamakla birlikte, tarıma dönük olumlu politikaların fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratan sonuçları da belirleyici olmuştur. Buğday üretimi dönemin ilk yıllarında 1 milyon tonun altındayken, 1928-1929 ortalaması 2 milyon ton civarındaydı. Özellikle Batı Anadolu'da nüfus mübadelesinin yarattığı değişmeler bazı ticari tarım ürünleri üzerinde olumsuz etkiler icra etmiş olmasına rağmen, 1924-1929 yılları arasında tarımsal hâsılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 8.9'u bularak dönemin milli gelir büyüme hızını (% 8.6'yı) aşıyordu. Savaş ve yıkım yıllarından sonra ekonominin yeniden inşası, milli hasılanın en büyük kesimini (cari fiyatlarla 1923-1929 ortalaması olarak % 46'sını) oluşturan tarımın dinamizmi sayesinde gerçekleşmektedir.

Sanayinin gelişme hızı da bu dönem içinde yıllık % 10.2 gibi küçümsenmeyecek bir ortalamaya ulaşmaktadır. Ancak, 1920'li yıllarda sanayi, milli gelirin öncü bir sektörü olabilecek boyutlar taşımıyordu; dönem ortalaması olarak GSMH içindeki payı sadece % 11'i oluşturmaktaydı. Gerçekleşen yüksek büyüme hızı, dinamik bir sanayileşme temposunu değil, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir *yeniden inşa* sürecini yansıtmaktadır. Savaş yılları, esasen pek cılız olan fabrika

üretiminin büyük ölçüde hammadde tıkanmaları nedeniyle sarsılmasına; Anadolu'ya yayılı küçük sanayi ve el sanatlarının ise yetişkin erkek nüfusun cepheleri doldurması yüzünden büyük ölçüde gerilemesine yol açmıştı. 1923'ten itibaren, tarımsal genişlemeyi sağlayan emeğin üretime dönmesi olgusu, küçük sanayi için de geçerli olmuştur. 1927 Sanayi Sayımı'na göre, imalat sanayiinde çalışan 237.000 işçinin % 46'sı, yani 109.000'i, 4'ten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmekte idi. Bu rakamlara Sayımın kapsamadığı hane içinde, evlerde yürütülen (ve esas olarak çeşitli el dokumalarını içeren) "sınai" üretim faaliyetlerini de eklersek, bu dönemde istihdam açısından geleneksel zanaatların, el tezgâhlarının ve küçük sanayinin "sınai" faaliyetlerin büyük bir bölümünü oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Sınai gelişmenin dinamik bir gelişmeye tekabül edip etmediğini saptamanın bir yolu, sınai üretimin bileşimi açısından 1913 Osmanlı sanayiini, 1927 Cumhuriyet sanayiiyle karşılaştırmaktır. Benzer ölçütlere göre tanımlanmış ve küçük sanayiyle geleneksel zanaatları dışlayan imalat sanayiinin alt kollara göre bileşiminde 1913 ile 1927 arasında önemli bir değişme olmadığı bu karşılaştırmadan ortaya çıkıyor: Alt kolların sınıflanmasında bazı farklar olmasına rağmen kapsamı aynı olan gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayii içindeki payları 1913'te % 88, 1927'de ise % 87'dir. Dönemin dışa ve içe dönük iktisat politikalarıyla birlikte değerlendirilirse bu oranlar, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayinin, Osmanlı ekonomisi içindeki nicel boyutlarını ve yapısal özelliklerini koruduğunu ortaya koymaktadır. Kısacası, 1923-1929 döneminin anlamlı bir sanayileşme süreci oluşturmadığı söylenebilir.

IV

1923-1929 döneminin ana sektörler itibariyle gösterdiği gelişme biçimi, bu yıllarda bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelerle uyum halindedir.

Bu dönem içinde gelir dağılımı üzerinde yapılan en önemli iktisat politikası operasyonu, aşarın 1925 yılında kaldırılmasıdır. Keyder'in saptamalarına göre 1924 yılında aşar, bütçe gelirlerinin % 22'sini oluşturmaktaydı. Ancak, aşar iltizam yoluyla toplandığı için, bu vergi dolayısıyla devletin eline geçen meblağdan % 20 fazlası mültezime intikal etmekteydi. Böylece aşarın kaldırılması ilk bakışta tarım ürünlerinin pazarlanması işlevini üstlenmiş olan mültezim grubu aleyhine, köylü lehine bir operasyon olarak görülebilir. Ancak, "mültezim", salt vergi toplayıcı niteliği ile bir sosyal sınıf sayılamaz; İmparatorluğun son dönemindeki özellikleri ile mültezimin ticaret burjuvazisinin ilkel bir biçimini mi, yozlaşmış bir yarı-feodal (veya Asyatik) biçimi mi temsil ettiği hususu tartışmalı ve bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

Aşarın kaldırılmasının sonuçlarıyla ilgili bu ilk izlenim aslında yanıltıcıdır. Zira, daha önce iltizam yoluyla tarım dışına "pazarlanan" tarımsal ürünler, aşarın kalkması sonunda çiftçide kalacak değildi. Orta ve yoksul köylü tabakalarında aşarın kaldırılması bir miktar tarımsal tüketim artışına yol açmış olabilir; ancak, iltizam yoluyla toplanan tarımsal hâsılada, zorunlu olarak önemli boyutlara ulaşan çürüme-bozulmanın sebep olduğu ürün miktarındaki azalmanın bu tüketim artışını karşıladığı; dolayısıyla 1925'ten önce ve sonra tarımsal ürünün tarım dışına pazarlanan oranının değişmediğini varsayabiliriz. Ancak bu kez pazarlama iltizam yoluyla değil, doğrudan ticaret yoluyla

olmaktadır. Daha önce % 20 dolaylarında tahmin edilen mültezim payının da 1925 sonrasında tarım ürünlerinin doğrudan pazarlamasını örgütleyen ticaret sermayesinin pazarlama oranı olarak vücut bulacağını kabul etmek makul görünmektedir. Arada meydana gelen temel fark, ürününü eskiden vergi biçiminde (ve karşılıksız) tarım dışına aktaran çiftçinin, bu kez aynı ürünü bir fiyat karşılığı pazarlamasıdır. Bu ise, devlet gelirlerinde bir azalma anlamına geldiğinden, kamu kesiminden köylüye bir gelir aktarması olarak yorumlanabilir.

Ancak bu çözümleme de eksiktir. Zira, kamu kesiminden gelir aktarımı, sadece ve muhakkak ekonominin içinde gerçekleşebilir ve bunun belli sınıf veya tabakalar tarafından sırtlanılması gerekir. Aşarın kaldırılması bütçe açığı sonucunu vermişse bu açığın yaratacağı enflasyonist sürecin göreli olarak zarar vereceği gruplar, sözü geçen gelir aktarımını sırtlanan gruplar olur. Aşarın kaldırılması diğer vergilerdeki artışlar veya yeni vergilerle telafi edilmişse bu vergilerin nihai olarak yansıdığı gruplar, aynı yükü "ödeyen" gruplar sayılmalıdır.

Bu genel açıklamayı Türkiye uygulamasına bakarak sürdürecek olursak, aşardan doğan gelir kaybının 1926 yılından başlayarak dolaylı vergilerdeki artışlarla ve esas olarak şeker ve gazyağının vergilenmesiyle karşılandığını saptıyoruz. Bu da kentlerin ve pazara dönük kırsal bölgelerin yaygın tüketici yığınlarının ekvergilenmesi anlamına gelmiştir. Aşar tüm köylüyü kapsayan bir vergi olduğu için, hiçbir köylü grubunun şeker, gazyağı vb. tüketicisi olarak ödediği, aşar mükellefi olarak geçmiş vergi yükünü aşamaz. Dolayısıyla aşarın kaldırılarak dolaylı vergilerin (şeker-gazyağı vb. vergilerinin) yükseltilmesi ana hatlarıyla kentli emek-

çi-tüketici sınıflardan tarım kesimine (genel olarak köylülüğe) bir gelir aktarımı olarak yorumlanmalıdır.

Göreli fiyat hareketlerinin yarattığı bölüşüm etkilerinin incelenmesi de benzer sonuçlar vermektedir. Fiyat endekslerinin 1923-24 ortalaması 100 kabul edilirse, *buğday/sanayi* fiyatları arasındaki oran 1928-29'da 144'e çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle bu iki kategori arasında hesaplanan *iç ticaret hadleri*, dönemin başı ve sonu arasında % 44 oranında buğday lehine dönmüştür. İç ticaret hadlerini *tütün/sanayi* ve *pamuk/sanayi* fiyatları için hesapladığımızda, göreli fiyatların aynı dönem içinde tütün lehine % 29, pamuk lehine % 26 döndüğü saptanmaktadır. Milli gelirin tarım ve sanayi sektörlerinin fiyat hareketlerinden hesaplanan tarım ticaret hadlerinde gözlenen artış ise, aynı yıllar içinde % 23'tür. Çiftçinin eline geçen göreli fiyatlarda gözlenen bu düzelmelerin, kısmen, aşarın kaldırılmasıyla doğrudan ilişkili olduğu söylenmelidir. Ekonomiyi dışa karşı korumanın çok sınırlı olduğu bir dönemde, uluslararası ihtisaslaşmaya dönük bir gelişme yolunun bu sonucu vermesinde, bu dönemde dünya çapındaki ticaret hadlerinin sanayi ürünleri lehine dönmemiş olması da rol oynamış olabilir. Ancak, Türkiye'de buğday fiyatlarının, dış ticaret hadlerinin belirlediği düzeyin biraz üzerinde seyrettiği de anlaşılmaktadır.

Genel olarak tarım kesimi lehine dönüşen bölüşüm ilişkilerinin, tarım kesimi *içinde* ne gibi sonuçlar verdiğini; farklı bir ifadeyle, tarımsal gelir dağılımında ve toprak temerküzünde bu dönemde ne gibi değişmeler meydana geldiğini saptayamıyoruz. Ancak, savaş ve yıkım yıllarının yoksul köylülüğün üzerinde yarattığı tahribatın ve mütegalibe baskısının barış koşullarında sosyal ve ekonomik yapının olağan süreçleri ta-

rafından aşındırıldığını ve çiftine, çubuğuna dönebilen köylü kitlesinin bir bütün olarak tarımsal gelişmeden pay alabildiğini kabul etmek doğru olur. Buna karşılık, Anadolu köylerinden mübadele sonunda ayrılan gayri müslim nüfusa ait toprakların bazı bölgelerde yerel büyük toprak sahiplerinin denetimine geçtiği de tahmin edilebilir. Her şeye rağmen bu dönem geniş köylü kitleleri için, hem üretim artışlarından, hem de göreli fiyat ilerlemelerinden kaynaklanan bir "altın çağ" olarak nitelendirilebilir.

Milli hasıladaki artış oranlarını aşan büyüme hızlarına ulaşan tarım ve sanayinin dışındaki kesimler, bu dönemde göreli olarak gerileyen faaliyetlerin tümünü içermektedir. Çeşitli sınıf ve tabakaları içeren bu kesimin *içinde* meydana gelen gelir dağılımı değişmelerini ortaya koyacak nicel verilerden yoksunuz. Genişleyen bir dış ticaret (özellikle ithalat) hacmi, dışa dönük ticaret burjuvazisinin kârlarını şüphesiz artırmıştır. Ancak, bu artışın yüksek kâr oranlarından değil, miktar (sürüm) artışlarından sağlandığı söylenebilir; zira, ithalatın büyük ölçüde serbest, ithal edilen sınai ürün fiyatlarının tarımsal fiyatlara göre ucuz olduğu bir ortamda ithalatçıların tekelci fiyatlardan yararlanması söz konusu değildir. Buna rağmen dış ticaretin milli hâsıla içindeki payının sonraki elli yıl boyunca aşılamayacağı bu dönemin ithalatçı ve ihracatçı sermaye grupları tarafından da "altın yıllar" kabul edilmesi doğaldır.

1923-1929 yılları için güvenilir işçi ücretleri verileri yoktur. Tuncer Bulutay'ın DİE'nin imalat sanayii tahminlerinden oluşturduğu bulgular, 1928-29 reel ücretler ortalamasının 1923-24 değerlerinin % 4.2 üstünde olduğunu gösteriyor. İşçi sınıfının gelirlerindeki yükselmenin, reel ücretlerden ziyade istihdam artışın-

dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, toplam memur maaşlarının milli gelir (GSYİH) içindeki payını saptamak mümkündür. 1923-24 ve 1928-29 yılları ortalamaları olarak memurların milli gelirden aldıkları pay aşağı yukarı değişmeden (% 6'nın biraz altında) kalmıştır. Bu saptama, dönem boyunca memurların milli ekonomi içindeki göreli durumlarının korunduğu ve (eğer devlet memurlarının *sayısında* milli gelir büyüme hızını aşan bir artma olmamışsa) yılda % 8.5 oranında büyüyen bir ekonomide bu tabakanın reel gelirlerinde de ilerleme sağlandığı anlamına gelir.

Kısacası bu yıllar, barış ortamına dönüş koşulları içinde milli gelirde sağlanan hızlı reel gelir artışlarının bütün sosyal sınıf ve tabakalara yayıldığı bir dönem oluşturmaktadır. Saltanatın ve hilafetin lağvıyla başlayan büyük boyutlu üstyapı devrimlerinin başladığı ve yürütüldüğü bu yılların geniş halk yığınları saflarında ciddi bir meşruiyet sorunu yaratmamış olmasına, 1923 sonrasına damgasını vuran bu hızlı ve yaygın büyüme süreci, şüphesiz katkı yapmıştır.

Ekonomi içindeki göreli durumları (milli gelirden aldıkları payları artırarak) en belirgin biçimde düzelen grupların ise tarım içinde aranması gerekir. Devlet mekanizmasıyla yakından ilgili olmalarının imkânlarını kullanarak yabancı firmalara aracılık eden, ya da imtiyazlı şirketlere egemen olan yeni yetme çıkar gruplarının da önemli kazançlar elde ettikleri önceki açıklamalarımızda ortaya konmuştu.

III. Korumacı - Devletçi Sanayileşme: 1930-1939

I

1930-1939 döneminde iktisat politikaları bakımından iki belirleyici özellik vardır: *Korumacılık* ve *devletçilik*. İktisat politikalarının yöneldiği amaç ve elde edilen sonuçlar bakımından ise bu yılları bir *ilk sanayileşme* dönemi olarak nitelendirmek uygundur. Nihayet, 1930'lu yılların kapitalist dünya ekonomisi bakımından büyük buhran yılları olduğunu da hatırlarsak, şimdi ele aldığımız dönemin tüm belirleyici unsurlarını vurgulamış oluruz. Kısacası bu yıllarda dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiş olduğu söylenebilir. Ve bu denemenin, ana hatlarıyla, başarılı olduğunu göreceğiz.

Görüldüğü gibi, "korumacı-devletçi sanayileşme" diye nitelendirdiğimiz bu dönemin politikaları, 1908'den beri ekonominin işleyişini belirleyen ana yönelişlerin aşağı yukarı tersine çevrilmesi anlamına gelir. Gerçi, bu "terse çevirme"nin hiç yoktan icat edilmiş araçlarla yapıldığı söylenemez: Korumacılığa dayalı sanayileşme temasının Osmanlı fikir hayatında, serbest ticaretçi doktrinler kadar eşki bir geçmişi olduğunu yukarıda gördük. Keza, çağdaş bir iktisat politikası yaklaşımı olarak devlet müdahaleciliğinin Harb-ı Umumi yıllarında yaygın bir biçimde söz konusu olduğunu, 1923 sonrasında ise, örneğin demiryolu siyasetinin sonucu olarak modern anlamda bir devlet işletmeciliği üzerinde ilk alıştırmaların yapıldığını biliyoruz. Ancak bu saptamalar, sistematik ve tutarlı bir "model" olarak korumacı-devletçi politikaların *sanayileşmeyi hedefleyerek* ve *birlikte* uygulanmasının 1930'dan sonra başladığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Hatta, hem izlenen politikalar, hem ekonominin ana yönelişi bakımından, 1908-1922 ile 1923-1929 dönemleri arasında çarpıcı bir sürekliliğin olduğu ne kadar doğruysa, 1930-1939'un öncesi ile belirgin bir kopmayı temsil ettiği de aynı derecede doğrudur.

Ne var ki bu "kopma"nın devrimci bir dönüşüm olmadığını belirtmekte yarar vardır. Bu ortaçağ imparatorluğundan modern bir kapitalist topluma geçişin başlangıç noktasını oluşturan ve tüm yarım-kalmışlığına rağmen bir burjuva devrimi sayılması gereken dönüm noktasını 1908'de aramanın doğru olduğunu yukarıda belirtmiştik. 1923 yılında zafere ulaşan Kemalist "devrim", bu tarihte kapitalist dönüşümlerin siyasi (ve birkaç yıl içinde diğer üst-yapısal) ön-gereklerini tamamladı. Eksik olan, yirminci yüzyılın ilk yarısında, bir yarı-sömürge mirasın tüm unsurlarını taşıyan azgeliş-

miş bir ekonomide milli bir kapitalizmin gelişebilmesinin mümkün olup olmadığını sınayacak (ve bu ana kadar tam olarak denenmemiş olan) iktisat politikası aletleri idi. İşte, 1930 öncesiyle bir "kopuş"tan söz edeceksek, bu sadece, korumacılık-devletçilik sentezi olarak ortaya çıkan bu aletlerin ilk kez birlikte ve etkili olarak kullanılması anlamında, yani sınırlı bir anlamda, doğru olacaktır.

1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden sonra Kemalistlerin modern bir kapitalist ekonominin oluşması için öngördükleri ana mekanizma, devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması; böylece oluşacak (ve kısmen siyasi kadrolardan kaynaklanacak) yeni burjuvazinin yabancı sermayeyle ("eşit koşullarda") işbirliği ve ortaklık ilişkileri içine girerek gelişmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmesiydi. Sanayileşmeyi kolaylaştıracak "ölçülü ve ılımlı" bir korumacı rejim yeğlenmekteydi; ancak 1908-1929 yıllarının uluslararası konjonktüründen ve Türkiye'nin özel durumundan doğan nesnel sınırlamalar Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle esas olarak bir "serbest ticaret-açık kapı" ortamı içinde eklemlenmesi sonucunu veriyordu.

Bu mekanizmanın işlediği yirmi yılı aşkın süre içinde istenen doğrultuda bazı sonuçların elde edildiği gözlenmiştir. Örneğin, devlet desteğinin, bireylerin zenginleşmesinde etkin bir yol olduğu ortaya çıkmıştır. Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel (ve gayri müslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermayeyle işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştu. Ancak bu oluşum, dev-

letin yarattığı imkânlara el koyan aracı faaliyetlerin ve özellikle ithalata dönük bir ticari kapitalizmin gelişmesinden öte bir anlam ifade etmemekteydi. Bir burjuva devriminin ve milli nitelikte bir kapitalist gelişimin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşemeyeceği, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı. Sağlanan büyüme cılız Osmanlı sanayiinin yapısı aynen korunarak ve daha çok savaş koşullarının oluşturduğu atıl kapasitenin yeniden üretime tahsisiyle gerçekleşmişti. Devletin sınai yatırımları aşağı yukarı yok sayılabilirdi. Sınai devlet işletmelerini bünyesinde toplayan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetlerinin son bulduğu 1932 yılında, Banka'ya ait ve hepsi Osmanlı döneminden devralınmış bulunan sadece dört fabrika vardı. Bunlar, Hereke ipek dokuma, Feshane yün iplik, Bakırköy bez ve Beykoz deri-kundura fabrikalarıydı. 1913 Osmanlı sanayi sayımı, saraya ait ipek imalathanelerini dışlarsak, yukarıda sayılan dört fabrikaya ek olarak iki fabrikanın daha devlete ait olduğunu göstermektedir: İzmir Mensucat iplik fabrikası ve 1894 kuruluşlu, 50-60 işçi çalıştıran bir porselen fabrikası... Öyle anlaşılıyor ki, 1913-1932 arasında sanayide devlet işletmeciliği genişlememiş, aksine daralmıştır.

Ancak 1930'a kadar gözlenen iktisadi gelişmelerin sanayileşme doğrultusunda başarılı olmamasının algılanması *tek başına* bu yıllara egemen olan iktisat politikalarının değişmesi için yeterli bir sebep değildir. Bu türden bir algılanmanın kesin bir politika değişikliğine yol açacağı iddiası, iktisat politikalarının oluşmasında öznel etkenlere aşırı bir önem atfetmek olur. Aslında, siyasi iktidarlar bu yöndeki değerlendirmeleri, belli tarihi dönemeçlerde nesnel olguların zorlamasıyla yaparlar. İşte 1930 yılının sonuna gelindiğinde, siyasi

iktidarı bu türden bir değerlendirme yapmaya zorlayan olaylar, 1929'da ortaya çıkan "para buhranı", 1930'da Serbest Fırka'da örgütlenen icazetli muhalefetin halk yığınları içinde büyük başarı kazanması gibi içsel etkenler; ancak hepsinin üstünde ve pek çok şeyin belirleyicisi olarak dünya kapitalizminin merkezlerinde 1929'da patlak veren büyük buhrandı.

Büyük buhran sadece Türkiye'yi değil, Türkiye'yle benzer durumda bulunan pek çok azgelişmiş ülkeyi, örneğin Latin Amerika ülkelerini, benzer biçimde etkiledi. Bunlar (ve Türkiye), dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sınai ürün (çoğunlukla tüketim malı) ithalatçısı durumunda ve kural olarak serbest ticaret rejimleri içinde katılan ülkelerdi. Büyük buhran, hammadde fiyatlarını sınai fiyatlardan çok daha fazla düşürdü. Bu koşullarda serbest ticaret-açık kapı politikalarının sürdürülmesi, ihracatın reel alım gücündeki düşmeye paralel olarak ithalat kapasitesinde önemli daralmalara yol açacaktı. Zorunlu sınai tüketim mallarının pek çoğunu, örneğin şeker, un ve kumaşı içeren ithalatın reel olarak düşmesi toplam tüketim hacminde ve hayat standartlarında önemli gerilemelere sebep olacaktı. İhraç gelirlerindeki daralmadan kaynaklanan bu gerilemeyi önlemenin tek yolu dış ticaret açıklarının kapitalist merkezlerden kaynaklanan sermaye ihracıyla kapatılması olabilirdi. Ancak, büyük buhran, sermaye hareketlerini de geniş çapta daralttığı için istisnai durumlar dışında bu da çıkar bir yol olmuyordu. Açık kapı koşulları devam ettikçe, yerli imalata göre daima daha ucuz olan ithal malı sınai ürünleri ikame edecek sınai yatırımlar için gerekli güdülenme de mevcut değildi. Açık kapı-serbest ticaret modelinin, 1929'u izleyen yıllarda azgelişmiş ülkeleri metropol ülkelerdeki buhranın kuyruğuna takarak

kronik bir durgunluğa sürüklemesi bu nedenlerle kaçınılmaz oluyordu.

Bu durumda, tüketim ve gelir düzeyinin düşmesine karşı doğal bir savunma tepkisi olarak ithalatı denetleyen koruma önlemlerine gidilmesi, kısacası dışa kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak, durgunluğu aşmanın ön koşulu oluyordu. Koruma duvarları arkasında, yaygın (ve eskiden ithal edilen) sınai tüketim mallarından ("üç beyazlar" olan un, şeker, kumaştan) başlayan ithal ikameci yatırımlar, 20. yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda ilk sanayileşme hamlelerini oluşturdu. Farklı bir ifadeyle, uluslararası ihtisaslaşmanın o döneme kadar azgelişmiş ülkeleri mahkûm kıldığı "sanayisiz" yapıyı aşmaya yönelik ilk hamlelerin birçok ülkede büyük buhran yıllarında gözlenmesi tesadüf değildir. 1929 sonlarından itibaren adım adım dış ticareti denetleyen ve korumacı bir yeni yapıya geçen Türkiye'nin deneyimi de aynı yöndedir.

Ancak, o dönemde siyasi bağımsızlığa sahip olduğu için, dış ticaret rejimini bizzat düzenleyebilen pek çok az gelişmiş ülkede gözlenen *salt korumacı* tedbirler Türkiye'de iki yıllık bir denemeden sonra aşılmış ve 1932'den sonra korumacılık, *devletçilikle* tamamlanmıştır. Türkiye koşullarında koruma duvarları ardında *özel* sınai birikimi desteklemekle yetinmenin, sanayileşme sürecinin içeriğini, piyasa koşullarına ve tüketici talebinin yapısına göre biçimleyeceği; bunun da orta ve uzun dönemli gelişme hızını frenleyeceği söylenebilir. 1930-1931'in gözlemleri bu yargıyı doğrular niteliktedir. Buna karşılık devletin sınai yatırımlarının (birikime yönelik diğer devlet müdahaleleriyle birlikte) sürüklediği "devletçi" bir modelin yatırılabilir artık kitlesini artıran ve bunu yönlendiren ek imkânlar yarat-

tığı ortadadır. Devlet, korumadan kaynaklanan yüksek sınai kârlara ve tarımsal artığın büyük bölümlerine el koyabilir ve toplam artığın kullanımında çok çeşitli seçeneklere sahip olabilir. Bu seçeneklerin Türkiye'de büyük ölçüde sınai birikim için kullanıldığı söylenebilir.

Buna karşılık, devletçiliğin Türkiye'de, *kapitalist* bir gelişme modelinin bir parçası olduğu da belirtilmelidir. Devletçi bir gelişmenin dinamizmiyle buhran koşullarında liberalizmin zorunlu refakatçisi olacak olan durağanlık burjuvazinin kısa ve uzun dönem çıkarları açısından karşılaştırılırsa, birinci seçeneğin Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bakımından çok daha elverişli bir ortam yarattığı açıkça ortaya çıkar: Bir kere, devlet sanayii lehine fiyat ilişkileri, ikincil derecede önem taşımasına rağmen özel sanayi için de geçerliydi. İkinci olarak, artan kamu yatırımlarının, devletle iş yapan müteahhitler, ticaret ve küçük sanayi için (durağan bir ekonomide söz konusu olmayacak) ek talep ve buna bağlı kazanç ve birikim imkânları yaratacağı da ortadadır. Nitekim, sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930'lu yıllarda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançlar yatmaktadır.

Kapitalist dünya sisteminin merkezini derinden sarsan 1929 buhranının, bu sistemin bağımlı ve azgelişmiş çevresini oluşturan ülkelerde ilk kez kendi öz dinamikleriyle, ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı yarattığı, 1950 sonrasında "bağımlılık okulu" adı altında toplanan pek çok çağdaş yazarın benimsediği bir tezdir. Çok ilginçtir ki devletçi atılımların temel resmi belgelerinden biri olan birinci beş yıllık sanayi planının giriş bölümünde, yani 1933 yılında aynı algılama açık bir biçimde yapılmıştır. Aktaralım: *"Garp*

kültürünün, yani tekniğin ve büyük sanayiin sahası şark sahillerini ihata ediyordu (kuşatıyordu)... *Bu sahalar, sanayileşmemiş milletlere mamulat gönderiyor,... büyük sanayiin tufanı altındaki dünya pazarlarında mevcut istihsal cihazları inhilal ediyor* (üretim araçları parçalanıyor) *ve daha dün müstakil vahdetler halindeki camialar büyük sanayiin hegemonyası altına girerek hukuken müstakil, fakat iktisaden tabi birer varlık haline düşüyordu. Garbın sanayi memleketleriyle ziraat ve hammadde memleketleri arasındaki bu tabiiyet, sanayi memleketlerini ihya edici, fakat hammadde memleketlerini de tedricen inhilal ettirici vaziyetler ihdas etti... Türkiye'nin emtea mübadelesindeki mevkii Garp sanayi mamulatına bir mahreç ve ... o sanayie hammadde yetiştiren bir ziraat memleketi olması[dır]... Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi... ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve... piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, ergeç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir. Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir."*

Kapitalist dünya sisteminin gelişmiş ve azgelişmiş kutupları arasındaki ilk işbölümünü teşhis etmesinin ötesinde, bu belge, büyük buhranın tüm azgelişmiş ülkeler ve Türkiye için gecikmeden kullanılması gereken bir sanayileşme fırsatı doğurduğunu da vurguluyor ve böylece bu tarihi fırsatın 1930'lu yılların başında Türkiye'de siyasi iktidar tarafından açıkça kavrandığını ortaya koyuyor.

Bu teşhisin hayata geçirilmesinde, adım adım ilerleyen bir sınama-yanılma yöntemi sonunda, koruma-

cılık-devletçilik sentezine ulaşıldı. Sonunda ulaşılan noktayla bu sentezin, 20. yüzyılda bir Üçüncü Dünya ülkesinde ulusal bir kapitalist sanayileşmenin sadece *imkânlarına* değil, *sınırlarına* da ışık tutan bir deneme olduğunu söyleyebiliriz.

II

1930-1939 döneminin iktisat politikalarının evriminde gözlenen başlıca uğraklar, salt korumacı önlemlerle yetinilen 1930 ve 1931 yılları, devletçi uygulamalara ani (ve iş çevrelerine göre "aşırı") bir geçişi temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1933-1939 yılları olarak saptanabilir. Dönemin son iki yılında, özellikle Celâl Bayar'ın başbakanlığıyla eşzamanlı olarak, özel teşebbüsün özendirilmesine dönük yeni bir yönelişin ilk izleri gözlenmektedir.

1930 ve 1931 yılları, iç ekonomiye dönük müdahale önlemlerinin alınmadığı, ancak dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin denetlendiği yıllardır. Yaratılan olumlu koruma koşullarını insafsızca sömüren yeni yetme sanayicilerin, bu yıllarda yaygın bir hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, büyük buhranın etkisiyle tarım ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen büyük düşmeler, çiftçi nüfusun hayat koşullarında çok ciddi sarsıntılar yarattı. Buğday fiyatı 1929'dan 1932'ye % 68 düştü. Köylünün bankalara, tefecilere ve devlete borçları ise önceki dönemin yüksek fiyat koşullarında belirlenmişti. Dolayısıyla bu yıllar, çiftçi nüfusun büyük bir huzursuzluğa sürüklendiği bir zaman dilimidir. 1930 yılında "güdümlü" Serbest Fırka muhalefetinin halk yığınlarınca yaygın bir kabul görmesi, başta Gazi olmak üzere siyasi liderleri iktisadi alanda yeni atılımların ve bir model değişikli-

ğinin zorunluluğuna ikna etti. Ve 1932 yılında bir dizi devletçi ve devletleştirici kanunla bu model değişikliği uygulamaya konuldu.

Bu ilk atılımın bazı etkili çevrelerce fazla sert ve "aşırı" bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İş Bankası grubuna yakın çevreler, doğrudan doğruya Gazi'yi ikna ederek (ve başvekil İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen) iktisat vekili Mustafa Şeref'in istifasını ve İş Bankası genel müdürü Celâl Bey'in iktisat vekilliğine getirilmesini sağladılar. Yeni iktisat vekili, iş çevrelerini teskin edecek uygulamalara derhal başladı ve 1932 kanunlarının sivri köşeleri törpülendi. Ancak, bu törpüleme, hiçbir zaman 1930, hatta 1932 öncesine dönüş anlamına gelmeyecekti. Devlet, yatırımcı, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadi hayatın gelişimine ve işleyişine büyük ölçüde egemen oluyordu.

Bu yönlendirme ve egemenliğin ekonominin çeşitli alanlarında hangi mekanizmalarla ve hangi biçimlerde gerçekleştiğini kısaca gözden geçirelim:

Dış ticaret ve kambiyo denetimleriyle ilgili önlemlerin büyük bölümü 1929-1931 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kambiyo piyasalarını denetim altına alan; giderek bu işlemleri 1930 yılında kurulan Merkez Bankası'na devreden ve kambiyo rejimini kararnamelerle düzenleme yetkisini (Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile) hükümete veren mevzuat bu yıllara aittir. Yeni gümrük tarifesine ek olarak, ithalata kota koyma ve ihracatı denetleme hususlarında hükümete yetki veren kanunlar da 1931 yılına aittir.

1930 sonrasında yabancı sermayeye karşı tutum da değişmektedir. Buhran koşullarında esasen azalmış bulunan özel dış yatırımlara karşı genellikle o-

lumsuz bir tavrın egemen olduğunu gözlüyoruz. Celâl Bayar 1933'te, "Bu memleketin çocukları memlekette sanayi vücuda gelsin diye büyük bir külfete katlanırken bunun nimetini ecnebilere kaptıracak değiliz." derken bu tavrı dile getirmekteydi. Türkiye'de faaliyette bulunan ve Osmanlı düzeninin kalıntısı olan yabancı yatırımların önemli bir bölümü 1930'lu yıllarda millileştirilmiştir. Buna karşılık, devletten devlete borçlanmada hükümetler daha esnek davranmışlar ve dönem içinde SSCB ile İngiltere'den dış kredi almışlardır. Ayrıca, dönemin ikinci yarısında Almanya ile ticaretin toplam ticaret hacminin yarısına yaklaşması ve Türkiye'nin bu ülkeden bir türlü rahatça kullanamadığı alacaklarının birikmesi, dış ekonomik ilişkilerin yapısına önemli bir sapma getirmiştir. Bilindiği gibi bu yıllarda Almanya, benzer yöntemlerle Balkan ülkeleri üzerinde bir çeşit ekonomik egemenlik kurmuştu.

İç ticaret ve piyasalar üzerinde de önemli müdahale ve denetimler gözlenmektedir. Birikim ve sanayileşme süreçleri bakımından özel bir önem taşıyan tarımsal piyasalar üzerinde devlet denetimi çeşitli mekanizmalarla sağlanmıştır: Buğdayda olduğu gibi kamu kuruluşlarının doğrudan piyasaya girebilmeleri, şeker pancarı, pamuk ve tütünde olduğu gibi tarımsal hammaddeyi kullanan sanayinin büyük ölçüde devlete ait olması sayesinde piyasaya devlet işletmelerinin fiilen egemen olabilmesi ve ihracata dönük tarım ürünlerinin bir bölümünde olduğu gibi hükümetin denetimindeki tarım satış kooperatiflerinin ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki marj üzerinde etkili olabilmesi, bu dönemde kullanılan üç farklı mekanizmadır. Ayrıca özel sanayi, fiyat kontrolleri ve hükümete verilen çeşitli yetkilerle denetim altında tutu-

labiliyor; banka faaliyetleri üzerinde devlet etkili bir denetim mekanizması uygulayabiliyor; faiz hadleri hükümetçe belirleniyordu.

Ancak, devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıdır. Devletin demir ve (şilepçilik hariç) deniz yollarında, millileştirmelerden sonra belediye hizmetlerinde ve enerjide egemenliği bu dönemde kesinleşti. Sanayi ve maden sektörlerinde ise devlet işletmeleri, yatırımların ve üretimin büyük bölümünün yapıldığı sürükleyici kesim olarak belirdi. Devletin bu alanlardaki faaliyet ve yatırımlarının 1934 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı içinde programlandığını gözlüyoruz. Bugünkü planlama anlayışına uyan bir çerçeve içinde yer almamasına rağmen bu plan, Sovyet planlamasından sonra dünyadaki ilk planlama deneyimlerinden birini temsil eder. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'ndaki yatırım projelerinin, bazı aksamalara rağmen, 1938'de gerçekleşmiş olduğu kabul edilmiş ve yeni plan çalışmalarına başlanmış; ancak savaş ortamında bu çalışmalar kesintiye uğramıştır.

III

1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmelidir. Sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 10.3'tür. 1923-1929 yıllarının atıl kapasitenin yeniden üretime tahsisi koşullarında sağlanan benzer oranlı artışlarla karşılaştırılırsa, gerçek bir kapasite artışını temsil eden bu sınai büyüme hızının önemi ve değeri ortaya çıkar. Bu dönemde sermaye birikimi milli hâsılanın ortalama olarak % 101'ini

bulmuş; ancak önceki dönemin aksine bu oranın içinde dış açıkların net katkısı yer almamıştır. Gerçekten de sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930-1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktır. 1929 yılında cari fiyatlarla milli hâsılanın % 9.9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da % 18.3'e çıkmıştır. Bu değişme sabit (1938'e ait) fiyatlarla % 11'den % 18'edir. Bu da dönem içinde sanayileşme doğrultusunda hızlı bir yapısal değişmenin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sanayi sektörünün iç bileşimindeki değişmeleri de gözden geçirmekte yarar vardır. Gerçi, sanayileşme her şeyden önce yaygın tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi yönünde gerçekleşmiştir ve dönem son bulduğunda Türkiye artık "üç beyazlar"ı, yani un, şeker ve dokumayı, kural olarak yerli üretimle sağlıyordu. Bu gelişme, esas olarak hâfif sanayiye (tekstil ve gıda sanayilerine) dayalı bir gelişmedir. Ancak, bu doğrultuda bir zorunlu ilk adım atılmadan herhangi bir sanayileşme sürecinin başlayabilmesi esasen söz konusu değildir. Üstelik yatırım malı ve ara mal üreten modern sanayi kollarının ilk kuruluş yılları da devletçilik dönemi içindedir. Metalurji, özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı % 10 dolaylarındadır.

Tarım kesimi ise bu dönemde bütün olumsuz şartlara rağmen pozitif, ancak sanayinin gerisinde kalan bir gelişme temposu gerçekleştirmiştir. Yıllık ortalama büyüme hızı % 5.1'dir. 1928-1929 üretim ortalamasını 1938-1939 ortalamasıyla karşılaştırdığımızda,

dönem boyunca buğday üretiminin % 94, tütünün % 56, şeker pancarının % 754 arttığını; ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminin ise % 8 dolaylarında gerilediğini gözlüyoruz. Yıllık milli gelir büyüme hızlarının 1930-1939 ortalaması ise % 5.8'dir. Bu gelişme, tarım kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1923-1929 ortalama büyüme hızının (% 8.6'nın) gerisindedir. Ancak, tüm dünya ekonomisinin büyük buhran içinde bulunduğu ve kapitalist ülkelerde reel gelirlerde çok önemli düşmelerin meydana geldiği bir dönemde ortalama % 6'ya yaklaşan bir büyüme temposunun önemli bir başarı olduğu söylenmelidir. Dahası, büyük bunalımın ilk şokunun devletçi uygulamalarla aşıldığı 1933-1939 yılları boyunca gerçekleşen ortalama büyüme hızı % 7.9'a çıkmakta ve dış dünyadaki olumsuz koşullar dikkate alınırsa, bu alt dönem Cumhuriyet iktisat tarihinin parlak bir sayfası olarak algılanmalıdır.

"Dünya buhranı koşullarında gelişme ve sanayileşme" ifadesiyle nitelendirebileceğimiz bu gelişmenin, esas olarak ekonominin öz güçleriyle gerçekleştirilmiş olması fevkalade önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemde bazı dış krediler alınmış olmakla birlikte, dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı 1930-1939 yıllarında ortadan kalkmıştır. Dönem boyunca, 1938 hariç, her yıl dış ticaret fazla vermiştir. Kronik dış ticaret açıkları ve bunları kapatan dış kaynaklarla yaşamaya alışmış bir ekonominin dış denge içinde ciddi bir sanayileşme ve büyüme rayına oturması, günümüz için dahi önemli dersler taşıyan bir tarihi deneyim sayılmalıdır. Dış ticaret dengesinin, esas olarak ithalatın yaklaşık yarı yarıya kısılması ile sağlandığı gözlenmektedir. İthalatın milli gelirdeki payı 1923-29 döneminde % 15'e yakınken, bu

dönemde bu pay % 7 dolaylarına düşmüştür. İhracatın milli gelirdeki payı ise bu iki dönemde % 11 ve % 8 dolaylarındadır.

IV

1930-1939 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin incelenmesi, sınai birikim sürecinin hangi ekonomik ve toplumsal grupların katkısıyla gerçekleştiğini anlamak bakımından da önem taşır. Bu incelemeyi bu dönemde çeşitli grupların göreli ekonomik durumlarındaki düzelme ve bozulmaları ortaya koyacak ana göstergeleri saptayarak yapacağız. Tablo I, bu göstergelerden bazılarını sunmaktadır:

Tablo I *1930-1939 Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri*

Yıllar	Milli Gelirden Paylar (%)			Özel Sanayi İç Payları (%)		Reel Gelirler (İndeks)		Göreli Fiyatlar (İndeks: 1924=100)			
	Ücretler (Özel Sanayi)	Maaşlar	Kârlar (Özel Sanayi)	Ücret	Kâr	Ücret (Özel Sanayi)	İdari-Teknik Kadro (Özel Sanayi)	Buğday/Sanayi	Pamuk/Sanayi	Tütün/Sanayi	Tarım/Sanayi
1929	–	5.2	–	–	–	–	–	120	104	107	114
1930	–	6.8	–	–	–	–	–	91	107	138	102
1931	–	7.1	–	–	–	–	–	59	81	81	91
1932	1.3	8.2	3.4	28.0	72.0	100.0	100.0	80	98	102	119
1933	1.4	8.6	4.9	22.2	77.8	99.9	128.6	74	106	94	94
1934	1.6	8.8	5.8	21.1	78.9	109.5	125.8	68	108	132	86
1935	1.5	8.7	5.7	21.0	79.0	93.5	107.4	80	115	146	94
1936	1.3	7.2	4.9	21.1	78.9	86.4	91.7	70	106	122	83
1937	1.4	7.4	5.5	20.6	79.4	73.1	91.7	68	95	108	85
1938	1.7	7.6	5.3	24.1	75.9	89.5	103.1	68	93	105	91
1939	1.7	9.1	6.2	21.8	78.2	90.3	101.1	68	102	111	91

Kaynak: Bulutay v e arkadaşları. (1974)'teki çeşitli tablolardan yapılan hesaplamalar ve Boratav (1987). Tablodaki "özel sanayi", Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan (TSK) yararlanan sınai işletmeleri kapsamaktadır. Bu verilerde, işgücü girdisinin farklı birimlerle sunulduğu 1934-1935 yılları arasındaki uyum, iki yıl arasında reel ücretlerin, idari kadroların reel ücretleri oranında değiştiği varsayılarak yapılmıştır.

Dış ticarete ve özellikle ithalata dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumunun bu dönemde bozulduğu tahmin edilebilir. İthalatın TL olarak değeri 1929'da 256 milyondan, 1933'te 75 milyona düşmekte ve 1939 yılında hâlâ on yıl öncesinin % 50 altında seyretmektedir. İthalatçı kârlarını etkileyen bu daralma, iç piyasanın korunmasından doğan ve ithal edilen malların pazarlanması sırasında gerçekleşen aşırı kârlarla bir ölçüde telafi edilmiş olabilir. Ancak, iç piyasada ithal mallarını da içeren sanayi ürünlerinin fiyat endeksleri dönem boyunca 1928-1929 ortalamasının yaklaşık % 40 altında seyrettiğine göre, dışa dönük ticaret burjuvazisinin milli gelirden aldığı payda TL cinsinden belirgin bir daralmanın gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Buna karşılık burjuvazinin içe dönük ve devlet ihaleleri, iç ticaret, ve hatta sanayiyle uğraşan kanatları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu gruplara ilişkin bir değerlendirmede devletçi sanayileşmenin alternatifinin durgun, hatta gerileyen bir ekonomi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Gerileyen bir ekonomide ise, kârların ve her türlü aracı kazançlarının eriyeceği söylenebilir. Şüphesiz, 1930'lu yılların koşullarından, burjuvazinin içe dönük kanadı içindeki tali grupların her biri farklı biçimlerde etkilenmiştir. En kazançlı grubun devlet ihaleleri üzerinde gelişen müteahhitler olduğu söylenebilir. Büyük fiyat düşmeleriyle karşılaşan; ayrıca, kooperatiflerin, kamu kuruluşlarının ve devlet fabrikalarının alıcı olarak piyasaya girdiği tarım ürünlerinin ticaretiyle uğraşan grupların fazla kazançlı çıkmadığı tahmin edilebilir. Özel sanayi sermayesinin ise, bu dönemde, devlet sanayii ile rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkileri içinde olduğu; devlet işletmeleri için oluşan olumlu fiyat ve maliyet koşullarının kural olarak bunlar için de geçerli bulunduğu;

genişleyen devlet kesiminden doğan ek talebin, devlet yatırımlarının girmediği yan ve küçük sanayi kollarında belli bir canlılık yarattığı bizce doğru gözlemlerdir. Unutmayalım ki Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK), devletin sıkı denetimi altında da olsa hâlâ yürürlüktedir ve 1932-1939 yılları arasında bu kanundan yararlanan işletmelerin cari fiyatlarla üretim değerinde 2.4; katma değerinde 3; gayri safi kârlarında 3.2 misli artışlar gerçekleşmiştir. Bu dönemde cari fiyatlarla GSMH % 76 arttığına göre, TSK'nın kapsadığı (ve göreli olarak ileri) özel sanayi kesiminin milli gelirden aldığı payın artmış olduğu ortaya çıkar. Aynı yıllar içinde imalat sanayii ve madenciliğin, kamu ve özel kesimler toplamı olarak üretim değeri de 2.4 misli artmış ve böylece büyük boyutlu özel sanayinin devletçilik yıllarında toplam sınai gayri safi üretim değeri içindeki payı % 38 dolaylarında ve değişmeden kalmıştır. İncelediğimiz dönemin *genel* bir sanayileşme dönemi olduğunu dikkate alırsak, büyük özel sanayinin de devlet sanayiine paralel bir hızla büyüdüğü ve en azından *göreli olarak* gerileyen küçük sanayi ve el sanatlarını telafi edecek bir genişleme temposu sağladığı bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Devletçi bir sanayileşme süreci içinde, özel sanayinin sınai üretim payının sabit kalması böyle açıklanabilir.

İncelemeyi üretim değerinden kârlara kaydırdığımızda, özel sanayinin gelişme hızı daha da belirginleşecektir. Büyük özel sanayinin gayri safi kârlarının bu dönemde gerek milli hâsıla, gerek sınai üretimden daha büyük bir hızla arttığını ve böylece özel sınai kârların milli gelir ve özel sanayi sektörü içindeki paylarının genişlediği Tablo I'de açıkça gözlenmektedir. 1932-1939 yıllarında özel sınai kârların milli gelir içindeki payı, % 3.4'ten % 6.2'ye yükselmiş; özel sanayi ve ma-

dencilik kesimi içinde katma değerden aldığı pay ise % 72'den % 78.2'ye çıkmıştır. Bu saptamalar gelir dağılımında özel sanayi burjuvazisine düşen payın, milli ekonomi, genel olarak sanayi kesimi ve özel olarak kendi üretim kolları içinde arttığını gösteriyor.

İşçi sınıfının durumuna ilişkin Tablo I'deki veriler sadece TSK'dan yararlanan özel sanayi ve madencilik işletmelerini kapsamaktadır. Tablo I'de özetlenen bu verilere göre, ücretlerin milli gelirden aldığı pay 1932/1939 döneminde % 1.3'ten % 1.7'ye çıkmıştır. Sanayi-içi sınıfsal paylar bakımından ise, ücretlerin gayri safi kârlar karşısında gerilediğini görüyoruz: Safi üretim değerini ücretler ve gayri safi kârlara ayırırsak, dönem içinde ücret payı % 28'den % 21.8'e düşmekte; kârlar ise, dolayısıyla, zıt yönde 6 puanlık bir ilerleme göstermektedir. Özel sektör reel ücretlerine gelince, bunlar 1932=100 kabul edilirse, 1939'da 88.1'e düşmektedir. Buna karşılık Bulutay (1995)'te yer alan ve DİE tahminlerinden türetilmiş bulgular, büyük ihtimalle kamu işletmelerindeki işçileri kapsayan farklı reel ücret hareketleri ortaya koymaktadır. Buna göre 1929-1933 yılları arasında nominal ücretler aşağı yukarı sabit kalırken fiyatlar % 50 oranında düşmüş ve reel ücretler, böylece iki misli artabilmiştir. Buna karşılık, 1934-1939 arasında tekrar artışa geçen fiyatlarla fazla değişme göstermeyen nominal ücret hareketlerinin ortak etkisi reel ücretleri % 25 dolaylarında aşağıya çekmektedir. Bu bulgularla, Tablo I bulguları çakışmamaktadır. Bu durum, (a) veriler arasındaki tutarsızlık; (b) fiyat düşüşlerinin en hızlı olduğu 1929-1932 döneminin Tablo I'de kapsanmaması ve (c) nominal ücretleri yapışkan olan kamu işletmeleri ile aşağıya doğru ücret ayarlamasının daha yaygın olduğu

özel işletmeler arasındaki davranış farklılıkları gibi etkenlere bağlanabilir.

Tablo I'deki bulguları kuşbakışı yorumlayacak olursak, ücretlerin milli gelirden payının sanayileşmeye (ve işçi ve ücretliler toplamındaki artışa) bağlı olarak arttığını söyleyebiliriz. Özel sanayi içinde ücret payının düşmesinin, kâr payının ise yükselmesinin sektör-içi sömürü oranını artıracaktır. Hem Tablo I'de, hem de Bulutay (1995)'teki bulgularda 1934'ten itibaren gözlenen reel ücretlerdeki düşmenin, hızlanan bir sanayileşme süreci içinde işçi sınıfının ortalama hayat düzeyinin yükselmesiyle tutarlı olabileceğini belirtelim. Zira, sanayi kesimi, ortalama gelir düzeyi daha düşük olan bir sektörden (tarımdan ve kırsal kesimden) kaynaklanan nüfus kaymaları ile genişler; farklı bir ifadeyle, sınai işçilerin sayısal artışı, bu sınıfa katılan eski köylüleriyle gerçekleşir. "Eski köylüler"in hayat düzeyleri, bu kayma sonunda yükselecektir. Ne var ki, bu "yeni işçiler"in ücretleri, *önceki* işçilerin ortalama ücretlerinin altında olacağı için, ücretlerin *genel* ortalaması düşecektir. Böylece, hiçbir grubun durumu mutlak olarak bozulmadığı halde, ortalama reel ücretler düşmüş olabilir. Bu, 1930'lu yıllardaki ücret değişmelerine ilişkin gerçekçi bir açıklama kabul edilebilir. Bu açıklamanın dayandığı "işçi sayısındaki hızlı artış" olgusu incelenen dönemde hangi ölçüde gerçekleşmiştir? Tüm sanayi ve madencilik kesimlerini kapsayan bilgiler bulunmamakla birlikte, bu iki sektörde TSK'dan yararlanan işletmelerle ilgili veriler, 1932-1939 arasında bu işletmelerde çalışan, işçi sayısındaki yıllık ortalama artışların % 13'e yaklaşmakta olduğunu ve 1939'da, 1932'ye göre, iki misline yakın ek istihdam sağlanmış bulunduğunu göstermektedir.

Memurların milli gelirden aldıkları payın, 1929-1934 arasında arttığını, 1934-1936'da düştüğünü, 1936-1939'da ise tekrar arttığını görüyoruz. Bu oran, 1929'da % 5.2, dönem sonunda % 9.1'dir. Bu değişikliklerin memur sayısındaki değişmelerle bağlantısını kurarak maaşların reel düzeyine ilişkin tahminlerde bulunma imkânından yoksunuz. Ancak, TSK'dan yararlanan özel sanayi kuruluşlarında çalışan idari ve teknik personelin ortalama reel maaşlarının, 1932'den itibaren memur maaşlarının payına benzeyen bir dalgalanma gösterdiğini ve dönem başı ile dönem sonu arasında aşağı yukarı değişmediğini saptayabiliyoruz. Bu iki grup arasında bir paralellik kurulursa, bürokrasi ve teknik kadroların göreli durumlarında bir istikrar olduğu; ancak milli gelir artışlarının hayat standardı artışlarına yansımadığı sonucuna varabiliriz.

Tarım kesiminin tarım dışı kesim karşısındaki göreli durumunu ve tarım kesiminin içindeki gelir dağılımı değişikliklerini ise başlıca ürünlerin fiyatlarını birbiriyle ve sınai fiyatlarla karşılaştırarak ve milli gelirin tarım ve sanayi sektörlerine ait (zımni) fiyat hareketlerini birbirine oranlayarak saptayabiliyoruz. Tablo I'de özetlenen göstergelerle yapılan bu doğrultuda bir analizden şu sonuçlar çıkmaktadır:

Üç önemli ve tipik ürünün (buğday, pamuk, tütün) fiyatlarını sınai fiyatlarla karşılaştırırsak, 1929'dan sonra hızla tarım aleyhine dönen iç ticaret hadlerinin, tütün ve pamuk üreticileri için 1931'den sonra düzeldiğini; buna karşılık buğday-sanayi fiyat oranlarının buhran sonrası düzeyde kaldığını gözlüyoruz. Buğday-sanayi fiyat endeksleri arasındaki oran, 1924=100 alınırsa 1931-1932'de 70'e düşmüş iken, 1939'da hâlâ 68'de kalmaktadır. Pamuk ve tütünün sınai fiyat endekslerine oranları ise, 1939'da 1924'teki düzeyi biraz

ışmıştır. Bu, 1930'lu yıllarda tarımdan sanayiye kaynak transferinin esas olarak buğday üreticisinin sırtından gerçekleştiğini göstermektedir. Bir bütün olarak tarım sektörünün sanayi karşısındaki ticaret hadleri ise 1929-1934 yılları arasında % 25 düşmüş ve dönem sonuna kadar bu düşük düzeyde seyretmiştir.

1930'lu yıllara ait Tablo I'de özetlenen bölüşüm göstergelerini, yukarıdaki açıklamalarla birleştirirsek şu genellemeye ulaşabiliyoruz: Büyük dünya buhranının Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı şoku ve toplumsal gerginlikleri, palyatif, kısa dönemli, yeniden paylaştırıcı önlemlerle geçiştirmek seçeneği, siyasi kadrolar tarafından itibar görmedi. Çözüm, sanayileşmeye dönük hızlı büyümede arandı. Sanayileşme için gereken sermaye birikiminin kaynaklarını oluşturmak ve bu kaynaklara (artığa) el koymanın mekanizmalarını oluşturmak gerekiyordu. Sonuçta, sanayileşmenin yükü öncelikle köylüler (özellikle buğday üreticileri), ikinci olarak da işçi sınıfı tarafından paylaşıldı; önceki dönemle karşılaştırılırsa dışa dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumu da bozuldu. Bürokrasi ve teknik kadroların durumunun belli bir istikrar gösterdiği tahmin edilebilmekte; buna karşılık burjuvazinin devletle iş yapan içe dönük aracı katmanları ile sanayici kesimleri göreli durumlarını düzeltmekte ve (ana aktör olan devletin yanı sıra) sermaye birikim sürecine katkı yapmaktadırlar.

IV. Bir Kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945

I

Türkiye, İkinci Dünya Savaşına girmedi; ancak, cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde % 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınai yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hâkim olması yüzünden tümüyle ertelendi. Bunlar, savaş yıllarının bir iktisadi gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir ve 1940-1945 dönemini bu anlamda, yani iktisadi gelişme sürecinin durması anlamında, "bir kesinti" olarak nitelendirmek doğrudur.

Ancak, savaş yıllarının başka bazı bakımlardan önceki ve sonraki dönemler arasında bir köprü işlevi gördüğü ve bu bakımdan bir süreklilik gösterdiği de söylenebilir. Gerçekten, 1930-1939 yıllarının müdahaleci-devletçi politikaları ve bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler savaş yıllarının iktisadi politikalarını ve onların sonuçlarını biçimlendirmiştir. Daha da önemlisi, 1940 sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısıyla, öte yandan siyasi kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikalarıyla birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasi kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Refik Saydam hükümetinin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadi önlemler, bazı yönleriyle Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın "liberal", hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir. Ancak bu atılımların her biri belli bir süre sonunda ve farklı biçimler içinde, toplumsal yapının egemen güçlerinin ya engellemesiyle karşılaşarak son bulmuş; ya da aynı güçlerin denetimine geçerek, asli amaçlarıyla karşıt mecralara sürük-

lenmişlerdir. Toprak reformu, eğitim politikası, özellikle Köy Enstitüleri gibi konulardaki çalkantı ve çekişmeler, savaş bitiminde CHP içindeki yapı değişmesine ve çok partili rejimin doğmasına yol açan önemli olaylar olarak siyasi tarihimizde de yer alırlar.

Böylece, iktisadi gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti ve gerileme dönemi olarak değerlendirilebilecek olan 1940-1945 yılları, 1946'da Türkiye'yi iktisat politikaları, dünya içindeki konumu ve siyasi yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusunda yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan önemli bir "kuluçka dönemi" olarak da görülebilir.

II

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, savaş ekonomisi sorunlarına iki farklı yaklaşımı temsil eder. İki hükümetin de karşı karşıya bulunduğu iktisadi sorunların aynı olduğu söylenebilir: Azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyimini sağlayabilmek... Hastalığın temelden tedavisi olan üretimin artması ve enflasyonun önlenmesinde ise çaresiz kalındığı için esas olarak hastalığın sonuçlarının hafifletilmesiyle uğraşılmıştır.

Refik Saydam hükümeti, sorunu katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleriyle çözmeyi denedi. Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu bu yaklaşımın ana aracı olacaktı. Ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen

hükümlerin yanı sıra; iş çevrelerinin başıboş at oynatmalarına karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarette azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veren bu kanundur. Refik Saydam hükümeti, devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini artırmak için Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı gibi yeni örgütlenmelere gitti. Buğday, pamuk, şeker pancarı piyasa fiyatlarının altında satın alınıyor; pamuklu dokuma ve şeker (vesikalı dağıtımın dışında) devlete yüksek kârlar sağlayacak fiyatlarla; ekmek ve kömür ise ucuza kentli nüfusa satılıyordu. Özel ticaretin egemenliğinde pazarlanan mallarda ise fiyat denetimleri uygulanıyordu. Bu sistem ne kusursuz işlemiş, ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

1942 Temmuzunda Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu ise, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevşetme yoluna gitti. İlk olarak, hububat alım fiyatları yükseltildi ve ürünün % 25'inden (büyük çiftçiler için biraz daha yüksek bir oranından) fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakıldı. İaşe Müsteşarlığı'nın lağvına paralel olarak diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratacaktır. Buğday fiyatlarının % 200 ve % 120, genel fiyat düzeyinin ise % 90 ve % 75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek

enflasyonunun yaşandığı zaman dilimini oluşturmaktadır.

Saraçoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. Kasım 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarh edilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi öngörür. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale'ye sevk edildiler. Kanun metni bir ayrım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilatının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece Varlık Vergisi, ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi uygulaması olarak maliye tarihimize geçmiştir. 1944 başlarında yürürlükten kaldırıldığında 114.000 mükelleften 315 milyon liralık varlık vergisi tahsil edilmişti. Vergi uygulaması ayrıca, 1400 mükellefin Aşkale'ye sevk edilmesi sonucunu doğurmuştu. Bu verginin tahsilatı, 1943 yılının (katma bütçeler ve yerel yönetimler dahil) devlet harcamalarının % 38'ini; milli gelirin % 3.5'ini; sanayi ve hizmetler kesimlerinde yaratılan hâsılanın yaklaşık % 8'ini oluşturmuştur.

Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan ve savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara ise 1944 yılında kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisiyle ulaşılmaya çalışıldı. Gayri safi üretimden % 10 alınmasıyla aşarı andıran ve 1946'da kaldırılan bu vergiden savaş yıllarında 167 milyon lira kadar toplanmıştır. Varlık Vergisi boyutlarına ulaşmamış olmakla birlikte Toprak Mahsulleri Vergisi, aşarın kaldırılmasın-

dan beri ilk kez tarıma yönelik büyük çapta ilk dolaysız vergi olarak önem taşır ve piyasa için üretmeyen küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu tahmin edilebilir.

III

İthalatın, dolayısıyla hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim girdilerinin daralması ve faal nüfusun önemli bir bölümünün silah altına alınması sonunda 1940-1945 dönemi, tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı yıllar olarak ortaya çıkmaktadır. İthalat, 1938-1939 ortalaması olarak 110 milyon doların üzerindeyken, bu rakam 1940-1941'de yarı yarıya düşmüştü. 1942-1945 ortalaması 120 milyon dolar civarına yükselmekle birlikte, doların savaş süresince değer kaybı dikkate alınırsa, ithalatın reel olarak daralmasının tüm savaş dönemini kapsadığı kabul edilmelidir. 1938-1939'da 110 milyon dolara yaklaşan ihracat hacmi ise savaş yıllarında ortalama 125 milyon dolaylarında sürdürülebilmiş ve dış ticaret altı yılda toplam olarak 250 milyon dolara yaklaşan bir fazla vermiştir.

İncelediğimiz dönem, milli hâsılanın, sınai ve (1942 hariç) tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır. Yıllık değerlerden yapılan hesaplamaya göre, sınai üretim 1940-1945 döneminde ortalama % 5.5, tarımsal hâsıla % 7.1, milli hâsıla ise % 6.0 gerilemiştir. Devlet sanayiindeki daralmanın özel sanayiye göre daha az olduğu belirtileri vardır. Tarımda ise, buğday üretimi dönem boyunca ortalama % 9 dolaylarında düşerken, sınai ürünler durumlarını korumuşlar; tütün üretimi ortalama % 2 artmış; pamuk % 1 düşmüştür.

Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikiminde meydana gelen gerilemeyle ortaya çıkar. Gayri safi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında milli gelirin ortalama % 10.7'sini oluştururken bu oran 1942'de % 6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise % 8.2'ye düşmüştür. Aşınma ve amortismanların çıkmasından sonra saptanan net sermaye birikiminin milli gelirdeki göreli payı ise % 3.7'ye düşmüştür. Bu durum, büyük ölçüde, savunmaya ayrılan kaynakların ulusal ekonomi üzerinde yarattığı yüklerden ve savaş koşullarında oluşan aşırı kazançların yatırım istek, alışkanlık ve eğilimleri çok zayıf olan grupların elinde tüketime tahsisinden doğmuştur.

IV

Savaş yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeleri çözümlemeye imkân veren başlıca göstergeler Tablo II'ye alınmıştır.

Savaş ekonomisinin genel ortamını Tablo II'deki bulguların ifade ettiği değişikliklerle birlikte ele alırsak, emekçilerin örgütsüz olduğu tüm denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemlerinde olduğu gibi, 1940-1945 döneminin de mülk gelirlerinin emek gelirleri, kârların ücretler, piyasaya dönük büyük çiftçilerin geçimlik üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar olduğu ortaya çıkacaktır. Savaş yıllarında bu tabloya değişiklik getirebilecek tek olay Varlık Vergisi olarak görülebilir. Gerçekten de aşağı yukarı bir yıl içinde, tarım dışı kesimlerde yaratılan toplam hâsılanın % 8'inin, tümüyle orta ve büyük kent burjuvazisinden oluşan 100.000 civarında mükellef tarafından ödenmesi, gelir ve servet dağılımı açısından tarafsız bir operasyon değildir. Ne var ki, Varlık Vergisi bütü-

nüyle burjuvazi tarafından ödenmekle birlikte, bu sınıfın içinde nesnel ölçütlere göre uygulanmamış; siyasi iktidarla gevşek bağları olan gruplar ve özellikle azınlıklar ezilmişler; birçok halde vergi borçlarını sermaye ve mülklerini tasfiye ederek ödemek zorunda kalmışlardır. Bu "tasfiye" sürecinin mütekabili olarak bu kargaşa içinde CHP kadrolarının kanatları altına girerek yok pahasına emlek kapatan, işyerlerini devralan, önemli bir bölümü Anadolu kökenli yeni zenginlerin büyük servet birikimi sağladıkları da doğrudur. Savaş yılları mizahının hâlâ hatırlanan "hacıağa" tipi, bu gelişmeleri yansıtan bir örnek olarak görülebilir.

***Tablo II** Başlıca Bölüşüm Göstergeleri: 1938-39 ve 1944-45*

	1938-39	1944-45
Sınai Hasıla İndeksi	100	77
Sınai Fiyat İndeksi	100	357
Buğday Üretim İndeksi	100	63
Buğday Fiyat İndeksi	100	568
Tütün Üretim İndeksi	100	105
Tütün Fiyat İndeksi	100	490
Pamuk Üretim İndeksi	100	88
Pamuk Fiyat İndeksi	100	356
Tarımsal Hasıla İndeksi	100	69
Tarımın Ticaret Hadleri	100	123
Nominal Ücretler İndeksi (a)	100	271
Nominal Ücretler İndeksi (b)	100	225
Reel Ücretler İndeksi (a)	100	45
Reel Ücretler İndeksi (b)	100	50
Milli Gelirde Maaş Payı (%)	8.4	8.2
Toptan Eşya Fiyat İndeksi	100	449
Reel Milli Gelir İndeksi	100	75

(**Not:** Ücretler dışındaki tüm göstergeler Bulutay ve arkadaşlarının **Türkiye Milli Geliri 1923-1948**'deki çeşitli tablolardan hesaplanmıştır. Reel ücretler için bkz. Bulutay (1995: Tablo 9.1).

1938-1939 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini 1944-1945 ile karşılaştıran Tablo II, dönem boyunca meydana gelen değişmeleri daha ayrıntılı olarak saptamamıza imkân veriyor. Bir kere, ticari kazançlardaki artışın sınai ürünlerden ziyade tarımsal ürünlerin ticaretinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Sınai fiyatların artış oranı, toptan eşya fiyatları ile buğday ve tütün gibi tarım ürünlerinin çok gerisindedir. Dolayısıyla çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınai ürünleri pazarlayan gruplara karşı göreli durumlarının ilerlediğini saptıyoruz. Tarım kesimi içinde en yüksek fiyat artışları buğdayda gözlenmektedir. Özellikle 1942-1943 yıllarında buğday fiyatlarında meydana gelen sıçrama olağanüstü kazançlara yol açmıştır. Buğday üretimindeki daralma, fiyat artışlarından doğan kazancı giderecek boyutta değildir. Tütün, hem üretim düzeyini koruyabilen, hem de fiyat artışları buğday dışındaki tüm fiyat hareketlerinin üstüne çıkan bir üründür. Pamuk ise, fiyat hareketleri bakımından sınai fiyatlarla paralel bir görüntü içermektedir.

Tarım dışı kesimlerin iç gelir dağılımları ise emekçilerin aleyhine seyretmiştir. Maaşların milli gelirden payı, Saydam hükümetinin politikaları sayesinde 1941'de % 10'a kadar yükseldiği halde, artan enflasyon temposuna dayanamayarak 1942'de % 7.4'e, 1943'te % 5.3'e kadar düşmüştür. 1944-45 yılları ise maaş payının savaş öncesi düzeye yeniden yaklaşabildiği yıllardır. Gerçekten de tek parti rejimi, memur tabakasının savaş enflasyonu karşısında ezilmemesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Dolayısıyla savaş boyunca memurların hayat standardının, sadece milli hâsıladaki gerileme oranında düştüğü; göreli durumlarının bozulmadığı söylenebilir. Memurlar için söz konusu olan bu göreli

istikrarla karşılaştırılırsa işçi sınıfının durumunda hem göreli, hem mutlak bir bozulma vardır. Sabit fiyatlarla sınai üretimde % 23, milli gelirde % 25 daralmanın gözlendiği bir dönemde reel ücretlerin % 55 dolaylarında düşmesi, işçi sınıfının hayat standardındaki mutlak bozulmanın yanı sıra, ücretlerin payının hem sınai hâsıla, hem milli gelir içinde önemli ölçülerde daralmış olduğunu gösterir. 1930'lu yıllarda reel ücret hareketleri bir yana, sınai istihdamda (kırsal kesimden kaynaklanan) önemli artışların, emekçi katmanların hayat standartlarında belli bir gelişmeye yol açmış olabileceğine önceki bölümde işaret ettik. Savaş yıllarında ise istihdamda artış değil gerilemeler söz konusu olduğu için reel ücretlerdeki gerileme, işçi sınıfının ortalama hayat standardındaki bozulmanın tümünü yansıtmamaktadır.

Savaş yılları, CHP iktidarının küçük burjuva radikalizmine yatkın kanadının son atılımlarına tanık oldu. Piyasa mekanizmasını askıya alan önlemler ve Varlık ve Toprak Mahsulleri vergileriyle savaş kazançlarını tırpanlama girişimleri örnek gösterilebilir. Bunların yanı sıra tarım kesiminde güçlü toprak sahibi ve mütegallibe gruplarını tedirgin eden iki gelişmeye de değinilmelidir. Birincisi, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un önderliğinde 1940 yılında kurulmaya başlayan ve savaş yıllarında hızla gelişen köy enstitüleridir. Köy enstitüleri yoksul köy çocuklarını hem eğitimci hem de kırsal yapıyı modernleştirecek aktif aktörler olarak köye yerleştirmeyi hedefliyordu. İkincisi ise savaşın son yılında, kısa bir süre sonra Demokrat Parti'nin kurucusu olacak kimi milletvekillerinin muhalefetine rağmen kabul edilen ve "topraksız ve az topraklı çiftçilere toprak dağıtımını" öngören Çiftçiyi Topraklandırma

Kanunu'dur. Birkaç yıl sonra Demokrat Parti tarafından tasfiye edilmesine rağmen olumlu izleri uzun yıllar sürecek olan köy enstitüleri uygulaması bir yana, bunlar tamamlanamayan, asli amaçlarının dışına yönlendirilen eksik hamleler olarak kaldı; öte yandan da egemen sınıfların önemli bir bölümünün birkaç yıl sonra CHP'yi terk etmesiyle sonuçlanacak tedirginliklere de yol açtı.

Öte yandan Saraçoğlu'nun başbakanlığıyla başlayan yönelişler, varlıklı katmanları gözetip, kırsal ve kentsel emeği yasal mekanizmalarla ve baskıcı yöntemlerle denetlemeyi hedefleyen faşizan eğilimlerin serpilmesine yol açtı. Kıtlık koşullarında piyasa mekanizmasına teslimiyet, büyük boyutlu savaş vurgunlarının meşrulaşması anlamına geldi. İş mükellefiyeti, ücretlerin sınırlandırılması, iş saatlerinin uzatılması, yoksul köylüleri angarya çalışmaya zorlayan yol vergisi uygulamaları ise, emekçi halk yığınları ile CHP arasında bir daha telafi edilemeyecek kopuşlara yol açtı.

Kısacası, 1945 yılının sonuna gelindiğinde, CHP iktidarı Cumhuriyetin ilk on beş yılının siyasi ve ekonomik atılımlarla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde yitirmişti. Türkiye toplumunun tüm sınıf ve katmanları, savaş sonuna değişiklik özlem ve beklentisi içine girmişlerdi.

V. Dünya Ekonomisiyle Farklı Bir Eklemlenme Denemesi: 1946-1953

I

1946 yılı, Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihinde hem siyasi, hem iktisadi bakımdan yeni bir dönüm noktası oluşturur.

Siyasi bakımdan 1946 yılı, tek parti rejiminden çok partili parlamenter rejime geçişin başlangıç tarihidir. 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi'nin, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşlarıyla başlayan ve 21 Temmuz 1946'da, bütün baskı ve yolsuzluklara rağmen ilk kez tek dereceli seçimlerin yapılabilmesiyle sürdürülen ve 14 Mayıs 1950'de yine seçim yoluyla iktidarın el değiştirmesine yol açan bu siyasi dönüşümün önemi hiçbir biçimde küçümsenemez. Bu süreç, siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde birazdan inceleyeceğimiz (ve aslında niteliksel bir dönüşüm olmayan) değişmelere yol açmıştır. Ancak, daha da önemlisi, parlamenter rejimin gereği olarak geniş halk kitle-

lerinin toplum sahnesinde, artık seyirci değil, aktörler olarak yer alması sonucunu doğurmuştur. Siyasi iktidarlar, bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime, işçi, köylü, esnaf gibi kalabalık halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almak, bunlara şu veya bu biçimde yanıt vermek zorunda kalacaklardır. Bu zorunluluk, iktisat politikalarında ve bölüşüm ilişkilerinde, varlıklı sınıfların kısa dönemli çıkarlarıyla çelişebilen unsurların sürekli olarak yer alması sonucunu doğuracaktı. Bazı çözümlemelerde "popülist" bir rejim olarak da nitelendirilen bu ortamın egemen sınıfların denetiminden çıkmamasının, bunların *uzun dönemli* çıkarlarını zedelememesinin ön-koşulu, doğrudan halk sınıflarını temsil etme ve/veya bunları örgütleme iddiasında solcu bir siyasi muhalefetin iktidar alternatifi olarak gelişmesine imkân verilmemesidir. Nitekim Türkiye'de de böyle oldu. Kısa süren bir yaygın demokrasi denemesinden sonra 1946 yılı sonunda solcu partiler ve bunların paralelindeki sendikalar kapatılarak sosyalist hareket yasal siyasetin dışına itildi.

1946 yılına salt iktisadi bakımdan da bir dönüm noktası niteliği kazandıran özellik, on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının adım adım gevşetildiği; ithalatın serbestleştirilerek büyük ölçüde artırıldığı; dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla ayakta duran bir ekonomik yapının yerleşmesi olmuştur. Bu dönemde, serbestleşmeye yönelen bir dış ticaret rejiminin sonucu olarak, iç pazara dayalı bir sanayileşme programı değil, dış pazarlara dönük ve tarıma, madenciliğe, alt yapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı gündemdedir. Liberal dış ticaret politikaları bu dönemin

bitiminde çok uzun bir süre için terk edilecektir. Ancak, kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen ekonomik yapı, bu dönemin bir armağanı olarak Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanacaktır. İşte 1923-1929 yıllarının serbest ticaretçi açık ekonomi özelliklerini farklı bir ortamda yeniden gündeme getiren 1946-1953 dönemini, "dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme denemesi" olarak nitelendirmemizin ana gerekçeleri bunlardır.

Siyasi ve iktisadi düzlemde meydana gelen bu önemli dönüşümlerin ardında yatan içsel ve dışsal etkenleri de kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

Önceki bölümde yapılan çözümlemelerin gösterdiği gibi, savaş yılları Türkiye'de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının aşırı güçlendiği, başıboş bir vurgun ve zenginleşme ortamının dörtnala geliştiği bir dönemdi. Bu gelişmeye bağlı servet ve gelir temerküzünün iktisadi ve siyasi meyveleri, 1945'i izleyen yıllarda elbette toplanacaktı.

Vurgun ortamının oluşması ve süregelmesi, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde mümkün olmakla birlikte, savaş yıllarının bazı politikaları egemen sınıfların belli kanatlarında önemli tepkiler de yaratmıştı. Önceki bölümde açıklandığı gibi, savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbullu ve gayri müslim kanadını Varlık Vergisi; büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu derinden tedirgin etmişti. Buna karşılık, yüksek bürokrasi ve siyasi kadrolar ile içli dışlı olmuş çıkar grupları ve burjuva klikleri ile Anadolu kökenli ticaret sermayesi, savaş ekonomisi uygulamalarından şüphesiz ki şikâyetçi değillerdi. Ne var ki, bunlar dahi CHP iktidarını ancak önemli bir bünye değişikliğine uğradığı takdirde desteklemeye

devam edeceklerini belli ediyorlardı: Parti içinde hâkim durumda olmamakla birlikte sık sık kontrolsüz ve hesapsız hamlelerin patlak vermesine sebep olan ve küçük burjuva radikalizminden esinlenen reformcu kanadın etkisiz hale getirilmesi şartıyla...

1945 sonrasının siyasi gelişmelerinde egemen sınıfların bu iki ana grubu, iki ayrı yol izledi. Birinci grup, esas olarak Demokrat Parti hareketini örgütlemeye ve desteklemeye yönelirken, kaderlerini CHP iktidarlarına bağlayan ikinci grup, CHP içinde topluma da yansıyan bir temizlik harekâtı başlattı ve başardı: Köy Enstitülerinin çökertilmesi, üniversitede tasfiye ve savaş sonunda filizlenmeye başlayan ilerici, solcu ve demokrat oluşumların ezilmesi böylece sağlandı. Bu operasyon 1947 CHP Kurultayında, parti içindeki reformcu kanadın sessiz sedasız, ancak kesin olarak yenilgiye uğratılmasıyla mümkün kılındı.

Toplumsal yapıdaki bu dönüşümler, savaş sonrasında kapitalist dünya sisteminde meydana gelen yeni dengelerden türeyen dışsal etkenlerle ahenkli bir uyum sağladı. Kapitalist sistemin yeni ve tartışmasız lideri ABD idi ve Türkiye'nin bu sistemin içinde Amerikan nüfuz alanı içinde yer alması savaş bitmeden kesinleşmişti. Uzun süreli bir genişleme dönemine giren kapitalist dünya ekonomisinin merkezlerinde yeniden serbest ticaret doktrini egemen oluyor; sermaye hareketlerine konan engeller hafifliyor ve Amerikan kaynaklı yatırımlar, dış yardım ve krediler, bu genişleme sürecinin kritik araçlarını oluşturuyordu. Peş peşe ülkeye gelen Amerikan heyetleriyle birlikte "dış yardımsız kalkınmak imkânsızdır!" inancının yerleşmesi böyle gerçekleşti. 1930'dan beri dış ticaret açığı vermeden ayakta durabilmiş (ve savaş yılları dışında hızla büyüyebilmiş) bir ekonominin birdenbire (ve dış

ticarette liberalizasyona paralel olarak) dış açık vermeden yaşayamaz bir yapıya dönüşmesi, büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin savaş sonu konjonktürü tarafından belirlenen bir dönüşüm olarak görülmelidir.

II

1946-1953 döneminin ortalarında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, yaygın bir kanının aksine, iktisat politikaları ve ekonominin genel yönelişi üzerinde belirgin bir değişiklik meydana getirmemiştir. Dönemin iktisadi icraatının ve başlıca uğrak noktalarının gözden geçirilmesi bu yargıyı doğrulayacaktır.

CHP açısından, yeni doğrultuya kesin olarak yönelme, yukarıda da belirtildiği gibi, iktidar partisinin 1947 Kurultayı ile gerçekleşmiştir. 1946 yılının başlarında hâlâ eski ve devletçi-korumacı alışkanlıkların izleri vardır. Bunun en açık belirtisi, 1945 yılında bakanlıklar arası bir komisyonca başlatılan; 1946'nın ilk yarısında tamamlanan ve hazırlıklarına Şevket Süreyya ve İsmail Hüsrev gibi eski Kadro'cuların aktif olarak katıldığı *Beş Yıllık Sanayi Planı*'dır. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifiyle bakmaktadır. İ. Tekeli ve S. İlkin'in bir çalışmasından nakledersek, 1946 planı, "bir taraftan yarı müstemleke şeraiti içine düşmemek, diğer taraftan da milli tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratacak her türlü tazyik ve tesirlerden korunmak ve bunun için hem sanayii hem ziraati ve ulaştırma işlerini genişleterek memleketi bir kül haline koyacak çareler bulmak" amacını izliyor; farklı bir ifadeyle, açık pazar koşullarının belirleyeceği bir ihtisaslaşma mode-

line değil, tüm sektörlerin ve öncelikle sanayinin gelişmesinden türeyen yaygın ve dengeli bir kalkınma sürecine dayanmayı öngörüyordu.

Ne var ki iç ve dış dengelerin bu türden bir gelişme modelini gündem dışı bıraktığı kısa sürede anlaşılacaktı. 1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra, 7 Eylül 1946'da bir dolar karşılığı Türk lirası 1.28'den 2.80'e çıkarılarak Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon tedbirleriyle birlikte uygulamaya konuyor ve dış yardım arayışlarına girişiliyordu. Bu girişimlerde 1946 planının bir ayak bağı olacağını fark eden iktidar, farklı ve daha liberal iktisatçılardan oluşan bir kadroya 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün ve tarım, ulaştırma, enerji sektörlerine verilen önceliğin arttığı *Türkiye Kalkınma Planı*'nı hazırlattı. Resmen uygulanmaya konmamasına rağmen bu plan, devletçi-korumacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem-dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak görülmelidir.

1947 CHP Kurultayı bu doğrultudaki yeni yönelişin kesinleştiği bir uğrak olarak algılanabilir. Parti dışında solcu ve ilerici akımların tasfiyesinden, parti içinde de reformcu ve demokrat grupların etkisiz bırakılmasından sonra yapılan Kurultay, sermaye çevrelerinin ekonomik taleplerinin pek çoğunu benimsiyor ve devletçiliği esas olarak özel teşebbüse yardım etmeye dönük bir ilke olarak yeni baştan yorumluyordu. 1948 yılında bir *Türkiye İktisat Kongresi* düzenleyerek devletin ekonomik işlevlerinin tek tek sayılarak sınırlanmasını talep eden İstanbul Tüccar Derneği'nin önerileri ile CHP ve DP'nin bu yıllardaki iktisadi platformları arasında büyük bir paralellik vardır. Tek önemli fark, sayılan alanların dışında kurulmuş olan devlet işlet-

melerinin giderek özel teşebbüse devrini isteyen İstanbul burjuvazisi ve DP yaklaşımına karşı, bu alanlarda yeni kamu yatırımlarına girişmemeyi kabullenmekle birlikte var olan işletmelerin devrini benimsemeyen CHP tutumu arasında gözlenmektedir. Ancak, bu konuda CHP'nin daha gerçekçi olduğunu zaman göstermiştir: DP'nin kurduğu ilk hükümet programında yer almasına rağmen, hiçbir devlet işletmesinin özel sektörce doğrudan devralınması mümkün olamamış; işlevleri değişmiş olmasına rağmen devlet kesimi varlığını DP iktidarları döneminde de sürdürmüş; kamu yatırımları da DP'nin genişleme konjonktürünü sürükleyen etkenlerden biri olarak önemli rol oynamıştır.

Sermaye çevrelerinin talepleri, kalkınma stratejisi ve devletin ekonomik rolü gibi konularda CHP ve DP iktidarları arasında gözlenen süreklilik, dış ekonomik ilişkilerde de vardır. Dış yardım, yabancı sermaye ve dış ticaret rejimi konularında, dünya ekonomisi ile piyasa ilişkilerine, göreli serbest ticarete ve açık ekonomi koşullarına dayalı bir eklemlenme eğilimi bütün dönem boyunca süregelmiştir.

Savaş sonuna 250 milyon dolarlık, yani 1946 ithalat hacminin iki mislinden daha fazla bir döviz rezerviyle giren ve 1946 yılında da 100 milyon dolara yakın bir dış ticaret fazlası veren Türkiye'nin, hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabasına girmesi, önce Truman Doktrini, sonra da Marshall Planı çerçevesi içinde yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde kesintisiz olarak ve aynı yaklaşım içinde süregelmiştir. Keza, yabancı özel sermaye yatırımlarının olumlu etkileri, 1920'li yılları andıran değerlendirmelerle abartılmış; yabancı sermayeye konulan sınırla-

malardaki ilk gevşetmeler CHP tarafından Mayıs 1947 ve Mart 1950'de yapılmış; DP iktidarı aynı yönelişi 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 1954 başlarında ise Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Petrol Kanununu kabul ederek sürdürmüştür.

Dış ticarette korumacılığın gevşetilme sürecinin ilk adımı 1946 devalüasyonuyla birlikte, ithalatta miktar kontrollerinin (kotaların) uygulanmasını sınırlayan liberasyon listelerinin saptanmasıyla başlar. Bu başlangıç, DP'nin 1950 Haziranında 11704 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edilen ithalat rejimiyle oldukça ileri bir aşamaya getirilmiş ve üç yıl boyunca Türkiye, gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kaldırıldığı bir dış ticaret politikası izlemiştir.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin, uluslararası kapitalizmin savaş sonunda kurulan üst organlarına üye olması ve ülkenin Batılı (ve özellikle Amerikalı) uzman ve danışmanların sürekli bir uğrak yeri haline gelmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Türkiye, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne 1947'de, NATO'ya 1952'de üye olmuştur. 1946 Nisanında Missouri zırhlısının İstanbul'u ziyaretiyle Türkiye-Amerika yakınlaşması, gösterişli bir biçimde, Türk kamuoyuna da benimsetildi. Bu yakınlaşma, Türkiye'nin 1950 yılında Kore Savaşına katılma kararı ile pekişecektir. Çoğu Amerikalı olan ve sistemli bir biçimde devletçi-korumacı politikalara son verilmesini, Türkiye üzerindeki inceleme, öneri ve raporları ile telkin eden yabancı danışmanlar, iktisat politikalarının biçimlenmesinde rol oynayan dışsal etkenlerin arasında sayılabilir. Belli bir süre sonra, Amerikan kurumlarında ve üniversitelerinde "yetiştirilen" Türk uzmanlar, aynı doğ-

rultudaki önerilerin hararetli savunucuları ve uygulayıcıları olarak Türkiye Cumhuriyeti kamu yönetimine de egemen olacaklardı.

III

1946-1953 döneminin ana ekonomik göstergeleri, hızlı bir büyüme sürecini yansıtmaktadır. Sabit fiyatlarla milli gelirdeki değişmelerin yıllık ortalaması, % 10.2'lik bir artış oranı vermektedir. Ancak bu hızlı büyümenin bazı ilginç özellikleri vardır.

Bir kere, 1945 sonrasında gerçekleşen büyümenin, büyük ölçüde, savaş yıllarını kapsayan altı yıllık bir gerilemenin telâfisi niteliğinde olduğu söylenmelidir. Sabit fiyatlarla gayri safi yurt içi hâsıla, 1939'daki düzeyinin üzerine 1948'de çıkabilmiştir. Savaş kayıplarının kapatıldığı 1946-1948 yıllarının ortalama büyüme hızı % 17.2'ye ulaşmıştır. Tarımsal hâsıla için de aynı gözlem yapılabilir. Sınai hâsıla ise, 1939'daki düzeyi ancak 1952'de aşabilmiştir.

İkincisi, 1946-1953 yıllarının, esas olarak tarımsal gelişme yılları olduğu söylenebilir. Dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı % 13.2'yi bulmuş ve % 9.2'lik sınai büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin milli hâsıla içindeki payı 1946-47 ortalaması olarak % 42.0 iken, 1952-53'te bu oran % 45.2'ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise % 15.2'den % 13.5'e düşmüştür. Bu gelişme biçimi, bu dönemin dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır.

Ekonominin dış hesapları da, dönemin önceki kesimde açıklanan ana eğilimlerini yansıtmaktadır. 1930 yılından itibaren (1938 dışında) sürekli olarak sağla-

nan dış ticaret fazlasının Cumhuriyet tarihi boyunca kaydedildiği son yıl 1946'dır. Bu yıl ihracat yaklaşık % 30 artırılmış ve ithalatta % 20'yi aşan yükselmeye rağmen 100 milyon dolar civarında ticaret fazlası sağlanmıştır. Buna karşılık 1947 yılı, ekonominin dış ilişkiler bakımından yeni ve tamamen farklı bir doğrultuya yöneldiği yıldır: İthalat % 100'ü aşan bir sıçrama gösterirken ihracat sabit kalmış ve kronik dış açıklara dayalı ekonomik yapının ilk temel taşları bu yıl atılmıştır. 1946'daki büyük ticaret fazlasına rağmen, 1946-1953 yıllarında dış ticaret açığı toplam olarak 500 milyon doları bulmuş ve bu açıklar ABD yardımları ve dış kredilerle kapatılmıştır. Sermaye birikim oranı, milli hâsılanın ortalama olarak % 10,5'ine –yani 1930'lu yılların göreli hacmine– yükselmiş; ancak birikimin % 18'i dış kaynaklarla "finanse" edilmiştir.

IV

1946-1953 yılları, hızlı bir büyüme sürecini kapsadığı için bütün sosyal grup ve tabakaların reel gelir düzeylerinin yükselmesine imkân veren nesnel koşulları da içermekteydi. Tüm nicel göstergeler bu imkânın fiilen de gerçekleştiğini göstermektedir. Savaş yıllarında mutlak hayat standartları belirgin bir biçimde düşen emekçi grupların, 1950 yılına gelindiğinde savaş öncesinin reel gelir düzeylerini aştıkları anlaşılmaktadır. Bu yıllar, bu nedenle geniş halk yığınlarının bilinçlerinde bir refah artışı ve bolluk dönemi olarak yer edecektir ve doğal olarak bu bilinç bu "altın yıllar"ı, CHP'nin iktidardan uzaklaştırıldığı 1950 yılıyla başlatma eğiliminde olacaktır.

Ancak, reel gelirlerdeki bu ilerlemeyi gelir dağılımındaki değişmelerden, farklı bir ifadeyle milli gelir-

den veya sektörel katma değerlerden alınan paylardaki oynamalardan ayırmak gerekir. Olaya bölüşüm göstergeleri açısından baktığımızda, tarım dışındaki ücretli-maaşlı grupların milli hâsıladan paylarının bu dönemde azaldığını tahmin edebiliyoruz. Memur maaşlarının GSYIH içindeki payı 1945'te % 8.3 iken, 1953'te % 6.6'ya düşmüştür. Bu gerileme, kısmen de, tarım kesiminin diğer kesimlerden daha hızlı büyümüş olmasından doğan bir olgudur. Nitekim, memur maaşlarının tarım-dışı kesim içindeki payı, 1945-53 arasında % 13'ün biraz üstünde ve aşağı yukarı sabit kalmaktadır. Ücretlere gelince, T. Bulutay'ın DİE verilerinden inşa ettiği iki ayrı ücret serisinin birleştirilmesi sonunda, biraz kaba bir tahminle 1945-1953 arasında reel ücretlerin hemen hemen iki misli (% 100 oranında) arttığı söylenebiliyor. Bu bulgudan hareketle, aynı dönem boyunca sınai hâsılanın yaklaşık % 114 arttığı dikkate alınırsa ve emek veriminde belirgin bir düşmenin meydana gelmediği varsayılırsa, ücretlerin katma değer içindeki payının aşınmış olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim *tarım-dışı kesim içindeki* ücret paylarıyla ilgili bir çalışmamızın 1950-53 yıllarına ait bulguları, bu süre boyunca sözü geçen payın % 22.2'den % 18.8'e düştüğünü ortaya koyarak bunu doğruluyor. Bu değişmeleri tüm ücret ve maaş gelirleri için ifade edersek, 1950-53 yılları arasında bu gelir türlerinin milli hâsılada % 19.5'ten % 16.1'e, tarım-dışı hâsıla içinde ise % 38.9'dan % 32'ye düştüğü saptanmaktadır. DİE'nin imalat sanayii için verdiği ücret/katma değer oranları da 1950-1953 arasında % 32.3'ten % 30'a düşerek, yukarıdaki bulguları doğruluyor.

Göreli durumları bozulan kentli emekçiler karşısında, göreli durumları düzelen gruplar hangileri olmuştur? Bir kere, *tarım-dışı kesimin iç dağılımı* açısın-

dan, hâsıladan payları azalan ücret-maaş gelirlerinin, sınai-ticari kârlar, kira ve faizler gibi emek-dışı gelirler ile karşıtlık ilişkisi içinde olması doğaldır. Emek-dışı gelirlerin iç dinamiği konusunda fazla bilgi olmamakla birlikte, bu dönemin sınai kârlardan ziyade tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasını ve genel olarak ithalatı örgütleyen ticaret sermayesi için altın yıllar olduğu kabul edilebilir. Küçük tüccar ve esnafın da bu gelişmeden belli ölçülerde nemalandığı söylenebilir.

Öte yandan tarım ile tarım-dışı kesimler arasındaki ilişkiler çelişkili etkenlerce biçimlenmiştir. Uluslararası ticarette ham madde/sınai ürün fiyatları arasındaki ilişkiler, savaş sonundan 1954'e kadar ham maddeler lehine gelişmiştir. Ancak, Türkiye'deki sektörel göreli fiyat hareketleri aynı yönde seyretmemiştir. Savaş yıllarında Türkiye'deki tarım/sanayi fiyat makasında gözlenen çok çarpıcı açılmanın 1945 sonrasında daha da büyümesi, dünya ticaretinde tarım lehine gerçekleşen olumlu koşullara rağmen söz konusu olamazdı. Gerçekten de iç ticaret hadlerinin, yani göreli fiyatların, bu dönem boyunca -yaygın kanının aksine- tarım kesiminin *aleyhine* döndüğünü saptayabiliyoruz. 1944-45 ile 1952-53 yıllarının ortalamalarını karşılaştırırsak, tarımın ticaret hadleri milli gelir (zımni) sektör indirgeyicilerine göre % 18, toptan eşya fiyat indekslerindeki tarım/sanayi fiyatlarına göre % 17 gerilemiştir. Önemli tarım ürünleri için çiftçinin eline geçen fiyatları sınai fiyatlarla karşılaştırırsak, buğdayın göreli fiyatı 1944-45'ten 1952'ye kadar % 20, tütününki 1951'e kadar % 29.2 gerilemiştir. Ünlü "Kore Savaşı konjonktürü"nden yararlanan tek önemli ürünün pamuk olduğu anlaşılıyor. 1944-45'ten 1948'e kadar esasen % 26.9 oranında yükselen pamuğun göreli fiyatı, 1949-52 yılları arasında yeni bir sıçramayla

% 43.2'lik bir ilerleme daha kaydediyor. (Bu ürünler için 1953 yılı fiyatları saptanamamıştır.)

Ancak, bu dönem için tarım ticaret hadlerinde gözlenen gerilemelerin çiftçinin ekonomik durumunun diğer sosyoekonomik gruplara göre bozulduğu anlamına geldiğini söylemek doğru değildir. Fiyat ilişkileri ile tarımdan tarım-dışına aktarılan artığın, özellikle 1950 sonrasına damgasını vuran bir dizi iktisat politikası aracılığıyla tekrar tarıma döndürülmüş olduğunu söylemek mümkün olabilir. Bununla, tarım-dışından kaynaklanan tarımsal yatırımları kastediyoruz. Bilindiği gibi bu yıllar, traktör kullanımının yaygınlaşması sonunda ekilen alanın ve tarımsal hâsılanın hızla büyüdüğü bir zaman aralığıdır. Bu gelişme biçimine imkân veren yatırımların finansmanına, örneğin elverişli kredi koşullarıyla kamu politikalarının katkı yapması bu tür bir kaynak aktarımına örnektir. Belli bir noktadan sonra, tarım kesimi anlamlı bir iç birikimi bizzat sağlayacak bir dinamizm ve ivme kazanacak ve bütün bu etkilerin sonunda yüksek tempolu üretim artışları gerçekleştirecektir. Bu dönem boyunca yıllık ortalama üretim artışlarının % 13'ü bulduğunu ve N. Keyder'in hesaplamalarına göre tarımcı nüfus başına düşen reel gelirin de sekiz yıl içinde % 46.5 oranında artmış bulunduğunu dikkate alırsak, yılda % 2-3 oranlarında gözlenen göreli fiyat bozulmalarının, üretim artışları tarafından fazlasıyla telafi edilmiş bulunduğunu ve böylece bir bütün olarak tarımcı nüfusun göreli durumunun ekonominin diğer kesimleri karşısında düzeldiğini söylemek mümkün oluyor. Ancak, 1946'yı izleyen yıllarda siyasi iktidarların, özellikle DP'nin, sınıfsal konumları tarıma dönük politikalarda büyük toprak sahipleri ile küçük çiftçi çıkarlarının ça-

tıştığı her durumda birincilerin gözetilmesi sonucunu da vermiştir.

1946-1953 yılları, böylece, tüm sosyal grupların mutlak durumlarının ve yaşam koşullarının düzeldiği, reel gelirlerinin arttığı; buna karşılık ücretli-maaşlı grupların göreli durumlarının gerilediği; genel olarak mülk gelirlerinin ve özellikle ticaret sermayesinin milli hâsıladan paylarının arttığı; geniş köylü kitlelerinin ise fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini, üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telafi edebildikleri bir dönem olma özelliği gösterir.

VI. Tıkanma ve Yeniden Uyum: 1954-1961

I

1954-1961 yılları, savaş sonunun genişleme konjonktürünün ve liberal dış ticaret politikalarının son bulduğu; ekonominin göreli bir durgunluk içinde dalgalanmalara tabi olduğu; ihraç mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşmaması yüzünden doğan dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ekonominin 1946 sonrasında sürüklendiği bağımlı gelişme çizgisi ortadan kalkmış değildir. Ancak, sözü edilen dışsal etkenler nedeniyle bu bağımlı gelişme, liberal dış ticaret politikalarıyla değil, geleneksel ithalat ve kambiyo denetimleri içinde sürdürülmektedir. "Liberal" Demokrat Parti, ekonomik zorlamalar sonunda, bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimine, öte yandan da, tüketim malı ithalatındaki

daralmaları telafi etmeyi amaçlayan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına bu dönemde angaje olmuştur.

Dönemin özelliklerinin belirlenmesinde dış ticaretteki gerilemenin oynadığı rol, 1953 yılının dolar cinsinden ihracat ve ithalat değerlerine bu yıllar boyunca tekrar ulaşılamadığı olgusuyla ortaya çıkmaktadır. Milli hâsılada bu daralmaya paralel bir düşme olmadığı için ekonominin göreli olarak dışa kapanarak geliştiği söylenebilir. 1954 öncesinde ithalatın % 20-% 25'ini oluşturan tüketim mallarının ithalattan payı % 10'un altına düşmüştür. Bu gerileme bir yandan mal yoklukları, kuyruklar ve karaborsaya; bir yandan da ithalatı tüketim mallarında ikame eden bir sanayileşme sürecine yol açmıştır. "Devlet işletmelerinin özel sektöre devri" sloganıyla iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, bu dönemde kamu yatırımlarını genişletme zorunda kalmıştır. Enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında, kamu kesiminin sürüklediği önemli genişlemeler olmuş; kamu yatırımlarının milli hâsıla içindeki payı belirgin biçimde artmıştır. Ancak, bu dönemde özel sınai üretimde de önemli bir genişleme gerçekleşmiştir. Hatta tarım-dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak bu kesimlerde özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı, kamu işyerlerindeki işçilerin artış hızından fazla olmuştur. Bu yıllar, aynı zamanda, düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Kentli nüfus içinde, ücretli-maaşlı grupların payı bu dönem boyunca gerilemiş; düzensiz, marjinal faaliyetlerde kendilerine bir hayat alanı bulan grupların payı ise artmıştır.

İktisadi güçlükler karşısında bir dizi tepki sonunda oluşan "savunma mekanizmaları", Demokrat Parti iktidarı tarafından uzun dönemli bir iktisat politikası-

na bağlanarak ortaya çıkmamıştır. Özel sermaye birikimine öncelik veren ve en gevşek anlamıyla "kalkınmacı" bir felsefeye bağlılık dışında belli bir iktisat politikası anlayışı olmayan Demokrat Parti, bu dönemde el yordamıyla, kamu yatırımlarının ve devlet işletmeciliğinin özel sermaye birikimi lehine ne kadar hayati bir rol oynayabileceğini keşfetmiştir. Böylece, sanayileşmenin "muharrik gücü" olan devlet kesiminin simgelediği *devletçi* modele kamu kesiminin nicel boyutları bakımından benzeyen; ancak, devlet kesiminin özel sektöre destek niteliğinin ön plana çıkması nedeniyle ondan farklılaşan yeni bir "karma ekonomi" anlayışı yerleşmiştir.

Kısaca özetlersek, 1954-1961 dönemi, liberal bir dış ticaret rejimi içinde dış dengenin sağlanamayacağının anlaşıldığı; bu nedenle dış ticaret kontrollerine gidilen; ancak ticaret açıkları yine ortadan kalkmayan, hatta artık müzminleşen; öte yandan geniş kamu kesiminin özel sermaye birikimiyle işlevsel bir bütünlük içinde eklemlendiği bir ekonomik yapının yerleştiği yıllardır. 1961 sonrasında da ekonomik yapıya ve iktisat politikalarına egemen olmaya devam edecek olan bu özelliklerin sonraki dönemden ana farkı, ekonomik gelişmenin bir önceki ve bir sonraki dönemlere göre durgun bir konjonktürde bulunmasında ve plansız-programsız, günü gününe yönlendirilmesinde yatar. 27 Mayıs 1960 sonrasında, planlı bir iktisat politikası anlayışına yönelerek ekonomiyi yeniden genişleyen bir doğrultuya sokma çabaları ilk meyvelerini 1962'de vermeye başlamış ve 1960, 1961 yılları bütün özellikleriyle 1958'de yürürlüğe konan istikrar programının izlerini taşımıştır.

II

1954-1961 döneminin iktisat politikaları bakımından ilk önemli uğrağı, 1954 Temmuzunda uygulamaya konan dış ticaret rejimidir. Aslında, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde serbesti, 1953 Eylülünde 4/1360-1361 sayılı kararnamelerle ortadan kaldırılmıştı. 1954 Temmuzunda 4/3321 sayılı kararname ile yeni kontrol ve sınırlamalar getirilerek, sonraki yılların dış ticaret politikalarını oluşturan ana unsurlar ortaya çıkmış oldu. Bundan sonra, 1958 yılına kadar dış ticaret rejimi her yıl çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarının belirlediği kurallar ve sınırlamalar içinde sürdürüldü.

Dış ticaret rejiminde kontrollere ve korumacılığa gidilmesine yol açan temel etken, serbest ticaret rejiminin sürekli ve giderek büyüyen dış açıklara yol açması ve dış yardım ve kredileri sağlamakta karşılaşılan güçlüklerdi. Bu sorunların, korumacı politikalarla değil, dünya ekonomisi ile kurulmakta olan bütünleşme biçimi sürdürülerek çözülmesi doğrultusunda dış telkin ve baskılar 1954'ten itibaren, özellikle, IMF kanalıyla, etkili olmaya başladı. Daha sonra, "standart IMF reçetesi" diye bilinecek istikrar politikası önlemleri, dış yardımların kesintisiz akması için gerekli şartlar olarak 1954-1958 arasında Türkiye'yi ziyaret eden dış heyetler tarafından gündemde tutuldu. Ancak, DP iktidarı, IMF telkinlerine uzun süre direndi; devalüasyon, deflasyonist önlemler ve dış ticarette liberasyona dayalı istikrar politikasını benimsemek yerine, Milli Korunma Kanununu yeniden yürürlüğe koydu; böylece fiyat ve piyasa kontrolleri izlemeyi ve bir yandan ithal ikameci yatırımların, öte yandan köylüye dönük popülist politikaların sürüklediği genişleyici ve enflasyonist politikalarda ısrar etmeyi yeğledi.

Ne var ki, dolar cinsinden ithalatın 1953-1958 arasında % 40'tan daha fazla düşmesi ve dış baskıların giderek artan dozu, 4 Ağustos 1958'de doların TL karşısında 2.2 misli değerlenmesi sonucunu doğuran fiili bir devalüasyonun kabul edilmesini kaçınılmaz kıldı. 4 Ağustos kararları, devalüasyonun yanı sıra, 1953 sonrasında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesine, Milli Korunma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasına, kamu işletmelerinde zamlara ve bütçe açıklarının daraltılmasına dayandırılıyordu. Bunların karşılığında, başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolarlık dış borcun ertelenmesini kabul ediyor ve 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne giriyorlardı. 1958 sonrasındaki üç yıl boyunca, hem DP iktidarı, hem 27 Mayısı izleyen hükümetler, serbest ticaretçi olmaktan çok deflasyonist özellikler taşıyan bu istikrar politikasını ana hatlarıyla uygulamaya devam etmişlerdir.

III

1954-1961 yılları, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre, milli gelir büyüme hızının belirgin bir biçimde düşük olduğu bir dönemdir. Milli hâsılanın ortalama yıllık büyüme oranları bu dönem için % 4.4'tür. Bu oran, savaş sonundan itibaren yüksek bir büyüme temposuna alışmış olan toplumsal gruplarca bir durgunluk atmosferi olarak algılandı. Ekonominin artık tabi olduğu birikim biçiminin ve büyüme hızının temel belirleyicisi, dış kaynaklardır. Ekonomi, sınai tüketim malı ithalinden ziyade, giderek ithal malı girdilere bağımlı hale geldiği için, bu girdi akımında tıkanmalara yol açan ithalat güçlükleri doğduğunda, büyüme hızı zorunlu olarak düşecektir. Üretken girdi-

lerde ithal ikamesine dönük bir yatırım politikası bu dönemde henüz başlamamıştır. İthal ikamesi, çimento gibi bazı istisnalar dışında, dış pazarlardan sağlanan nihai tüketim mallarına dönüktür. Kâğıt ve demir-çelik gibi temel girdilere dönük devlet işletmeleri ise 1930'lu yılların armağanıdır.

1952 ve 1953'te 550 milyon dolar dolaylarında olan ithalat, 1958'e kadar sürekli olarak düşerek bu yıl 315 milyon dolara inmiş; 1959-1961 yıllarında ise, 8 Ağustos 1958 kararlarına bağlı olarak sağlanan dış kaynaklar sayesinde, yeniden 500 milyon dolara doğru tırmanabilmiştir. İthalatın bileşiminde, tüketim mallarının payının azalıp, yatırım mallarının ve girdilerin (ara malların) payının arttığı gözlenmektedir. 1947-1953 arasında toplam ithalatta tüketim mallarının oranı % 23 civarında iken, bu dönemde bu oran, % 11'in altına düşmüştür. 1954'ten itibaren dış ticaret rejiminin serbestiden uzaklaşması, tüketim malları ithalatının sınırlanmasına imkân vermiştir.

İhracat ise, 1953'ün 400 milyon dolara yaklaşan rekor düzeyinin altına inmiş, buna rağmen genellikle 300 milyon dolar eşiğinin üstünde istikrarlı bir seyir izleyebilmiştir. Bu yüzden dış ticaret açığının bu dönem içinde daraldığı, ihracatın ithalatı karşılama oranının önceki dönemeye göre yükseldiği saptanmaktadır. İhracatın bileşiminde büyük ölçüde tarım kökenli geleneksel ihraç ürünleri egemen olmaya devam etmektedir.

Ana sektörlerin gelişme biçimleri incelendiğinde, ithalat güçlüklerini ithal ikamesiyle karşılamaya çalışan sanayi kesiminin göreli bir durağanlık içine girdiği; ancak yine de tarıma göre daha hızlı bir büyümeyi gerçekleştirebildiği saptanmaktadır. Yıllık sınai büyüme hızlarının ortalaması bu dönemde % 4.3'e ula-

şabilmiş; tarımsal büyüme ise ortalama olarak % 1.8'de kalmıştır. Dolayısıyla milli hâsıla içinde sanayinin payı 1952-53'te % 14'ün altında iken bu dönem % 18'e yaklaşmıştır. Yatırımların milli hâsıladaki payı bu dönemde % 14.1'e çıkarken, birikim oranı içinde dış açıkların payı % 10'a düşmektedir ve yatırımların makro-ekonomik verimliliği belirgin bir biçimde gerilemektedir.

Sanayi kesiminin iç bileşiminde bu dönemde önemli değişmeler gerçekleşmemiştir. Şeker ve çimento sanayiine dönük kamu yatırımları, bu iki ürünün iç talebinin büyük ölçüde karşılanmasını sağlamış; kamu kesimi, çay, tütün, demir-çelik, kâğıt gibi üretim kollarında devletçi dönemin yatırımları nedeniyle egemen olmaya devam etmiştir. Buna karşılık tekstil gibi diğer tüketim mallarında ithalat güçlüklerinden doğan uygun piyasa koşullarına, özel sanayinin yeni yatırımlarla cevap verdiği gözlenmektedir. Dönem sonunda, sanayide yaratılan katma değerin, kamu kesimi ile özel kesim arasında yarı yarıya paylaşıldığı; tüketim malı sanayiinin toplam sınai hâsıla içinde % 70-75 oranında bir yer kapladığı tahmin edilebilir.

IV

1954-1961 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeler, ana hatlarıyla önceki dönemdeki eğilimlere zıt yöndedir.

Bu dönemde, milli ekonomi içinde tarımın, sanayinin büyüme hızının gerisinde kaldığına yukarıda işaret ettik. İki sektör arasındaki iç ticaret hadlerinin karşılaştırılması ise tutarlı sonuçlar vermiyor. Tarımın ticaret hadleri, O. Varlıer'in bir çalışmasına göre, 1957 ve 1960 yılları dışında her yıl bozulmuş ve 1953'te

100 iken 1961'de 88'e düşmüştür. Tek tek ürünler üzerinde Varlıer'in 1956-1961 arası için saptamaları ise, buğday ve tütün fiyatlarında ılımlı düzelmelerin, pamukta ise belirgin bir gerilemenin meydana geldiğini gösteriyor. N. Keyder'in bir çalışması ise, tarım ticaret hadlerinin 1961'de, 1952-53'e göre, % 31.6 düzeldiği sonucuna ulaşmaktadır. Milli hasıla serilerinden türetilen "zımni deflatörler", yani sektörel fiyat hareketlerinden yaptığımız bir hesaplamaya göre, iç ticaret hadlerinde önemli boyutta ve çift yönlü yıllık dalgalanmalar gözlenmekte; dönemin tümünün trendi dikkate alındığında ise artan veya azalan herhangi bir eğilim ortaya çıkmamaktadır. Yalnız, iki büyük dalgalanmayı dönemdeki iktisat politkalarına bağlayabiliyoruz: Dış tıkanmayı izleyen yıllarda daha çok sanayi ürünlerine uygulanan fiyat kontrolları 1954'ten itibaren sektörel fiyat makasını sanayi kesimi aleyhine açmış, IMF programının kabulünü izleyen ve (çoğunlukla sanayi ürünlerine uygulanan) fiyat kontrollerinin kaldırıldığı 1958-1959'da ise iç ticaret hadleri şiddetle tarım aleyhine dönmüştür. Bu iki dalgalanma, aşağı yukarı aynı oranlarda (% 25 dolaylarında) gerçekleşmiştir.

Ücret hareketlerine gelince, Bulutay'ın 1995'teki çalışmasında DİE imalat sanayii verilerinden yapılan tahminler, 1954-1961 arasında reel ücretlerde yıllık ortalama olarak % 3.2'lik bir artış ortaya koymakta; kesim-içi katma ücret payı ise, % 31.4'ten % 30.4'e düşmektedir. Sınai üretimin ücretlerden daha hızla büyüdüğünü biliyoruz. Esasen ücret payının zaman içinde düşmesi emek veriminin ücretlerden daha huzla artmış olduğunu gösterir. Dolayısıyla, yukarıdaki oranlar, sanayi sektörü içinde işgücü ile sermaye arasındaki bölüşüm karşıtlığının ılımlı bir boyutta da

olsa bu dönemde sermaye lehine dönüşmüş olduğunu göstermektedir.

Öte yandan incelemenin boyutunu genişlettiğimizde bulgular, ilk bakışta, farklı görünmektedir. Tarım-dışı milli hasıla içindeki ücret-maaş paylarını saptayan 1969 tarihli bir çalışmamızda, 1952-53 ve 1960-61 arasında sözü geçen oranın % 33'ten % 41'e çıktığını belirlenmiştir. Ancak, tarım-dışı milli hasıla içinde ücret payını, emek-sermaye karşıtlığının katıksız bir göstergesi sayarak sınıfsal bir çerçeveye oturtmakta dikkatli olmak gerekir; zira tarım-dışı gelirlerin iç dağılımında ücretli işgücü ile sermayenin paylarının dışında kalan bir üçüncü, "tampon" grup daha vardır. 1946'yı izleyen hızlı büyüme yıllarında kentlerde hacmi, önemi ve ekonomik rolü artan bu grup, "marjinal" diye nitelendirilen faaliyetlerde, küçük üreticilik ve küçük hizmetlerde varlığını sürdürebilmekte; sosyolojik olarak da küçük burjuvazi ve lümpen-proletaryadan ve (belki de daha önemlisi) bu iki kategorinin hem karması, hem de onlardan ayrılıkları olan (yine "marjinal") gruplardan oluşmaktaydı. Bu gruplar, incelediğimiz dönemde de genişlemeye devam etmişlerdir. 1952-53 ile 1960-61 arasında, tarım-dışı nüfus içinde *ücret ve maaşlı olmayanların* hem mutlak sayısında, hem de göreli payında artışlar gerçekleşmiş; bunların tarım-dışı faal nüfus içindeki oranları % 34.6'dan % 35.9'a yükselmiştir. Kentli büyük ve orta burjuvaziyi de içermesine rağmen bu kategorinin sayısal olarak büyük bölümünün düşük ve düzensiz gelir sahiplerinden oluşan ve yukarıda gevşek biçimde "lümpen-küçük burjuvazi karışımı ve karması" diye tasvir ettiğimiz grupların şişkinliğine tekabül etmesi doğaldır. Hal böyle olunca, bu kalabalık gruba intikal eden karmaşık nitelikli bir gelir türünün varlığı, tarım-dışı

gelirler içinde hem ücretli-maaşlı, hem de sermayedar grupların paylarının artmasına (veya, teorik olarak, her ikisinin de azalmasına) imkân veren bir nesnel çerçeve oluşturabilir.

Egemen güçler bloku içindeki bölüşüm ilişkilerini ise, Milli Korunma Kanununun yeni baştan uygulanmaya konduğu yıllarla, IMF programının fiyat serbestisini yeniden getirdiği yılları ayrıştırarak incelemek yerinde olacaktır; ancak bu değişmeleri istatistiklerde izlemek güç olmaktadır. Resmi fiyat verileri, fiyat kontrolları üzerine inşa edilmiştir; bu da yerli veya ithal sınai ürünleri üreten ve pazarlayan sermaye katmanlarının göreli durumlarının, tarımsal ürün ticaretinde uzmanlaşan gruplara göre bozulduğu; 1958-1959 yıllarında ise durumun tersine döndüğü izlenimini veriyor. Ne var ki, istatistiklere geçmeyen gözlemlere göre bu izlenim yanıltıcı da olabilir. Fiyat kontrollerinden kaçabilen önemli sayılarda iş adamının resmi kayıtlara girmeyen rantlardan (karaborsa fiyatlardan) yararlanabildikleri ve bunda başarılı oldukları ölçüde (ve yıllarda) göreli durumlarını diğer sermaye grupları ve emekçi tüketiciler aleyhine düzelttikleri söylenebilir.

VII. İçe Dönük, Dışa Bağımlı Genişleme (1962-1976) ve Yeni Bunalım (1977-1979)

I

1954 yılında başlayan dış tıkanma ve göreli durgunluk konjonktürüne karşı uygulanan istikrar ve uyum politikaları 1961 yılıyla son buluyor ve ekonomi yeni bir genişleme sürecine hazır duruma getiriliyordu.

Ancak bu yeni konjonktür, bir önceki genişleme konjonktürünü oluşturan ve ana özelliği "göreli açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme" olan 1946-1953 döneminden önemli farklılıklar gösterir. Bu yeni dönemde, 1954'te başlayan korumacı dış ticaret politikalarının belirlediği ve uluslararası pazarlardan çok iç piyasanın sürüklediği gelişme biçimi egemen olmaya devam etmiştir. Ancak, 1962 sonrasını, hem bir önceki dönemden, hem de Cumhuriyet tarihinin bütün diğer dönemlerinden niteliksel olarak da ayıran belirleyici özellikleri vardır.

Bir kere, 1962 sonrasında iktisat politikaları planlama tabanına oturtulmuştur. 1963 yılından başlayarak üç beş yıllık plan, planlama yöntemleri ve plan uygulaması üzerine yapılan tüm haklı eleştirilere rağmen, yatırım politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Kamu yatırımları beş yıllık planların çerçevesince hazırlanan yıllık programlara uyum göstermek zorundaydı. Özel yatırımlar ise, çeşitli özendirici ve desteklerden yararlanabilmek için Devlet Planlama Teşkilatı'nın veya yatırım projelerinin plan hedeflerine uygunluğunu denetleyen diğer kamu kuruluşlarının onayına muhtaçtılar. Böylece ekonominin yatırım politikaları ile belirlenen uzun dönemli kaynak tahsisleri büyük ölçüde plan hedeflerince belirleniyordu. Buna karşılık, kısa dönemli makro-ekonomik yönetim ile planlama arasında gerekli uyum hiçbir zaman sağlanamamış; para-kredi-kambiyo ve zaman zaman maliye politikaları planlama sürecinden dışlanmış; onunla eklemlenmemiştir. Bu sonuncu eksikliğine rağmen 1962-sonrası planlamasının 1930'lu yılların sanayi planları deneyiminin bir tekrarı olmanın ötesine geçebilmişti.

Gelişme biçimi bakımından bu dönem, korumacı, iç pazara dönük ve ithal ikameci görüntüsüyle 1930'lu yıllara ve 1954-1961 dönemine benzer görünmekle birlikte, sanayileşmenin içeriği, yatırımların dağılımı ve sektör öncelikleri bakımından tamamen farklı özellikler taşımaktadır. 1930'lu yıllarda bilinçli olarak başlatılan yaygın tüketim mallarında ithal ikamesi 1954 sonrasının dış tıkanma koşullarında zorunlu olarak sürdürülmüş ve büyük ölçüde tamamlanmıştı. Birinci Beş Yıllık Plan'ın çok açık stratejik tercihi olan ithal ikameci sanayileşme, 1960'lı yılların sosyopolitik yapısı ve bölüşüm ilişkileri tarafından biçimlendirilecekti. Kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyleri

bu sınıfların tüketim tercihlerinin kaynak tahsisine egemen olmasına yol açacak bir dürtü oluşturmaktaydı. Gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge makinesi, televizyon, otomobil, modern büro, mutfak ve ev eşyaları türünden ve iktisat yazınında "dayanıklı tüketim malları" ya da (daha önce anılan "üç beyazlar"dan farklı olarak) "beyazlar" diye adlandırılan mallara karşı etkili bir talep meydana getiriyordu. Devlete egemen olan sınıfların ve siyasi karar alma sürecini denetleyen grupların zevk ve eğilimlerini yansıtan bu tüketim talebinin karşılanması kaçınılmazdı. Ancak, dış ticaret tıkanmaları geçerliyken bu malların ithalinin serbest bırakılarak kıt dövizin lüks mallara tahsisi, 1960'lı yılların çok partili demokrasi koşullarında söz konusu olmayacaktı. Dolayısıyla bu mallar, bazı durumlarda yabancı sermayenin katılmasıyla, ülke içinde üretilecekti. İlk başta salt montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüleri kazanacaktı. Ancak bu üretim kolları teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağlı olmaya, üretim ölçeği, birim maliyetler ve kalite bakımından Batılı emsallerinden geri kalmaya devam edecekler; bu özellikleriyle de dış pazarlara yönelme imkânları çok sınırlı kalacaktı. Bu noktada, sözü edilen endüstrilerin, dönemin ortalarından itibaren *burjuvazinin* tüketim taleplerine yanıt vermenin ötesinde bir yaygınlık kazandığını da belirtelim. Bu sanayi kollarının kuruluşları varlıklı grupların tüketim eğilimleri tarafından belirlenmekle birlikte, aşağıda gösterileceği gibi, dönem boyunca sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlar, dayanıklı tüketim malları-

nın kullanımını toplumun tüm kesimlerine yayacaktır. 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde gecekondu semtlerinde çatıları kaplayan televizyon antenleri bu gelişmenin sembolik bir kanıtıdır. Benzeri gözlemler işçi ve köylü ailelerinde giderek yaygınlaşan transistörlü radyo, teyp, buzdolabı, hatta otomobil kullanımı üzerinde yapılabilir.

Bu gelişmeyi tamamlayan ve büyük ölçüde ona bağlı bir diğer ithal ikamesi süreci, özellikle kamu kesiminin katkısıyla demir-çelik, bakır, alüminyum, petrokimya ve kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda gözlenmiştir. Kamu sektörü, bazen maliyetlerin altında fiyatlandırdığı temel girdilerde özel sanayinin ve (yapay gübrede olduğu gibi) tarımın girdi ihtiyacını ucuza karşılamaya çalışıyor ve bu politikalar ekonominin temel dengelerine ve bölüşüm ilişkilerine özel damgalar vuruyordu.

İlk bakışta ekonominin dışa bağımlılığını zaman içinde azaltacakmış gibi görünen bu sanayileşme biçimi, beklenenin zıddı bir sonuç vererek, ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştır. Gerçekten de Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, makro-ekonomik düzeyde pozitif ithal ikamesi gerçekleşmiş; ancak sonraki yıllarda toplam arz (ve GSMH) içinde ithalatın payı genel olarak artma eğilimi göstermiştir. Bu olgunun arkasındaki tek etken, çoğu zaman ileri sürüldüğü gibi, doğrudan ve dolaylı ithal gereksinmesi çok yüksek olan dayanıklı tüketim malları sektörünün hızlı genişleme temposu değildir. Aynı derecede önemli bir diğer etken, *yatırım malları* kesiminde sağlanan genişlemenin *ara-mallardan* geride kalması nedeniyle yüksek bir yatırım temposunun daima aşırı bir ithal faturası gerektirmesinde aranmalıdır. Nihayet, ucuz petrol fiyatları bir bütün olarak ithal malı enerji türlerine bağımlı

bir sınai yapı kurulmasında etkili olmuş; hızlı sanayileşme temposu daima yüksek hacimli bir petrol tüketimi ile sürdürülebilmiştir.

Ekonomide pozitif ithal ikamesinin gerçekleşememesinin sonuçları ihracatta sağlanacak gelişmelerle hafifletilebilirdi. Ancak bu yıllar, ihracatın milli gelir içindeki göreli payının çok düşük kaldığı ve hatta gerilediği bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Kambiyo ve dış ticaret politikalarının bir bütün olarak ithal ikamesine ve yukarıda açıkladığımız gibi ithal girdilerle beslenen iç piyasaya yönelik sanayi kollarına hizmet ettiği bu dönemde bu sonuç belli ölçülerde beklenmelidir. İhracatın göreli zayıflığının arkasında yatan bir diğer nesnel zorlama, iç pazara dönük bir sanayileşme sürecinin oldukça ileri aşamalarına kadar, ihracatın geleneksel tarım ürünlerinden oluşmaya devam etmesi gereğinden doğmaktaydı. Dünya piyasalarında önem taşıyan hammaddeler bakımından güçlü bir tabana sahip olmayan Türkiye'de bu ürünlerin büyüyen ekonominin daha da hızla büyüyen döviz ihtiyacını karşılaması beklenemezdi. İhracatta anlamlı bir gelişmenin sınai ürünlere dayanması zorunluydu. Ancak bunun, teknoloji ve maliyet koşulları fazla handikaplı olmayan ve iç pazardaki talebin üzerinde üretim kapasitesine ulaşmış sınai üretim kolları için mümkün olabileceği ortadadır. Sınai gelişme belli bir olgunluk derecesine henüz gelmemiş iken iç pazardaki talep düzeyini deflasyonist politikalarla kısan ve devalüasyon, reel ücretlerin dondurulması veya ihracatın sübvansiyonu gibi yöntemler uygulayarak maliyetlerle ilgili handikapları yapay olarak aşan iktisat politikası önlemleri ise geçici ve kısa dönemli çözümlerdir. Sınai ürünler ihracatının ciddi ve sürekli bir ilerleme göstermesinin nesnel koşulları, sanayileşme sürecinin belli

bir eşiği aşacak düzeye ulaşmasında; sınai yatırımlarda modern teknoloji ve optimum ölçeklerin gerçekleşmesinde ve emek veriminde uzun dönemli artışların sağlanmasında yatar. Nitekim Türkiye'de bu nesnel koşulların bir bölümünün gerçekleşmesi ancak 1970 sonrasında gözlenmiş; sınai üretimin çeşitlenmesi ve genişlemesinin zorunlu bir sonucu olarak, toplam ihracatta sınai ürünlerin yapı, 1960'lı yıllarda % 13-18 arasında oynarken bu pay 1970'li yıllarda % 20-% 39 arasında oynamaya başlamıştır.

Aşırı ithal bağımlılığı ve ihracattaki göreli durgunluğa rağmen 1962-1976 arasında düzgün ve yüksek bir büyüme temposunun sürdürülebilmesinin temel nedeni, ekonomiye önemli boyutlarda dış kaynak enjekte edilmesi olmuştur. Kısa ve uzun vadeli krediler ve dış yardım 1962-1974 arasında genellikle 300 ve 500 milyon dolar civarında seyretmiş; 1975-1976 yıllarında ise 1 milyar dolara yaklaşmıştır. Cari işlem dengesini destekleyen bir diğer "dış" kaynak ise, Avrupa'daki Türk işçilerinin gönderdiği dövizlerdir. 1965-1969 arasında 100 milyon dolar civarında oynayan işçi dövizleri, 1970'li yıllarda hızla artarak 1 milyar dolar eşiğini aşmış ve dış ticaret açığının kapatılmasında en önemli kalem haline gelmiştir. Sözü edilen kaynaklarla kapatılan dış ticaret açığının milli hâsılaya oranı 1970'li yıllarda hızla artmış ve 1974-76 yıllarında % 8'i aşmıştır. Dönemin başlarında GSYİH içindeki payı % 15'in altındayken, dönem sonunda % 20'leri aşan sabit sermaye birikimi içinde dış ticaret açığının oranı da 1962-76 ortalaması olarak % 21.9'u bulmaktadır.

Ne var ki, bu dönemde dünya ekonomisine uluslararası Keynes'cilik damgasını vurmuştur. Azgelişmiş ekonomilerin kronik dış açıklarının yumuşak koşullu, ucuz, çoğu kez resmi kaynaklardan gelen kredilerle

kapatılması, dünya ekonomisini genişletici yönde sistematik katkılar yapmaktaydı. Soğuk harp koşulları içinde Türkiye Batı blokunun gözetilen, hatta bir anlamda "iltimaslı" bir üyesi olarak ek olanaklardan yararlandırılmıştı. Bu etkenler, Türkiye ekonomisinin ithal bağımlılığının kronik bir hal almasına ve ihracatın ihmaline önemli katkılar yapmış; "nasıl olsa dış kaynak bulunabileceği" bilinci, döviz kazancına veya döviz tasarrufuna dönük çabaları peşinen baltalamıştır. Bu saptamalar, bu yılları bir bütün olarak dışa bağımlılığının arttığı bir dönem olarak nitelendirmemize hak verdirir.

1962-1976 döneminin bir diğer belirleyici özelliği, siyasi rejimin, "popülist" denebilecek bölüşüm politikalarına angaje olmasıdır. Bu politikalar, geniş halk kitlelerinin siyaset sahnesinde rol almasına imkân veren çok partili parlamenter rejimin bir sonucudur. Büyük toprak unsurlarından, ticaret ve sanayi sermayesinden oluşan ve zaman içinde büyük çalkantılar göstermeyen bir iç dengeye sahip olan egemen güçler bloku, siyasi iktidara ve tüm iktisat politikalarına hükmetmektedir ama bu, siyasi rejimin zorunlu kıldığı belli kısıtlamalar içinde gerçekleşmektedir. Bu kısıtlamaların iktisadi ve sosyal politikalara yansıması, genel oy mekanizması yoluyla kıyasıya bir iktidar çekişmesi içinde olan siyasi partilerin işçi ve köylü kitlelerinin isteklerine duyarlı olmaları biçiminde ortaya çıkar. Böylece egemen blokun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli bir uzlaşma sağlanmış olur. Bu dengenin, egemen blok aleyhine bozulma ihtimalinin güçlendiği durumlarda, rejim-dışı müdahalelerle durum "düzeltilmiş"tir.

Dönemin iktisat politikalarına damgasını vuran ithal ikameci sanayileşme, sözünü ettiğimiz dengenin

bir ürünüdür. İthal ikamesi süreci iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine inşa edilmiştir ve bu modelde ücretler bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen bir talep unsurudur. Böylece, ücretleri *siyasi* yöntemlerle baskı altında tutmak için (örneğin ihracata dönük sanayileşme modellerinin aksine) bir zorunluluk yoktur. Grev hakkını içeren toplu pazarlık sistemi ve yaygın sendikalaşma, işçi sınıfının reel gelirlerinde zaman içinde sürekli artışları güvence altına almıştır. Kamu iktisadi teşebbüslerinde ücret taleplerine karşı "gevşek" davranma eğilimi egemendir; zira bu uygulama işçi gelirlerini artırırken hiçbir grubun göreli durumunu doğrudan doğruya bozmaz; icra ettiği bölüşüm etkileri dolaylı ve karmaşık bir mekanizmayla gerçekleşir. Benzeri bir gözlem KİT'lerin "gevşek" (ve politik kayırmalarla beslenen) istihdam politikaları için de yapılabilir. Ancak bu politikaların sonuçları kamu kesiminde çalışan işçilerle sınırlı kalmaz; zira işgücü piyasası bir bütündür. Bu piyasanın bir bölümünde (kamu kesiminde) izlenen yüksek ücret politikalarının piyasanın tümünü, dolayısıyla özel kesimi aynı doğrultuda etkilemesi kaçınılmazdır.

Popülist politikaların bir diğer yansıması, Türkiye'nin oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurabilmiş olmasıdır. Böylece işçi sınıfı, ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabilmiştir. Farklı bir ifadeyle, istihdam karşılığında toplumun ve işverenin üstlendiği yükümlülükler ile işçinin eline geçen çıplak ücret arasında önemlice bir marj oluşabilmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonunda, dönem sonuna gelindiğinde Türkiye benzer gelişme düzeyindeki azgelişmiş ülkeler arasında göreli ola-

rak yüksek ücretli grupta yer almıştır: 1970'li yılların içinde dış pazarlara dönük sanayileşmenin en başarılı ülkesi olan Güney Kore imalat sanayiinde dolar cinsinden saatlik ücretler, Türkiye'deki ücretlerin yarısından düşük kalmış; bu ülkede ücretler Türkiye'deki düzeyi ancak 1983'te geçmiştir. Ancak, bu türden karşılaştırmalarda, döviz kurunun yapay olarak ucuz veya pahalı olması sonucu etkiler ve özellikle 1974 sonrasındaki enflasyonu çok geriden izleyen döviz fiyatları Türkiye'de dolar cinsinden ücretleri yüksek tutmuştur.

Popülist politikalar, kırsal kesimde de benzer sonuçlar yaratmıştır. Bu dönemde tarımsal hâsılanın zaman içinde artan bir bölümü tarım satış kooperatifleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Tekel, Şeker Şirketi, Çaykur gibi kuruluşlar aracılığıyla pazarlanmaya başlanmış; böylece tarımsal fiyatların oluşumunda hükümetlerce saptanan ve yürütülen destekleme politikalarının etki alanı giderek genişlemiştir. Özellikle seçim öncesi yıllarda çiftçinin eline geçen fiyatlar, dış fiyatların ve kendiliğinden oluşacak iç fiyatların üstüne çıkabilmiştir.

Popülist iktisadi ve sosyal politikaların egemen güçler bloku için ciddi sorunlar yaratmamasının bir koşulu, korumacı politikalardan doğan göreli fiyat avantajlarından sanayi ve ticaret sermayesinin yararlanmasının fazlaca engellenmemesiydi. Teorik olarak daima var olan, fiyatlar (dolayısıyla kârlar) üzerindeki denetim yetkisi, bu nedenle kamu otoriteleri tarafından daima sınırlı bir biçimde kullanılmıştır. Özel kesime girdi ve hizmet satan kamu işletmeleri fiyatlarının sistematik olarak düşük tutulması, sözü geçen fiyat avantajlarının piyasa ilişkileri içinde kamu kesimine intikal etmesini önlemiştir. Bir diğer koşul, kır-

sal kesimle ilgilidir ve burada *status quo*'nun korunmasını öngörür. Bu da, tarım kesiminin dolaysız vergilerden kural olarak muaf tutulması ve ilerici hareket ve akımlar tarafından sloganlaştırılan toprak reformuna dönük hiçbir ciddi adım atılmamasıyla gerçekleşmiştir. Esasen tarımdaki popülist politikaların piyasaya dönük büyük veya küçük tüm çiftçi gruplarının lehine sonuçlar verdiği de ortadadır.

Böylece oluşan ekonomik yapı içinde, ekonomik büyüme, geniş halk kitlelerine aşağı yukarı kesintisiz reel gelir artışlarıyla intikal etmiş; gelir *dağılımındaki* değişmeler ise sınıf mücadelelerinin ve egemen blok içi dengeleri ilgilendiren tali bölüşüm süreçlerinin sonucu olarak belirlenmiştir. Genellikle herkesi belli ölçülerde hoşnut kılmaya dayanan bu model, 1971'deki askeri müdahaleyi saymazsak, 1977 yılındaki bunalım konjonktürüne kadar sürdürülebilmiştir. 1977-1979 yıllarını kapsayan bu yeni bunalımı, bu bölümün V. ve son kesiminde ayrı bir alt-dönem olarak inceleyeceğiz.

II

1962-1976 yıllarının iktisat politikaları bakımından ana uğraklarını, dönemi kapsayan beş yıllık planların temsil ettiği alt-dönemlere göre incelemek fazla yararlı değildir. Zira bu planlardan sadece birincisi diğerlerinden kısmen farklı bir yaklaşımı içerir. 27 Mayıs ertesinde planlama örgütünü kuran ve bir süre yönlendiren devletçi-reformcu aydınların damgasını taşıyan Birinci Beş Yıllık Plan, büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak or-

taya koyuyordu. Buna karşılık, Yalçın Küçük'ün "sarı plan" olarak nitelendirdiği İkinci Plan ve aynı yaklaşımı sürdüren Üçüncü Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu. Dönemin tümü itibariyle sermaye birikiminin milli hâsılaya oranı % 16.9'u bulmuş ve bunun yaklaşık 1/5'i dış kaynaklarla finanse edilmiştir.

1960'lı yılar, dış ticaret rejiminin büyük ölçüde, sabit bir döviz kuru, kambiyo kontrolleri ve kotalarla yürütüldüğü bir zaman kesitidir. Döviz kuru uzun süreler sabit kalmakta; ancak farklı işlemler için farklı döviz fiyatları uygulanması anlamına gelen katlı kurlar kural haline gelmektedir. Turist harcamaları, lüks tüketim malı (örneğin otomobil) ithali genellikle resmi kurdan fiilen daha pahalı işlem görmüş; belli malların ithal vergileri ve ithalattan alınan damga resimleri, efektif döviz kurunu pahalılandırmış; buna ek olarak ithalatçıların Merkez Bankası'na yatırmak zorunda oldukları teminat, ithal değerinin zaman zaman % 50'sine çıkarılarak, yabancı paranın ucuzluğu telafi edilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık yatırım malları ve sınai hammadde ithalatı ithal vergilerinden muaf tutulmuştur. Yasaklar ve izinlerden oluşan ve her aşamada idari kontrolleri gerektiren bu politika modeli, bir yandan plan öncelikleri doğrultusunda selektif önlemleri içerir; öte yandan da, izin ve yasakların çok büyük ekonomik avantajların doğmasına ya da önlenmesine yol açması nedeniyle, devlet mekanizmasının büyük çıkarlar karşısında yozlaşmasının nesnel koşullarını oluşturur. Ne var ki, Türkiye koşullarında etkili, özlük hakları bakımından ayrıcalıklı, kısmen özerk ve "devletin çıkarlarını koruma" misyonunu ideolojik ve "va-

tani" bir görev olarak benimsemiş bir ekonomik bürokrasinin varlığı, bu yozlaşmanın boyutlarını önemli ölçülerde frenlemiştir. Bu bürokrasi, "koruma ve müdahale rantları" nın oluşumunu elbette önleyememiş; ancak bunların paylaşımında iş adamları arasında ayrım yapmamaya; rantların ekonomik önceliklerin belirlediği alanlara topluca intikalini sağlamaya çalışmıştı. Ve bu nedenle, 1960'lı, 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve Doğan Avcıoğlu'nun "devlet eliyle bireyleri zenginleştirme" diye nitelendirdiği yolsuzluk/avanta dağıtma olgularının kapsamı, sözü geçen bürokrasinin yetkisizleştirildiği 1980 sonrasının boyutlarına hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Kronik dış açıklara dayanan gelişme süreci, 1961 yılında OECD bünyesinde kurulan Türkiye'ye yardım konsorsiyumuyla dış denetim altında tutulmuştur. 1968'den itibaren dış çevreler, IMF aracılığıyla devalüasyon ve dış ticaret rejiminin liberalleşmesi yönünde etkiye başlamışlardır. 10 Ağustos 1970'te 1 dolar resmen 9 TL'den 15 TL'ye çıkarılarak; ithal teminatları ve damga resimleri düşürülerek ve liberasyon listeleri genişletilerek dış telkinler doğrultusunda bir operasyon yapıldı. Ancak, 10 Ağustos kararlarının, geleneksel IMF modeli doğrultusundaki eksiklerinin giderilmesi, yedi ay sonra, yani 12 Mart 1971 sonrasında oluşan yarı-askeri rejimin grevleri ve toplu sözleşmeleri askıya alması ve ücretleri dondurması sonunda gerçekleşmiştir.

1970-1975 arasında, TL'nin dış değeri düşürülmemiş; hatta ABD'nin devalüasyona gitmesi sonunda dolar 13.70 TL'ye kadar düşmüştür. 1975-77 arasında ise mini-devalüasyonlarla dolar 17.50 TL'ye çıkarıldı. 1970-1974 arası, işçi dövizlerindeki ani sıçrama ve 10 Ağustos kararlarından sonra dış kredilerin artırılması

nedeniyle, dış tıkanıklıkların asgariye indiği bir altdönemdir.

Petrol fiyatlarındaki ani sıçrama bu rahat gidişe son verdi. Türkiye'nin 1974 sonrasında tüm dünyanın sürüklendiği kriz koşullarına tepkisi, bu arada çok gerginleşen siyasi rekabetin yarattığı sürekli bir seçim ekonomisi atmosferi içinde, bunalımın ülke ekonomisine yansımasını ne pahasına olursa olsun ertelemeye çalışmak oldu. Ham petrol fiyatının dünyada üç misli arttığı bu yıllarda Türkiye'de petrol türevlerinin fiyatları pek az değiştirildi. Türkiye ekonomisinin alışkın hale geldiği dış kaynak türlerinde meydana gelen tıkanmaya rağmen, ticari kredilerle ve özellikle Dövize Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi artırılmaya çalışıldı. Dünya ekonomik bunalım içinde debelenirken Türkiye ekonomisi bu yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da % 8 dolaylarında büyümekteydi. Bu büyümenin zorlama niteliği, 1976 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3'e düşmesiyle ortaya çıkıyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz "popülist" iktisat politikalarını dış tıkanmalardan kaynaklanan bir bunalım konjonktürüne gidilirken sürdürmek imkânsızlaşmaktaydı. Farklı bir ifadeyle, artan siyasi istikrarsızlık ve partiler arası çekişmenin şiddetlenmesi biçiminde tezahür eden politik güçlükleri yapay bir refah konjonktürü yaratarak aşmaya çalışan Demirel çizgisinin başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Nitekim bu zorlamaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş ekonomik bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.

III

1962-1976 döneminin nicel göstergelere göre yapılan bir çözümlemesinden aşağıdaki saptama ve sonuçlar çıkıyor:

Bir kere, milli hâsılada bir önceki döneme göre yüksek bir büyüme gerçekleştiğini gözlüyoruz. Dönemin tümü için ortalama yıllık büyüme hızı % 6,8'dir. Bu gelişme yıllık ortalaması % 10 dolaylarında kalan fiyat artışlarıyla yan yana yürümüştür. Fiyatlar konusunda ilginç bir saptama, döviz kurunun sabit tutulduğu 1960'lı yıllarda enflasyon oranının % 5 dolaylarında dolaştığı; devalüasyonu izleyen ve göreli esnek kurların uygulandığı 1970 sonrasında ise aynı oranın % 15'i aştığıdır. Ancak, bu gözlemin tek başına bir nedensellik çıkarsaması olarak yorumlanamayacağını da belirtelim.

Milli gelirdeki gelişmeye bu dönem içinde sanayi kesimi tarımdan daha fazla katkı yapmıştır. Yıllık sınai büyüme hızlarının ortalaması % 9.6; tarımınki ise % 3.9'dur. Bu hızlı büyüme temposuna rağmen, cari fiyatlarla sanayinin milli gelirden aldığı pay, dönem boyunca hemen hemen değişmemiş; dönem ortalaması olarak % 18'ler dolayında kalmıştır. Hemen belirtelim ki sabit fiyatlarla yapılan bir hesaplama dönemin başı ile sonu arasında sanayinin payının 4 puan kadar arttığını göstermektedir. Bu iki bulgu arasındaki farkın bir nedeni, aşağıda açıklanacağı gibi, bu dönemde tarımsal fiyatların sınai fiyatlara göre daha hızlı artmasıdır.

Ancak bu dönemde milli hâsılanın yapısında meydana gelen en çarpıcı değişme, hizmetler kesiminin kaydettiği aşırı şişmedir. 1960-1961 ortalaması olarak hizmetlerin milli hâsıladan payı % 45.7 iken, 1975-76'da bu oran % 51'e yükselmiştir. Böylece bazı nite-

lemelere göre "üretken olmayan", veya "dış ticarete katılmayan" bu kesim, cari fiyatlarla yapılan hesaplamada ulusal ekonominin göreli olarak genişleyen tek büyük sektörü olmuştur. Bu genişlemenin daha da çarpıcı bir özelliği, istihdam alanında gözlenmektedir. 1960 nüfus sayımına göre hizmetlerin faal nüfustan aldığı pay % 15.4 iken 1975'te aynı oran % 25.1, 1980'de % 29.5 olmuştur. Sanayinin faal nüfustan payı ise aynı yıllarda % 9.6, % 11.0 ve % 12.5 olarak saptanmaktadır. Dolayısıyla, sanayileşme sürecinin istihdam yaratma yeteneği sınırlı kalmış; çalışanların giderek artan bölümleri geçimlerini üretken olmayan faaliyetler içinde sağlar olmuşlar; kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiştir.

Üretken olmayan faaliyetlerdeki aşırı şişkinleşme olgusunun ekonomik bir çözümlemesi bugüne kadar yapılmamıştır. Bu olguyu açıklayabilecek iki etken üzerinde durabiliriz. Bir kere, sanayi ile hizmetlerin büyüme hızları arasındaki fark, dışa karşı korumacı bir gelişme sürecini giderek yükselen bir ithal eğilimiyle sürdüren bir ekonomide, ithal malları üzerinde doğan yüksek kârların sanayi sermayesinden ziyade ticaret sermayesine intikal ettiğini gösteren dolaylı bir kanıt olarak değerlendirilebilir. İkincisi, göreli olarak modern, sermaye-yoğun teknoloji kullanan sanayi, devlet kesiminin "gevşek" istihdam politikalarına rağmen tarımın "ihraç ettiği" nüfus fazlasının pek küçük bir bölümünü emebilmekte; ancak, ekonomi, geri kalan nüfus fazlasına bir hayat alanı sağlayacak marjinal-verimsiz faaliyet biçimlerini türetecek esnekliği gösterebilmektedir. Çok yaygın bir mülksüzleşme-proleterleşme sürecine dayandığı için şiddetli sınıf kavgalarıyla iç içe girmiş olan Batı Avrupa sanayileşmesiyle karşılaştırıldığında, bu esnek gelişme biçiminin belirgin farklar içerdiği söylenebilir. Bir kere, tarımda küçük

mülkiyet-küçük işletme biçimlerinin Türkiye'de çok daha yaygın ve kalıcı bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu yapı, incelediğimiz dönemde, nüfus fazlasının kırsal kesimle ekonomik bağlarını koparmadan; hatta tarımı zorunluluk halinde başvurulabilecek bir dayanak olarak görmenin güvencesi içinde kente kaymasının imkânlarını yaratmıştır. Sadece sanayileşmeye dayalı bir kentleşme, bu nüfus akımını sanayi işçiliği ile işsizlik seçenekleri arasında karşı karşıya bırakarak sınırlayacak iken, hizmetlerin ve marjinal-verimsiz faaliyetlerin şişkinliği böyle bir sınırlamayı önemli ölçüde gevşetebilmektedir. Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen de olsa yeniden üretebilen; köyle kuvvetli ekonomik bağları süren; ailenin çeşitli bireyleri farklı zamanlarda dolmuş kâhyalığından işportacılığa; hizmetçilikten pazarcılığa; bekçilikten pavyon fedailiğine kadar çok farklı biçimler içinde hayatlarını sürdürebilen insanlara dayalı bir kentleşme süreci, sanayi devriminin her an patlamaya hazır barut fıçılarını andıran ve proletarya-burjuvazi çelişkisi üzerine kurulu Batı Avrupa kentleşmesine göre egemen sınıflar açısından önemli istikrar unsurları taşımaktadır.

Doğrudan doğruya sanayinin gelişme biçimine bakacak olursak, bu dönemde en hızlı büyüyen üretim kollarının dayanıklı tüketim malları ve ara-mallar üreten kollardan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Sanayi sayımlarının büyük boyutlu işletmelerle ilgili verilerinin, üretim kolları, üretim değeri ve işçi sayısı bakımından bir dökümü, kamu kesimi ile özel kesim arasındaki ayrım da dikkate alınarak yapıldığında ortaya çıkan bulgular Tablo III, IV ve V'te özetlenmektedir.

Tablolardaki verilerden şu eğilimleri saptamak mümkün olmaktadır: Bir kere, 1963-1980 arasında sanayinin en hızlı gelişen alt-kesimlerinin dayanıklı tüketim malları ile ara-mallar olduğu anlaşılmaktadır.

Dayanıklı tüketim mallarının göreli gelişme hızı, aramallar üreten alt-kesiminkinden yüksektir. Bu, ithal ikamesinin, bu bölümün ilk kesiminde anlatılan gelişim biçimini doğrulayan bir bulgudur. Ara mallar ve yatırım malları üreten alt-kesimlerin gelişme hızı, sanayileşme sürecinin modernleşme ve derinleşme yönündeki ilerlemesini yansıtır. Ancak bu ilerlemenin yetersizliği, 1963-1980 arasında *yatırım malları* üreten sanayi kollarının toplam sanayi içindeki payının üretim değeri bakımından % 8.4'ten % 7.5'e; işçi sayısı bakımından ise % 12.2'den % 9.9'a düşmüş olması ile ortaya çıkıyor. Bu saptama, sanayinin dışa bağımlılığının süregeldiğini de ifade etmektedir. Bu yetersizliğe rağmen, 1970'li yılların sonunda Türkiye'de ara-malı ve yatırım mallarının imalat sanayii içindeki payının üretim değeri bakımından % 50'yi bulmuş olması önemli bir gelişmedir.

Tablo III *İmalat Sanayiinin Yapısı: 1963, 1980*

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	66.7	4.4	20.5	8.4	100	65.4	3.7	18.7	12.2	100
1980	39.8	10.1	42.6	7.5	100	54.2	11.1	24.8	9.9	100

Tablo IV *Devlet Sanayiinin İçsel Yapısı: 1963, 1980*

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	53.3	0.4	36.5	9.8	100	57.0	0.2	24.1	18.7	100
1980	29.2	0.1	64.5	6.2	100	53.9	2.3	33.3	10.5	100

Kısaltmalar: Y.T.M.: Yaygın tüketim malları
D.T.M.: Dayanıklı tüketim malları
A.M. : Ara mallar
Y.M. : Yatırım malları

Kaynak : Çeşitli İmalat Sanayii Sayımlarından yaptığımız hesaplamalar.

İkinci bir saptama, devlet kesiminin sanayi kesimi içindeki işleviyle ilgilidir. 1930'lu yılların tekel ürünlerinde, şeker ve tekstildeki devlet yatırımlarının uzantısı olarak yaygın tüketim mallarında odaklaşan devlet sanayiinin görüntüsü, 1960'lı yılların başında hâlâ sürmektedir: Yaygın tüketim malları, devlet sanayiinin içinde % 50'nin üzerinde bir pay almaktadır. 1980'e gelindiğinde ise, devlet sanayii esas olarak ara-mallara yönelmiştir ve kamu kesiminde sağlanan üretim değerinin 2/3'ü bu alt-kesimde yığılmıştır. Böylece, devlet sanayii, ekonominin diğer alanlarına ve öncelikle özel sektöre temel girdileri sağlama işlevi yüklenmiş ve bu nedenle KİT'lerin fiyat politikası çok önemli bölüşüm ve kaynak tahsisi sonuçları yaratan kritik bir karar ve çekişme alanı haline gelmiştir.

Tablolarda içerilmeyen verilerle bağlantılı üçüncü bir saptama, bu dönemde sanayide kamu kesiminin göreli olarak daralma eğilimi içinde olduğudur. Gerek istihdam, gerek üretim değeri bakımından büyük imalat sanayiinde kamu kesiminin payı 1963'ten 1980'e % 44 - % 45 dolaylarından % 36.4'e düşmüş ve bu gerileme tüm alt-kesimleri kapsamıştır. 1980'e gelindiğinde devlet sanayii üretim değeri bakımından sadece ara-mallarda özel sanayiden daha geniş bir yer kaplamaktadır. Yatırım mallarında devlet sanayiinin göreli gerilemesi, bu alt-kesimin genel durağanlığının da bir nedeni olarak görülebilir.

Bu döneme ait dış ticaret göstergeleri, 1946'dan itibaren ekonominin değişmeyen bir niteliği haline gelen kronik dış açıkların ve aşırı ithal bağımlılığının süregeldiğini ortaya koymaktadır. Ekonominin dışa bağımlılığının ana göstergeleri bu dönem boyunca bozulma eğilimi içinde olmuştur: GSMH'da ithalatın payı 1962-1976 süresi içinde artma; ihracatın ithalatı kar-

şılama oranı ise azalma eğilimi göstermektedir. Birinci oran, 1960-1961'de % 7 iken, 1975-1976'da % 12.6'ya çıkmış; ikinci oran ise aynı yıllar arasında % 68.5'ten % 33.9'a düşmüştür. GSMH'da ithalat payının artması, sınai yatırımlarda ithal ikamesinin *öncelik taşımasına rağmen*, bu dönem boyunca makro-ekonomik anlamda ithal ikamesinin *gerçekleşemediğini* ortaya koymaktadır. Bu bakımdan ekonominin artan dışa bağımlılığının, bazı iktisatçıların iddia ettiği gibi *aşırı* ithal ikamesinden değil, *yetersiz* (ve yanlış) ithal ikamesinden doğduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Böylece, döviz kısıtları ulusal ekonominin büyüme hızının üst sınırını belirlemiş; dış kaynak bulunmadığı zaman ekonomi durgunluğa sürüklenmiş; ihracatın potansiyel olarak en dinamik kesimi olan sınai ürünlerde dışa yönelme ancak 1970'li yılların ortalarına doğru başlayabildiği için, dış ticaret açıkları büyümüş ve normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve Dövize Çevrilebilir Mevduat hesaplarıyla sağlanan sıçramalarla 1973-1976 yılları "idare" edildikten sonra bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir.

IV

1962-1976 yıllarında gelir dağılımı, bir yandan bölüşüm süreçlerinin iç dinamikleriyle, öte yandan döneme egemen olan ithal ikameci-korumacı-popülist politikaların etkileriyle biçimlemiştir. Tablo V, 1962-1976 döneminin çeşitli bölüşüm göstergelerini özetlemektedir.

Tarım/sanayi göreli fiyatları, hangi yönlerde hareket etmiştir? İthal ikameci-korumacı politikaların etkisi altında sanayinin tarımdan çok daha hızla büyü-

düğünü önceki kesimde açıkladık. Aslında, bu politikaların, korumacılığın yerli sanayiye sağladığı avantajlar nedeniyle göreli fiyatların sanayi lehine dönmesi, sonucunu vermesi beklenirdi. Ve bu öngörü, neoliberal iktisatçıların ithal ikamesine yönelttiği eleştirilerden biri olmuş; azgelişmiş ekonomilerde korumacı politikaların, göreli fiyatları emek-yoğun, öncelikle de tarımın aleyhine değiştireceği öngörülmüştür. Bu eleştirinin ötesinde, Türkiye tarımında daima çok geniş bir alan kaplamış bulunan küçük üreticilik, piyasa (ve fiyat) ilişkilerinde çiftçiyi kronik olarak handikaplı tutacak yapısal özellikler de taşır. Ne var ki, burada tarıma dönük popülist politikaların etkileri baskın çıkmış görünmektedir. Giderek yaygınlaşan taban fiyat ve destekleme politikaları, dönem boyunca tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin tarım lehine dönmesine katkıda bulunmuş olsa gerektir. İç ticaret hadlerini hesaplayan Varlıer'in Tablo VI'da sunduğumuz bulgularına göre, 1960-1961 100 kabul edilirse, 1975-1976'da tarımın ticaret hadleri 122 olmaktadır. Milli gelir serilerinden hesaplanan zımni fiyat deflatörlerine göre, tarım-sanayi fiyat indekslerinin oranı aynı dönem sürekli olarak yükselerek 100'den 141'e çıkmıştır.

Daha önce incelediğimiz, üç tarım ürününün göreli fiyatları incelenirse, dönem sonunda tütünün pamuktan, pamuğun ise buğdaydan daha iyi bir duruma ulaştığı; ancak her üç ürünün fiyatlarının tarım-dışı fiyatlara göre ilerlemiş olduğu gözlenmektedir. 1975-1976'da Varlıer'in "çiftçinin ödediği fiyatlara göre" hesapladığı ürün ticaret hadleri (1960-1961'e göre) buğdayda 107, pamukta 120, tütünde 200'dür. Ancak, 1960-61 ile dönemin son yıllarını karşılaştırmak yerine dönemin *tümünü* dikkate alarak göreli ürün fiyatlarını incelersek, buğday fiyatının 1960'lı yıllarda, 1970'li

yıllara göre daha yüksek olduğunu, ancak daima 1960-61 göreli durumundan daha iyi bir durumu sürdürebildiğini; pamuğun ise, tersine, 1960'lı yıllarda gerileyip 1970'li yıllarda ilerlediğini; tütünün ticaret hadlerinin ise genellikle 1960-61'in çok üstünde seyrettiğini gözleyebiliyoruz.

Tablo VI *Başlıca Bölüşüm Göstergeleri: 1962-1976*

	Reel Ücretler		Tarımın Ticaret Hadleri				
	(1) Sanayi Sayımları ve Toptan Eşya Fiyatlarına Göre	(2) Sınai Katma Değerde Ücret Payı (%)	Genel		Tekil Ürünler		
Yıllar			(3) A	(4) B	(5) Buğday	(6) Pamuk	(7) Tütün
1960-61	—	—	100	100	100	100	100
1962	—	—	102	112	125	105	151
1963	100	31.3	105	118	126	106	232
1964	103	31.6	104	113	120	97	169
1965	108	27.5	100	117	130	94	137
1966	113	28.0	105	116	119	88	150
1967	120	25.5	102	120	119	98	138
1968	126	25.2	104	120	115	90	133
1969	128	25.2	108	122	113	87	127
1970	146	25.9	112	128	111	98	121
1971	157	25.5	105	130	111	105	112
1972	142	24.1	113	125	101	104	120
1973	143	27.1	132	130	95	126	116
1974	142	27.0	131	129	119	128	144
1975	173	28.7	136	126	113	116	209
1976	220	31.7	145	117	101	123	190

Açıklamalar: 1. ve 2. sütunlar DİE'nin yıllık imalat sanayii sayım ve anketlerinden ve Hazine'nin Toptan Eşya Fiyatları indekslerinden yaptığımız hesaplamalar. 3.-7. sütunlar Varlıer'den (1978)' türetilmiştir. 3. sütun milli gelir serilerinin tarım ve sanayi sektörlerine ait zımni fiyat deflatörlerinden; 4.-7. sütun ise Varlıer'ce hesaplanan çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin ödediği fiyatlara ait indekslerden hesaplanmıştır.

Öte yandan genel olarak korumadan kaynaklanan fiyat avantajlarının, sanayi sermayesinden ziyade ithalata dönük ticaret sermayesine ve genel olarak hizmetler kesimine intikal ettiği söylenebilir. 1960-1961'de milli hâsıla içinde hizmetlerin payının, 1975-1976 ile karşılaştırılması bu payın sabit fiyatlarla % 4.6, cari

fiyatlarla % 5.7 arttığını göstermekte; sanayinin payının ise aynı dönemde sabit fiyatlarla % 8.7, cari fiyatlarla % 3.8 genişlediği saptanmaktadır. Tarım-dışı kesimin içindeki fiyat ilişkilerinin hizmetler lehine, sanayi aleyhine döndüğünü gösteren bu bulgu, korumacılıktan doğan (ve oldukça yüksek bir ara-malı, yatırım malı ithalat hacmi üzerine dayalı) fiyat avantajlarından sanayiden ziyade ticaret sermayesinin yararlandığı biçiminde yorumlanabilir. Ana sektörler içinde göreli fiyat ilişkileri en bozuk seyreden sanayi kesiminin bu duruma düşmesinde, büyük imalat sanayiinde katma değerin % 40-% 50'sini üreten KİT'lerin düşük (ve bir bütün olarak ele alınılırsa zararına) fiyat politikalarının belirleyici bir rolü olsa gerektir. Farklı bir ifadeyle, devlet sanayiinin izlediği fiyat politikası bu dönemde bölüşüm süreçlerinin önemli belirleyicilerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Mevduata enflasyon oranının altında, krediye ise enflasyon hızı ile genellikle başa baş faiz hadleri uygulayan bankalar sistemi ve bu uygulamayı belirleyen para politikaları, özel sanayi ve ticaret sermayesinin genişlemesinde finansman sorunlarından ciddi engeller doğmamasını sağlamıştır.

Kısacası, ithal ikamesi politikalarından (ve buna bağlı dış ticaret ve kambiyo kontrollerinden) doğan fiyat avantajları; devlet sanayiinin düşük fiyat politikalarının bu ürünleri kullanan üretken sektörlere (ve/veya tüketicilere) sağladığı ilave "rantlar"; düşük faizli kredi kullanarak genişleyen sermaye gruplarının sağladığı kazançlar, toplumsal artığın sermaye çevreleri arasında paylaşılma biçimlerini belirlemiştir.

Emekçi grup ve tabakalara dönük popülist bölüşüm politikalarının, tarım kesimine yansımasını yukarıda gözden geçirdik. 1963 yılından itibaren giderek

yaygınlaşan dinamik bir sendika hareketi ve grev hakkıyla desteklenen bir toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, bu düzenin askıya alındığı 12 Mart 1971'i izleyen bir iki yıl dışında her yıl reel olarak artmıştır: 1963 yılı 100 kabul edilirse 1976'da reel ücretler 220'ye çıkmıştır. Tablo V'teki reel ücret serisinin yıllık ortalama artış hızı % 4.9'a gelmektedir.

Ancak, hayat standardındaki değişmeleri (ilerlemeleri) değil, net hâsıladan alınan payları (sömürü derecesini) saptamaya yönelik gelir dağılımı göstergeleri bakımından farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Sınai katma değerden ücretlerin aldığı pay 1963-64'ten 1972'ye kadar sürekli olarak gerilemiş; dönem başında % 31'i aşkın iken 1972'de % 25'in altına düşmüş; böylece işçi sınıfının göreli durumu bozulmuştur. 1973'ten itibaren sanayi sektörü içindeki emek-sermaye mücadelesi, sendikal hareketin militanlaşmasına paralel olarak keskinleşmiş; ücretlerin payı her yıl artarak 1976'da yeniden dönem başındaki duruma ulaşmıştır. Bu eğilimin, incelediğimiz dönemi izleyen bunalımlı 1977-1979 yıllarına da sirayet ettiğini aşağıda göreceğiz. Kısacası, dönemin sonuna yaklaşıldığında, işçi sınıfının ekonomik mücadelesi popülist modelin "hazmedebileceği" ödün sınırlarını aşan başarılar elde etmeye ve geleneksel ekonomik dengeleri tehdit etmeye başlamış görünmektedir.

V

1977 yılında ilk belirtileri ortaya çıkan ekonomik bunalım 1979 yılının sonuna kadar bu bölümde incelediğimiz iktisat politikası modelinin ana çerçevesi içinde geçiştirilmeye çalışıldı. Bu nedenle, 1977-79 yıllarını bu bölümün ana konusu olan içe dönük, dışa ba-

ğımlı, müdahaleci, ithal ikameci ve "popülist" modelin de bunalımı ve bir uzantısı olarak burada ele almak uygun görünüyor. Ekonomik bunalımın sonuçları, bir sonraki bölümde gösterileceği gibi, 1980'li yıllara da uzayacaktır. Ancak, o dönem bunalım koşullarına öncekinden farklı bir siyasi rejim ve iktisat anlayışı içinde yaklaşılan bir dönem olarak 1977-79 yıllarından ayrılır. 1980'e gelindiğinde, ülkenin sadece ekonomik değil, aynı zamanda çok ağır bir siyasi bunalıma sürüklenmiş olduğu ve 12 Eylül rejimine geçişin "resmi" gerekçesi olarak iktisadi güçlüklerden ziyade "anarşi ve terör, kısır parti çekişmeleri ve parlamentonun felce uğraması" gibi siyasi sorunların kullanıldığı da malumdur. Ancak biz burada bu yılları ve sonrasını iktisadi sorunlara ağırlık veren bir yaklaşım içinde incelemeye devam edeceğiz.

Yukarıda kısaca anlatıldığı gibi, 1974 sonrasında petrol fiyatlarındaki sıçramaya paralel olarak dünya ekonomisinin sürüklendiği durgunluk haline Türkiye sürekli bir seçim konjonktürü içinde, kısa dönemli borçlanma kanallarını sonuna kadar zorlayarak ve ithalat ve milli gelirdeki büyüme hızlarını sürdürmeye böylece çalışarak tepki gösterdi. Böylece, 1974-75 yıllarında planlı ve rasyonel anti-kriz önlemleriyle hafif atlatılabilecek ekonomik bunalım, üç yıl gecikmeyle, fakat çok daha şiddetle geldi.

1977 yılında dış ticaret göstergeleri şiddetle bozulmuştur. İhracat bir önceki yıla göre 200 milyon dolar gerilerken, ithalat —adeta son bir çabayla— % 13 (660 milyon dolar) artırılmış; ihracatın ithalatı karşılama oranı % 30'a düşerken dış ticaret açığı 4 milyar doları aşmıştır. Milli hâsılanın % 5'e yaklaşan bir oranda büyümesine imkân veren ve kısa dönemli, yüksek faizli DÇM, banker borçları ve ticari kredilerle

mümkün kılınan bu zorlama, yıl sonu geldiğinde bütün kredi kanallarının tıkanmasıyla sonuçlandı ve petrol dahil tüm ithalatın peşin ödemeyle yapılması zorunluluğunu doğurdu.

Bu noktada iktidara gelen Ecevit hükümeti iki yıl boyunca önceki iktidarın ağır ekonomik mirasıyla uğraştı. Beynelmilel sermaye çevreleri, hatta Ecevit'in dost bilerek destek için başvurduğu Avrupalı sosyal demokrat hükümetler, yeni kredi kanallarının açılmasının ön-koşulu olarak IMF ile standart bir istikrar politikası çerçevesinde anlaşmayı talep ediyor; hükümet ise, bunalımın faturasını emekçi sınıflara yıkan bu türden bir programı bir "siyasi intihar" olarak görüyor ve direnmeye çalışıyordu.

Ancak iktidar, bunalım koşullarında uygulanabilecek bir "alternatif politika"ya ne kuramsal, ne de politik bakımdan hazır değildi. Dolayısıyla bir yandan IMF kökenli telkinlere kısmi (ve gecikmiş) ödünler veren; öte yandan ithalat tıkanmalarından ve piyasadaki genel kargaşadan kaynaklanan güçlükleri, fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle karşılamaya çalışan çelişkili iktisat politikaları izlendi. Sonuç, yemeklik yağlardan benzine kadar uzanan bir dizi temel malda kuyruklar ve (malın cinsine göre değişen boyut ve biçimlerde) karaborsaların oluşması ve genel fiyat düzeyinin 1978'de % 53, 1979'da % 64 oranlarında artması oldu. 1977 sonunda Demirel hükümeti tarafından 17.50 TL'den 19.25 TL'ye çıkarılmış olan doların resmi kuru, Ecevit hükümetince 1978 Şubatında 25 TL'ye, 1979 Haziranında 47 TL'ye çıkarılıyordu. Böylece, 1946, 1958, 1970 yıllarındaki gibi istisnai bir operasyon sayılan devalüasyon, 1977'den itibaren her yıl, gerekirse birkaç kez başvurulabilecek olağan bir ayarlama haline gelmekteydi. Ancak 1977'de Demirel ve daha sonra

Ecevit hükümetlerince yapılan devalüasyonlar IMF tarafından yetersiz operasyonlar olarak değerlendirilmişlerdi; zira bunlar, standart IMF modelinin öğeleri olan, fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve tarımsal desteklemenin dondurulması ve toplam talebin parasal önlemlerle daraltılması gibi unsurları içermemekteydi.

1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatta durgunluk gözlenen; milli hâsıladaki büyümenin giderek durduğu; ihracatta ise belli bir artış eğiliminin başladığı yıllardır.

Gelir dağılımında 1976 sonrasında meydana gelen gelişmelerin başında, ortaya çıkan kıtlık-karaborsa koşullarının etkisiyle aracı-ticari kazançlarda gözlenen büyük artışlar geliyor. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1980 programında yayımlanan tahminlerine göre hizmetler kesimine (yani ticari ve aracı faaliyetlere) intikal eden ücret-dışı gelirlerin GSYİH içindeki payı 1975'te % 29.8 iken, 1979'da % 42.5'e çıkmıştır. Aynı dönem içinde sanayi kesimi içinde ücret-dışı gelirlerin (yani gayri safi kârların) GSYİH içindeki payı ise % 8.7'den % 7.6'ya düşmüştür.

1976'yı izleyen üç yıl emekçi ve egemen sınıflar arasındaki bölüşüm çekişmesinin siyasi ve sosyal dengeleri temelinden sarsacak derecede gerginleştiği bir alt-dönemdir. Siyasi istikrarsızlık koşullarında iktidar ve muhalefet partilerinden hiçbiri, IMF önerilerinin "gelirler politikası" boyutunu benimseyecek durumda değildi. Ve esasen önceki 15 yıl boyunca yerleşmiş bulunan popülist yaklaşımlar ve sendikaların artan gücü karşısında bu tür bir politikayı uygulayacak araçlar da mevcut değildi.

Bu çerçeve içinde işçi ve köylü/çiftçi sınıfların bölüşüm göstergeleri paralel bir seyir göstermiştir: 1977 seçimlerinin tarımsal desteklemeyi pompalayan katkı-

sı ve 1978'de fiyat kontrollarının (etkili olabildiği ölçüde) sınai ürün fiyatlarını baskı altında tutması sonunda tarım/sanayi fiyat makası 1976-1978 arasında % 12 oranında çiftçiler lehine döndü; ancak bir sonraki yıl büyük boyutlu bir çöküşle 1976'daki düzeyin % 16 altına indi. İmalat sanayiinde reel ücretler benzer bir seyir göstermiştir; şu farkla ki, deflatör olarak toptan eşya veya tüketici fiyatlarının kullanılması durumunda farklı zirve ve dönüş tarihleri gözlenmektedir. Toptan eşya fiyatlarına göre hesaplanan reel ücretler (yani reel işgücü maliyetleri) zirveye 1977'de ulaşır ve sonraki iki yılda ağır bir tempoyla aşınır. Fiyat kontrollerinin daha etkili olduğu tüketici fiyatlarına göre hesaplanan reel ücretler (yani birim işgücünün reel geliri) ise 1976-1979 arasında % 45 oranında artar ve 1980'de % 23'lük bir çökuntüyle karşılaşır.

Aşırı enflasyonu içeren yıllarda reel ücretlerin gerilemesi beklenen bir gelişme olmakla birlikte, Türkiye işçi sınıfının enflasyonun hızlandığı 1970'li yılların ikinci yarısında bu gerilemeye karşı oldukça etkili bir mücadele verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu yüzden sanayi kesimi *içindeki* ücret-kâr ilişkisi 1970'li yılların ikinci yarısında sanayi sermayesi *aleyhinde* seyretmiştir. Sınai hammadde ve enerji arzında meydana gelen tıkanmalar nedeniyle sanayinin kapasite kullanım oranı düşmüş; çeşitli kurumsal, politik ve ekonomik nedenlerle istihdam aynı oranda düşürülmemiş; dolayısıyla emek verimliliği yükseltilememiştir. Bu koşullarda sendikalar toplu görüşmelerde, geçmiş yıllarda gerçekleştirdikleri reel ücret artış oranlarını aşağıya çekmeyi reddetmişler ve genellikle başarılı olmuşlardır. Bir bütün olarak imalat sanayiinde ücretlerin katma değerden payı 1976'da % 31.7 olan bu oran 1979'a gelindiğinde % 38.3'e yükselmiş ve bu artış e-

sas olarak kamu sektöründen kaynaklanmıştır. Özel sanayideki ücret-kâr ilişkilerine gelince, 1970-74 arasında katma değer içinde ortalama % 32.1 olan ücret payı, 1975-79 yıllarında % 34. 1'e yükselmiştir. Sektör ortalamasına göre daha ılımlı da olsa, özel sektör ücret paylarındaki bu yükselme (ve kârların gerilemesi) sanayi burjuvazisini popülizmin bölüşüm politikalarına ve toplu sözleşme-grev hakkına veto çekmeye yönelten etkenlerden biri olarak görülmelidir. Dahası, işçi hareketinin giderek militanlaşması sonunda, zaman zaman işyerleri düzleminde dahi kapitalistler için ciddi yönetim ve kontrol sorunları doğmaktaydı.

24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ve 12 Eylül sonrasında pekiştirilen yeni iktisadi politikanın arkasında bu doğrultudaki etken ve özlemlerin belirleyici olduğu, sonraki yıllarda açıkça ortaya çıkacaktır.

VIII. Sermayenin Karşı Saldırısı: 1980-1988

I

1979 yılının sonuna yaklaşırken ekonomik bunalımın geniş halk kitlelerini ve sermaye sınıflarını derinden etkileyen bir boyut kazanmış olduğunu önceki bölümde anlattık. Oradaki açıklamaları, toplumsal gelişmede belirleyici olacak olan temel sınıfsal dengeler açısından biraz daha somutlaştıralım: Geniş halk kitleleri, özellikle kentli emekçiler, temel tüketim mallarında etkisi sınırlı kalan fiyat denetimleri, kuyruklar ve karaborsa gibi birbirleriyle ilgili olguların içinde bunalırken; örgütlü işçi sınıfı Türkiye toplumunun alışık olmadığı bir enflasyon hızı karşısında en azından sendikal mücadele yoluyla reel gelir düzeylerini koruyabilmenin savaşını vermekteydi. Köylü/çiftçi emekçiler ise, 1977 seçimlerinin armağanı olan destekleme fiyatlarının, 1979'da hızlanan enflasyonun etkisiyle dramatik bir biçimde erimesi karşısında savunmasız kalmışlardı.

Öte yandan üretimde (dolayısıyla *artık kitlesinde*) büyümenin durduğu bir hızlı enflasyon konjonktü ründe sermaye sınıfları için artığı paylaşmanın geleneksel mekanizmaları (kredi, döviz tahsisleri, vergi teşvikleri vb.) önemini yitirmekteydi. Yasa-dışı stokçuluk/karaborsa gibi faaliyetlerle artıktan elde edilen payı yükseltme olanakları ise sermayenin "normal" işlevleri dışında yer alan; farklı beceriler gerektiren; dolayısıyla değişik ve yeni bir "iş adamları" grubunun palazlanmasına yol açan bir çerçeve oluşturmaktaydı. Bu koşullarda sanayi burjuvazisi için artı-değer *oranının* yükseltilmesi ön plana geçiyordu ve bunun için de sermaye-işgücü çelişkisini lehine çevirmekten başka çıkar yol da yoktu. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, bu doğrultudaki girişimler güçlü bir sendikal direnme karşısında beklenen sonuçları vermiyordu. Y. Kepenek'in verdiği bilgilerden ortaya çıkmaktadır ki, grevler yüzünden yitirilen işgünlerinin göreli ağırlığı 1977-80 yıllarında, 1973-76 yıllarıyla karşılaştırılırsa iki buçuk misli artmıştı. Dolayısıyla büyük sermaye çevreleri "bu başıboş gidişe dur denilmesi"nin, sendikaların disiplin altına alınmasının, sermaye için gerekli güven ortamının yeniden yaratılmasının çağrılarını 1979 yılından itibaren açıkça yapmaya başlamışlardı.

Siyasi ortamın giderek bozulması, ekonomik krizin üstüne binmekte idi. CHP hükümetinin son aylarını, "fiili bir iç savaş ortamı" olarak nitelendirenler fazla abartma yapmış sayılmamalıdır. Yıl sonuna doğru ara seçimlerdeki yenilgiyi bahane eden Ecevit istifa ederek hükümeti siyasi rakibi Demirel'e devretmiş oldu. Demirel, yeni bir istikrar programı hazırlama görevini, başbakanlık müsteşarlığına getirdiği Turgut Özal'a verdi. MESS ve Sabancı Holding'in yöneticisi olarak yerli sermaye çevrelerinin ve Dünya Bankası bağlantı-

larıyla beynelmilel sermayenin güvenini kazanmış özellikleriyle T. Özal, bu tarihten başlayarak 1980'li yıllar boyunca iktisat politikalarının belirlenmesinde baş rolü (başbakanlık müsteşarı, başbakan yardımcısı, ANAP genel başkanı ve başbakan olarak) oynayacak kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1979 yılının son günlerinde başbakan Demirel'e sunduğu (ve E. Çölaşan tarafından yayımlanan) "hizmete özel" bir raporda Özal "24 Ocak kararları" diye anılacak istikrar programının esaslarını ve gerekçelerini ortaya koymakta ve savunmaktaydı. Bu raporun en ilginç savlarından biri, Türkiye'nin bu derecede "yüksek" ücretlerle ihracat yapamayacağı; dolayısıyla ayakta duramayıp batacağı görüşüydü ve bu nedenle ücretleri disiplin altına alacak yöntemler muhakkak bulunmalıydı. 24 Ocak kararlarının baş mimarının bu teşhisinin sermaye çevrelerinin yukarıda özetlenen talepleriyle tam bir uyum halinde bulunması elbette rastlantı değildir.

II

24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe konan ve sonraki yıllara damgasını vuracak olan neo-liberal programın ana öğelerini biraz aşağıda özetleyeceğiz. Ancak bu kararlarla ilgili olarak genel bir çerçeve içinde üç gözlem yapmak mümkündür: İlk olarak, 24 Ocak programında yer alan boyutlarıyla devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi "şok tedavisi" öğelerinin, IMF'nin üç yıldır Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinden istediği nicel boyutları fazlasıyla aşmış olduğunu; yani "istenenden fazlasının verilmiş olduğu"nu saptayabiliyoruz.

İkinci olarak, bu kararlar sadece bir istikrar programı niteliği taşımamaktaydı; beynelmilel sermayenin özellikle Dünya Bankası aracılığıyla "pazarladığı" ve *içte ve dışa karşı piyasa serbestisi* ile *beynelmilel ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi* gibi iki stratejik hedef etrafında oluşan bir "yapısal uyum" perspektifi de taşımaktaydı. Programın bu boyutu zaman içinde daha da ön plana çıkacaktı.

Buradan üçüncü gözleme geçiyoruz: Demirel hükümeti bu programı, Özal'ın ve sermaye çevrelerinin yukarıda aktardığımız istekleri doğrultusunda, yani sistemli ve sürekli olarak "emek aleyhtarı" bir doğrultuda uygulayabilmenin ve geliştirmenin araçlarından yoksundu. İşte 12 Eylül 1980'de gerçekleşen rejim değişikliği, 24 Ocak programının önündeki bu önemli engeli ortadan kaldırdı. Özal'ı sadece fiilen değil, resmen de "ekonominin patronu" konumuna getiren 12 Eylül rejimi, sonraki üç buçuk yıl boyunca iktisat politikalarının "sermayenin bir karşı saldırısı" biçiminde gelişmesini, işgücü piyasasını "askeri" bir denetim altında tutarak gerçekleştirdi. Bu bağlamda, 12 Eylül müdahalesinden hemen sonra kamuoyuna ilk kez hitap eden K. Evren'in konuşmasında da "yüksek ücretler"den şikâyet edilmesi ilginç ve öğreticidir.

24 Ocak programı böylece, ana çizgisiyle 1988 yılının sonuna kadar iktisat politikalarına damgasını vuran ve zaman içinde yeni öğelerin eklenmesiyle zenginleşen bir bütünlük taşır. Baştan sona kadar "alternatifi yoktur" sloganıyla ve çok yoğun bir ideolojik kampanyayla halk kitlelerine ve kamuoyuna sunulan bu neo-liberal model, ne Türkiye ne de dünya bakımından orijinal bir önlemler paketidir. Bu kararlar, 1970'li yıllarda IMF'nin dış tıkanma koşulları altında bunalan pek çok azgelişmiş ülkeye empoze ettiği stan-

dart *istikrar politikası* paketi ile daha ziyade Dünya Bankası tarafından geliştirilen tipik bir *yapısal uyum* programının tüm bilinen unsurlarını içermektedir. Türkiye bakımından ise 1980 modeli ile —farklı tarihsel uğraklarda da olsa— 1923-29 ve 1946-53 yıllarının ana yönelmeleri arasındaki paralellikler dikkati çekmelidir.

Reel devalüasyonlar doğrultusunda işletilen bir kambiyo politikası; adım adım liberasyona yönelen bir ithalat rejimi; pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenen ihracatın bir ulusal öncelik haline getirilmesi; fiyat kontrollerinin ve temel malların çoğundaki sübvansiyonların kaldırılması ve iç talebin daraltılmasına dönük makropolitikalar 24 Ocak kararları ile ekonomiye damgasını vuracak olan iktisat politikaları yönelişinin temel unsurlarıdır.

Özellikle Latin Amerika'nın askeri rejimlerinin iktisadi "deneyimleri" dikkate alınırsa, bu "politika sepeti"nin pek de yenilik taşımadığı ortadadır. Sadece standart öğeler arasındaki ağırlıklar bakımından Türkiye'nin bir özellik taşıdığı söylenebilir ki, bu da iç talebin kısılmasında daraltıcı *para ve maliye* politikalarından ziyade emek aleyhtarı *gelir* politikalarının esas alınmış olmasıdır. Modeli "sermayenin karşı saldırısı" olarak nitelendirmemizin dayanaklarından biri de budur. İleride de göstereceğimiz gibi, bu yılların iktisat politikası uygulamaları, burjuvazinin alt-kesimleri arasında da tarafsız kalmamıştır ve bu bakımdan sermayenin yeniden yapılanması anlamına da gelmektedir. Fakat, bu modelin bölüşüm ilişkileri bakımından belirleyici özelliği *genel olarak sermaye* ile *genel olarak emek*, yani geniş anlamda burjuvazi ile emekçi sınıflar arasındaki temel çelişkiyi sistemli olarak emek aley-

hinde denetlemeye ve düzenlemeye kalkışması olmuştur.

24 Ocak'la başlayan yeni iktisat politikası yönelişlerinin 1980-1988 arasında bir bütünlük ve belli bir süreklilik taşıdığına işaret ettik. Bu süreklilik içinde yer almasına rağmen özellik taşıyan bazı uğrak noktalarına değinmek ve dönemi *"askeri rejim altında liberal ekonomi"* diye nilendirilebilecek 1981-1983 yılları ile *"ANAP yılları"* (yani 1984-1988) olmak üzere ikiye ayırmanın aydınlatıcı olacağını düşünüyoruz. (Bkz. Boratav, Türel ve Yeldan, 1995)

Askeri rejim, 24 Ocak kararları ile başlayan politika yönelişini, 1977-79 krizine sermayenin talepleri doğrultusunda yanıt getirecek biçimde sürdürmüştür. Bu yanıt, esas olarak, işgücü piyasasının ekonomidışı, yani askeri ve yasal yöntemlerle disiplin altına alınmasıdır. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK yöneticilerinin yargılanması, grev yasağı, ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu (YHK)'na kaydırılması (ve böylece reel ücretlerin aşındırılmasının güvence altına alınması) sözü geçen askeri yöntemlere örneklerdir. 1982 Anayasasının sermaye-emek ilişkilerinde açıkça emek aleyhtarı tavır alan hükümleriyle askeri rejimin çalışma hayatına ilişkin olarak gider ayak çıkardığı bir dizi yasal düzenleme, işgücü piyasasının yasal ve kurumsal yöntemlerle disiplin altına alınması çabalarına örnek gösterilebilir. Bu politikalarla ilgili düzenlemelerde askeri yönetim TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ve TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) lobilerinin görüşlerini sadakatle izledi. Türk-İş Yönetimi ise, sendikal aidatların *Check-off* sistemiyle kesilmesi gibi bazı küçük ödünler karşılığında, sermaye ve askeri yönetimin bu ortak saldırısına teslim oldu.

Bu yıllarda emek aleyhindeki politikalar sadece örgütlü işçi sınıfına dönük değildir: Memur maaşlarında, emekli ikramiyeleri ve kıdem tazminatlarında, tarıma dönük destekleme politikalarında da büyük boyutlu reel ve göreli gerilemeler gerçekleşmiştir.

Nominal ücretlerin YHK tarafından belirlendiği bir dönemde, bir bölümü 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren geliştirilmiş olan, bir bölümü ise 1977-79 bunalım koşullarında uygulamaya konmuş olan fiyat kontrollerinin tümü 1980'i izleyen yıllarda kaldırılmıştır. 1980 yılındaki büyük çaplı (ve genel fiyat hareketlerinin çok üstünde gerçekleşen) KİT zamlarından sonra kamu kesimi fiyat ayarlamaları genel fiyat hareketlerini başa baş izlemiştir. KİT'lerin finansal durumu, bu nedenle, askeri rejim yıllarında rahatlamıştır. Bu etken, vergi yükünde ve tahsilatında ılımlı düzelmeler ile bütçe harcamalarında küçük boyutlu tasarruflarla birleşince, kamu kesimi dengelerinin 1981-83 yıllarında önceki döneme göre düzelmesi sonucunu vermiştir.

Finansal sistemde serbestleşme, 1980 Temmuzunda vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılmasıyla başladı. Küçük bankaların ve mantar gibi çoğalan bankerlerin başlattığı faiz yarışı 1982 yılı içinde büyük bir finansal kargaşa ile sonuçlandı. Mevduat sertifikalarını ve (ana para ve faiz kuponları ayrı ayrı sunulan) holding tahvillerini kendi borç senetleriyle birlikte pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni parayla eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan (Batıda Ponzi finansmanı denilen yöntemi kullanan) bankerler, 1982 ortalarında tümüyle çöktü ve bu çöküntü birkaç küçük bankayı da peşinden sürükledi. Skandal boyutlarıyla kamuoyunu çalkantılara sürükleyen ve askeri yönetimi sarsan bu çöküş, Tur-

gut Özal'ın hükümetten ayrılmasına yol açtı. Bu, liberal iktisat politikalarının ilk büyük fiyaskosudur.

Dış ticaret politikasında ise ana yöneliş dışa açılma doğrultusundadır. Dışa açılma, esas olarak çok güçlü ihraç teşvikleri, düşen emek maliyetleri ve 1980 devalüasyonunun etkilerinin kaybolmasını önleyen döviz kuru politikaları aracılığıyla sanayi ürünlerinde dünya piyasalarına girmek olarak anlaşılmıştır.

"ANAP yılları" olarak nitelendirdiğimiz 1984-1988 kesiti ise, Özal iktidarının parlak dönemi diyebileceğimiz bir zaman dilimini (1984-1987) ve 1980'de benimsenen modelin tıkanışını ortaya koyan 1988 yılını içeriyor.

Özal hükümetleri, bölüşüme dönük politikaların ücretler ve tarımsal desteklemeyle ilgili boyutlarında askeri rejimin hedeflerini izlemiştir. Ancak, sıkıyönetimin ve YHK uygulamalarının son bulması nedeniyle kullanılan araçların kısmen de olsa değişmesi zorunlu olmuştur. 1982 Anayasasının ve onu izleyen sosyal mevzuatın işgücü piyasalarının işleyişini emek aleyhine dönüştürmek amacıyla oluşturulan tüm öğeleri hükümetler tarafından kullanılmış; ayrıca ANAP iktidarı sendika hareketinin yapısındaki zaafları ve iç çelişkileri etkili bir biçimde sömürebilmiştir. 1988 yılına kadar, sendikalar etkisizleşmiş durumdadır. Bu etkenlerin katkısıyla reel ücretler 1988 yılında 1983'ün (tüketici fiyatlara göre % 18, toptan fiyatlara göre % 7 oranında) altındadır. Bu yıllar boyunca, destekleme alımlarının göreli olarak daralmaya devam etmesi, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine seyretmesini belirleyen politika değişkeni olarak gösterilmelidir.

Öte yandan, bu alt-dönem, halk sınıflarına dönük olarak "çarpık" bir popülizmin de uygulandığı yıllardır. Bu yaklaşımın özellikle kentli yoksul kitlelere dönük

ana hedefi, bu kitlelerin saflarında sınıf bilincinden yoksun ve sermayenin (ANAP'ın) programına ve ideolojisine teslim olabilecek kalabalık gruplar yaratmak olmuştur. 1984 yılı içinde aşağı yukarı tamamen ANAP kontrolüne geçen kent belediyeleri bu stratejinin gerçekleştirilmesinde kilit roller oynadılar: Gecekondulara dönük tapu tahsis belgeleri, imar afları ve kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri hızlı kentleşmenin oluşturduğu kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda çok yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynadı. "Ücretliye vergi iadesi", "fak-fuk-fon" gibi uygulamalar, kentli yoksul kitlelerin ekonomik sorunlarının çözümünü işgücü piyasasının dışına taşıyan yeniliklerdir. Bu yönelişleri, 1985 yılında özellikle belediye yatırımlarının çok önemli bir rol oynadığı ve kamu yatırımlarından kaynaklanan genişleme konjonktürünün istihdamı artırıcı etkileri desteklemiştir. İç talep genişlemesi ile ithalatta liberalizasyonun ortak katkıları ile tüm sınıfları belli ölçülerde etki altına alan tüketim mallarında bolluk duygusu, sözünü ettiğimiz "çarpık" popülizmin etkilerini pekiştirmiştir.

Böylece, sınıf tabanlı ekonomik taleplere, yani sendikal örgütlenmeye, ücret mücadelesine, köylünün destekleme talebine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlenirken, aynı kitleleri "kentli, gecekondulu, yoksul ve tüketici" özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji ANAP'ın bölüşüm politikalarına egemen olmuştur.

1982 bankerler krizinin etkisiyle, Özal iktidarı finansal serbestleşmeyi ihtiyatlı bir tempoda sürdürmüştür. Yine de 1988 sonuna gelindiğinde finansal araçlardaki çeşitlenmenin bir hayli artmış olduğu gözlenecektir. Bu gelişmeler İMKB'nın 1986 yılında işler hale gelmesiyle birlikte, rantiyelerin plasman seçenek-

lerini çeşitlendirmiş; öte yandan kredi kartlarının ve tüketici kredilerinin yaygınlaşması sonunda finansal sistemin denetimini güçleştirmiştir. Kamu maliyesi bakımından bu yılların en önemli özelliği vergi sisteminde yapılan değişikliklerdir. Kurumlar vergisinde şirketler lehine bir dizi istisna ve muafiyet getirilmiş ve 1980'li yılların başında üniter ve artan oranlı bir özellik taşıyan gelir vergisi parçalı, regresif ve adaletsiz bir yapı kazanmıştır. Gelir vergisinin çok önemli bir denetleme öğesi olan servet beyannamesi 1984 yılında kaldırılmıştır. 1985 yılı başında katma değer vergisinin kabulüyle Türkiye vergi sistemi, giderek artan ölçülerde gelir vergisine bordro kesintisiyle katılan ücretlilerin ve tüketicilerin katkılarına dayanır bir hal almıştı. Bu yaklaşım vergi hasılatının milli gelir içindeki payını düşürmüş; sermaye sınıfları lehine verilen vergi ödünleri sonraki yılların mali krizinin oluşumuna katkı yapmıştır. Kamu harcamaları bakımından askeri rejimin görece sıkı politikaları ANAP'ın altın yılları içinde gevşetilmiştir. 1985-1986 yıllarında kamu harcamalarında gözlenen artışlar 1987'ye kadar süren bir genişleme konjonktürünün de başlamasına katkı yapmıştır. 1988 yılı, ANAP döneminin ilk ve son ciddi istikrar denemesini içerir; ancak kamu açıklarında gerçekleştirilen daralmaya rağmen enflasyon hızının yükselmesi bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanması anlamına gelecektir. İç borçlanma bu yıllarda kamu açıklarının finansmanında giderek artan bir önem kazanmıştır. Hazine'nin bankalara belli aralıklarla tahvil ve bono satması yöntemleri 1985 yılında başlamış ve dönem boyunca sürdürülmüştür. Böylece, Hazine ile bankalar sistemi arasında çok duyarlı dengeler oluşturulmuş ve faiz ödemelerinin kamu maliyesini bunalıma sürükleyecek boyutlar kazanmasının kapısı açılmıştır.

KİT sisteminin finansal bir krize yönelişinin tohumları da bu yıllar içinde atılmıştır: KİT fiyatları, enerji hariç, genellikle genel fiyat hareketlerini arkadan izlemiş; daha da önemlisi, Hazine'nin KİT yatırımlarının finansmanına katkısı büyük ölçüde daraltılmıştır. Bu, yatırımcı özelliği sürdürülen (PTT, TEK, THY gibi) KİT'leri büyük ölçüde iç ve dış borçlanmaya sürüklemiş ve kamu işletmelerinin sonraki yıllarda faiz yükü nedeniyle ağır finansal tıkanmalara saplanmasına sebep olmuştur. Sanayi kesimindeki KİT'lerde ise yatırımların durması, teknolojik aşınmaya ve verim gerilemelerine yol açmıştır. ANAP iktidarı, özelleştirmeyi de bir program olarak benimsemekle birlikte uygulamanın yaygınlaşması 1990 sonrasında gerçekleşecektir.

Dış ekonomik ilişkiler bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, ithalatta liberalizasyon, ihracatta çok cömert teşvikler ve döviz kurunda zaman içinde ılımlı tempoda reel devalüasyonları hedefleyen bir esnek kur sistemidir. İthalatta miktar kontrolleri (kotalar) bu dönem içinde büyük ölçüde kaldırılmış; gümrük tarifeleri indirilmiş; ancak bir çok durumda indirilen tarifeleri telafi eden ve keyfi olarak azaltılıp artırılabilen fon uygulamaları yaygınlaşmıştır. Buna rağmen yerli sanayi için gerçekleşen ortalama koruma oranı bu yıllar içinde hafiflemiştir. Çok yaygınlaşan ve keyfi özellikler de taşıyan ihracat teşvikleri, "hayali ihracat" skandallarına yol açmıştır. Döviz kontrollarının hafiflemesi, bankaların ve firmaların yurtdışında döviz tutmalarına, dış borçlanmalarına izin verilmesi ve bireylerin yurtiçinde döviz tutma ve döviz tevdiat hesabı açmalarına izin verilmesi de bu yıllar içinde gerçekleşmiştir.

1980'li yılların bir diğer özelliği burjuva ideolojisinin öncelikle ekonomik konularda toplum hayatına önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak kadar egemen olmasıdır. "Alternatifi yoktur!" iddiasıyla kamuoyuna sunulan yeni ekonomik modelin pek çok öğesi zaman içinde sistemli slogan ve klişeler biçiminde çeşitli toplum kesimlerine benimsetildi. "Serbest piyasa ekonomisi", "hür teşebbüs", "orta direk", "köşeyi dönme" gibi 1980'li yıllarda yaygınlaşan terimlerin ideolojik içerikli olduğu açıktır. Bu ideolojik sloganlara, özellikle ANAP iktidarı döneminde tedavüle çıkarılan, "sigaranın —ve tüketim mallarının— serbestçe ithali, vurguncu ve karaborsacı kazançlarını ortadan kaldırdığı için gelir dağılımını düzeltir"; "yüksek faiz, tasarrufları artırdığı ve tasarrufçuyu ödüllendirdiği için hem toplumun, hem halkın çıkarınadır"; "cebinde on dolar bulunan vatandaşın mahkemelerde sürünmesini biz önledik"; "bir ülkenin başarısı ve gelişmişliği kredi itibarının yüksekliği ile ölçülür"; "KİT'lerin özelleştirilmesi mülkiyeti halka yayacaktır" gibi bir dizi klişeyi de eklemek gerekir. Bilimsel içerikleri olmamakla birlikte bunların etkili çevreler, profesyonel gruplar, hatta akademik camia içinde hızla kabul gördüğünü saptıyoruz. Sermaye çevreleri bu klişelerin dayandığı görüşlerin, sayıları ve etkinlikleri bu dönemde hızla artan oda, dernek ve vakıfları aracılığıyla kamuoyunda yerleşmesini sağladılar. Büyük sermayenin giderek daha fazla etkisi ve denetimi altına giren yayın organları, TV ve radyo bu ideolojik tavırların yerleşmesinde kilit roller oynadılar. Bu yeni söylem biçimini, günlük hayata taşımayı görev bilen kalemlerin büyük medyadan derlenmiş katkılarının çarpıcı ve mizahi bir dökümü Rifat Bali tarafından yapılmıştır.

İktisadi konularda "liberal" bir görüntü taşıyan bu söylemin, Türkiye'nin siyasi tarihinin en baskıcı dönemlerinden birinde yeşermeye başlaması elbette rastlantı değildir. Bu ilginç birlikteliğe rağmen, önceki dönemin sosyalistlerinin bir bölümünün burjuva ideolojisinin bu etkili saldırısı karşısında teslim olarak "liberal sol" ve "sivil toplumcu" konumlara sığınmaları ilginçtir. Bu yeni konumlar, özde, burjuvazinin siyasette ve iktisatta liberal ve demokrat bir çizgiyi temsil ettiği ve bu çizginin bürokrasinin özellikle asker kanadınca temsil edilen "devletçi, Atatürkçü ve baskıcı" dünya görüşüyle çatıştığı savlarına dayanmaktaydı. Gerçekte ise, 12 Eylül rejiminin odak noktalarını (örneğin Konsey'in görüşlerini) izleyenler, buralarda iktisat politikalarında devletçiliğin kararlı bir reddiyesinin egemen olduğunu gözlemişlerdir. Ancak bu "sivil toplumcu" savın asıl zayıf yönü, sermayenin emeğe karşı yürüttüğü ekonomik ve ideolojik saldırının, en azından başlangıç noktasında, siyasette baskıcı ve faşizan bir çerçeveye kesinlikle ihtiyaç duyduğunu görememesidir. Bu siyasi çizgi, görünüşte burjuva dünya görüşüyle ilgisi olmayan bir resmi ideolojiyle kendisini ifade etti. "Türk-İslâm sentezi" ile her türlü tarih perspektifinden arındırılmış, içeriksiz bir "Atatürkçülük" karması bu resmi ideolojinin genel çerçevesini oluşturdu. Askeri ve sivil bürokrasi doğrudan doğruya bu ideolojik tavrın taşıyıcısı olmakla görevlendirildiler. İlk ve orta eğitim ile YÖK denetimi altındaki yüksek eğitim, genç kuşakların "anti-komünizm", "milli bütünlük", "ülkeyi parçalamak isteyen zararlı ve yıkıcı ideolojiler" gibi temalar aracılığıyla tekdüze bir biçimde yetişmesi için kullanıldı. Bu kuşaklarda her türlü eleştirici, ileri ve radikal düşünce insafsızca mahkûm edil-

di. Bu gelişmelere hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bu "resmi" ideoloji ile burjuvazinin yukarıda ele aldığımız ideolojik saldırısı arasında mükemmel bir uyum ve işbölümü olduğu söylenmelidir.

Sözünü ettiğimiz ideolojik saldırının geniş halk kitleleri içinde de başarılar kazandığı söylenebilir. Sol siyasi akımların susturulduğu, örgütlü ve sendikal mücadelenin felce uğradığı bu ekonomik ve siyasi kriz döneminde özellikle kentli emekçilerin saflarında, önceki dönemde kök salmaya başlayan sınıf bilincinin ve yeni yeni filizlenmeye başlamış bir kentli işçi sınıfı kültürünün hızla aşınmaya başladığı gözlenmektedir. Bu aşınma, bireyselleşme, dine sarılma, toplumsal yaşam odağının işyerinden ve üretimden, mahalleye, semte, semt (veya kent) takımlarına, aile içine kayması gibi eğilimler içinde ortaya çıkmaktadır. Kent ekonomisinin ve işçi sınıfının karmaşık ve heterojen yapısından kaynaklanan çok farklı uyum mekanizmalarının varlığı da bu doğrultudaki ideolojik dönüşümlere katkı yapmıştır. Kriz koşullarında, emeğin ve işçiliğin maddi ve manevi değerlerinin hızla gerilemesi, emekçi sınıfların saflarındaki küçük burjuva yaşam biçimlerinin ve bunların ideolojik yansımalarının gelişmesi için uygun ortamlar yaratmıştır. Bu dönüşümlerin, 1980'li yılların bir diğer özelliği olan çok belirgin kültürel yozlaşmalarla da yakın bir bağlantısı olsa gerektir.

III

Tablo VI, 1980'li yıllarda ekonominin gelişme doğrultusunu kuşbakışı gözden geçirmemize imkân veriyor.

Tablo VI *Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler: 1978/79-1988*

		1978/79 Ortalaması	1988
(1)	Milli Gelir (indeks)	100.0	145.1
(2)	Enflasyon Oranı (%)	58.0	70.5
(3)	Birikim Oranı (%)	21.1	26.1
(4)	İhracat (Milyon $)	2275	11662
(5)	İthalat (Milyon $)	4834	13545
(6)	Cari denge/GSMH (%)	-1.8	+1.8
(7)	Dış Borç (Milyon $)	13699	40722
(8)	Dış Borç Yükü (%)	20.7	37.1
(9)	KKBG/GSMH (%)	5.2	4.8

Notlar: Birikim oranı: Gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksinimi. Dış borç yükü: Dış borç ana para ve faiz ödemelerinin mal ve hizmet ihraç gelirlerine oranı.

Kaynak: T.C. Merkez Bankası web sayfası ve Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarından yapılan hesaplamalar.

1978-79 yılları ile 1988'i reel milli gelir düzeyi bakımından karşılaştırırsak, Türkiye'de uygulanan IMF-kökenli istikrar programının, benzeri "paketleri" kabul zorunda bırakılan pek çok ülkenin aksine, ekonomide daralmaya yol açmadan yürütüldüğü ortaya çıkıyor. Gerçekten de 1980'li yılları tek tek ele alacak olursak milli gelirin sadece 1980 yılında (% 2.8 oranında) gerileme gösterdiği ve 1980-88 döneminde yıllık % 4.9'luk bir büyüme hızının gerçekleştiği saptanabiliyor. Bu gelişmeyi 1980'de yürürlüğe konan istikrar programının bir başarısı olarak yorumlamak kanımızca mümkün değildir. Bunun nedenlerini açıklamaya çalışalım:

1980'li yıllarda, toplam üretim iç piyasalardan dış piyasalara (ihracata) doğru kaydırılabilmiş; bunda iç talebin genel olarak kısılmasıyla güçlü ve etkili ihracat teşvikleri rol oynamış; iç talebin kısılmasında da gelir

dağılımının emek gelirleri aleyhine bozulması temel araç olarak kullanılmıştır. Gelir dağılımı değişmeleri iç talebin yapısında da temel tüketim mallarından lüks mallara doğru bir kayma meydana getirmiştir.

Arzın ve talebin *yapısında* meydana gelen bütün bu değişmelerin üretim *düzeyi* düşmeden, hatta artırılarak gerçekleşmesinde asıl belirleyici olan, yüksek ve hızla artan bir ithalat hacminin mümkün kılınması olmuştur. İstikrar programları dünyanın her yerinde ithalat hacmi frenlenerek başlatıldığı halde, Türkiye'de bu programın uygulamaya konduğu 1980 yılında ithalatın bir önceki yıla göre 5069 milyon dolardan 7909 milyon dolara (yani % 56 oranında); cari işlemler açığının ise 2.8 misli artırılabilmesine imkân sağlanmıştır. 1980'li yıllar boyunca bu tablo, ana hatlarıyla süregelmiştir. Örneğin, 1978/79-1988 yılları arasında milli gelir sabit fiyatlarla % 45 artarken ithalatın dolar cinsinden 2.8 misli yükselebilmesi; dış borç toplamının, Türkiye'nin bir borç krizi yaşadığı önceki yıllara göre % 200 oranında artmış bulunması; dış borç yükünün ise % 37'ye ulaşması bunu gösterir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği 1989 sonrası ile önemli bir fark da vardır. Bu dönemde dış borç stokunun artmasına yol açan temel etken hâlâ cari işlem açıklarının finansmanı olmuş; kayıt-içi ve kayıt-dışı sermaye kaçışının katkısı sınırlı kalmıştır.

Görüldüğü gibi, ithal malı ara-mallara ve yatırım mallarına bağımlılığı azalmamış, aksine artmış olan Türkiye ekonomisi bu yıllarda bol miktarda dış kaynak sağlayarak, yani dış borçlarını artırarak büyüyebilmiştir. İktisat politikalarını yürütenlerin ana başarısı, "uygun ve doğru" politikaları bulmak değil; Türkiye'nin dış açıklarının kapatılmasında uluslararası finans çevrelerinin olağanüstü desteğini kazanmak olmuştur.

1980'li yıllarda siyasi iktidarlara sağlanan bu dış desteği nasıl açıklayabiliriz? Bunda, şüphesiz, 12 Eylül rejiminin ve Özal iktidarının ABD yanlısı dış siyaseti etkili olmuştur. Ancak buna ek olarak, 1970'li yılların sonunda beynelmilel sermayenin üst organları olarak IMF ve Dünya Bankası'nın kendi politika reçetelerini uygulayıp da başarılı olmuş bir "örnek ülke"ye şiddetle ihtiyaç duyduklarını; bunun için Türkiye'yi seçtiklerini; sözü geçen politika modelinin başarısını ise bu ülkeye yüksek kaynak aktarımları gerçekleştirerek garantiye aldıklarını da düşünüyoruz. Uluslararası finans kapitalin, 1980'li yılların koşullarında bu iki kuruluşun onayı olmadan herhangi bir ülkeye büyük boyutlu krediler açmadığı malûmdur.

Bu çerçeve içinde, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinin 1980'li yıllardaki seyri üzerinde kısa bir değerlendirme yapalım: Bu yıllarda ihracatta gözlenen hızlı artışları, bir önceki dönemde ekonomiye damgasını vuran yapısal bir bozukluğu —yani çok düşük bir ihracat eğiliminin kronikleşmesini— düzelten olumlu bir gelişme olarak görmek gerekir. Ancak, bu olumlu gelişme, ekonominin ithal bağımlılığını düşürmeden meydana gelmiştir. Dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin serbestleşmesine bağlı olarak ithalatın hacmi ve bileşimi üzerindeki merkezi denetim bu yıllarda iyice zayıflamış; bu nedenle, hızlı ihracat artışlarına rağmen dış açıklar daraltılamamıştır. Bu yapıdaki bir ekonominin gelişimi, ancak kesintisiz ve yüksek düzeyli bir dış kaynak akımına bağlıdır. Bu da, 1980'li yılların koşullarında, iktisat politikası kararları üzerinde uluslararası sermayenin giderek ağırlaşan bir egemenlik kurması anlamına gelir. Farklı bir deyişle, karar alma odakları, Ankara'dan Washington, New York, Bonn, Paris ve Brüksel'e kaymış olur.

1980'li yıllarda milli gelirde ve sanayi sektöründe gözlenen *fiili büyüme* hızlarının, ekonominin *büyüme potansiyelindeki* dinamik gelişmelerden kaynaklandığını söylemek de güçtür. (Bkz. ileride Tablo XI) 1978/1980'deki kriz koşullarında, özellikle sanayide üretken kapasitenin kullanım oranlarının çok fazla düşmüş olduğunu biliyoruz. İşte, 1980'li yılların ilk yarısında gözlenen sınai büyüme, esas olarak, işletmelerin kapasite kullanım oranları yükseltilerek gerçekleşmiş; var olan üretken kapasitelerin genişleme hızı ise önceki döneme göre büyük ölçüde gerilemiştir. Sanayi için yaptığımız bu gözlemin, ekonominin tümü için de büyük ölçülerde geçerli olduğunu ve 1970'li yılların sonlarındaki birikim oranına, ancak 1984'te ulaşıldığını gözlüyoruz. Bu nedenlerle (ve bir sonraki bölümde de görüleceği gibi) 1988'de ulaşılan sermaye birikim oranı, önceki yıllarda gerileyen yatırım eğilimlerinden kaynaklanan sorunları telafi edememiştir.

Bu çerçeve içinde daha da belirleyici bir değişme, ihracatın sürükleyici sektörü olan sanayiye yapılan yatırımlarla ilgili: Yatırımların bileşimi bu dönemde çarpıcı bir biçimde sanayinin aleyhine seyretmiş; 1978-79'da toplam sermaye birikiminden % 29 pay alan bu kesime giden yatırım oranı 1988'de % 16'ya düşmüş; bunun sonunda sınai yatırımların milli gelir içindeki oranı % 6.1'den % 4.2'ye gerilemiştir. 1988 yılında yatırımların aslan payını alan sektör, % 36'lık bir oranla *konut* olmuştur. 1980'li yılların koşullarında sanayi sermayesi, ağırlaşan faiz yükü ve daralan iç talep koşullarında (adeta "can havliyle") var olan kapasitelerini daha fazla üretim için kullanarak ihracata yönelmekte; ancak yeni kapasite yaratmaktan kaçınmaktadır. Bu saptamalar, Türkiye sanayi sektörünün bu yıllardaki ihracat başarımının, teknolojik bir atılı-

ma dayalı verim artışlarına değil, esas olarak reel devalüasyonları gerçekleştiren döviz kuru politikaları ile ücret maliyetlerindeki aşınmaya dayanmış olduğunu gösteriyor.

IV

1980 sonrası gerçekten "sermayenin saldırı yılları" ise, bunun yansımalarını ve belirtilerini her şeyden önce bölüşüm ilişkilerinde aramamız ve saptamamız gerekir. Başlıca bölüşüm göstergelerinde 1978/79 ile 1988 ("ticari marjlar" için 1984) 85 yılları arasında meydana gelen değişmeleri özetleyen Tablo VII bu bakımdan bize yardımcı olacaktır.

Tablo VII *Bölüşüm Göstergeleri: 1978/79-1984/85*

	1978/79 Ortalaması	1988
Sanayide Reel Ücretler (İndeks)		
— Toptan fiyatlara göre	100.0	70.9
— Tüketici fiyatlarına göre	100.0	67.5
Sanayide Ücret Payı (%)	37.2	15.4
Tarım Ticaret Hadleri (İndeks)	100.0	61.1
Ticari Marjlar*		
— Ekmek/Buğday	100.0	106.6
— Şeker/Pancar	100.0	123.0
— Margarin/Ayçiçeği	100.0	195.8
— Tütün ihraç/Tütün	100.0	153.6
— Pamuk ihraç/Pamuk	100.0	271.0

Kaynak: Çeşitli DİE yayınlarından yaptığımız hesaplamalar.
Notlar: (*): 1984

Gelir dağılımındaki değişikliklerin tümünü siyasi iktidarların uyguladığı iktisat politikalarına bağlamak yanıltıcı olabilir. Kapitalist bir ekonomide piyasa ilişki-

leri içinde kendiliğinden oluşan süreçlerin, dış dünyadan ulusal ekonomiye ithal edilen etkilerin ve konjonktürün ücret ve kârları, göreli fiyatları değiştirerek gelir dağılımını belli ölçülerde belirlediği malûmdur. Yine de 1980 sonrasında bölüşüm ilişkileri üzerinde etkili olan kurumsal ve yasal çerçevelerde ve iktisat politikası araçlarında yapılan bilinçli operasyonlarla Tablo VII'de gözlenen gelir dağılımı değişiklikleri arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya çıkıyor.

İşçi sınıfının mutlak ve göreli durumundaki değişmeleri yansıtan ücret göstergeleriyle başlayalım. Bu bölümün başında ifade edildiği gibi, işgücü piyasası etrafındaki kurumsal çerçevenin, sendikal örgütlenme, toplu sözleşme ve grev hakları üzerindeki sınırlamalarla sermaye lehine değişmesi bu dönemin en belirleyici politika değişikliklerinden biridir. Buna, KİT'lerin "popülist" dönemdeki yüksek istihdama dönük (ve ücret artışı taleplerine fazla sert olmayan tepkilerden oluşan) politikalarının da son bulmasını eklemek gerekir. Bölüşüm göstergelerinin, bu durumda siyasi iktidarın istekleri doğrultusunda ve ücretler aleyhine bozulmuş olduğu gözleniyor. İmalat sanayii verilerinden hesaplanan reel ücretlerin 1978/79 ile 1988 arasında toptan fiyatlara göre % 29, tüketici fiyatlara göre % 32 oranında gerilemiş olduğu ortaya çıkıyor. Birinci oran işgücünün işverene reel maliyetinin, ikincisi ise ücret gelirlerinin reel alım gücünün birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu gerilemelerin sınai üretimde % 66'ya, emek verimlinde ise % 50'ye ulaşan *artışların* meydana geldiği bir zaman aralığında gözlendiği dikkate alınırsa, katma değer içinde ücretlerin *payının* da önemli ölçülerde düşmüş olması gerekir. Nitekim aynı yıllar içinde üc-

ret/katma değer oranının imalat sanayiinin tümünde dramatik biçimde % 37.2'den % 15.4'e düştüğü Tablo VII'de gösteriliyor. Açıkça ortaya çıkmaktadır ki, burjuvazi, işgücü piyasası üzerine yönelttiği karşı saldırıyı kazanmış ve 1970'li yılların ikinci yarısında yitirdiği mevzileri fazlasıyla eline geçirmiştir.

Piyasaya dönük geniş köylü kitlesinin göreli ekonomik durumundaki değişmelerin bir göstergesi olarak tarım ticaret hadlerini kullanıyoruz. Bu, bilindiği gibi çiftçinin eline gelen fiyatlarla çiftçinin (sınai ürünler için) ödediği fiyatlar arasındaki makasın açılıp açılmadığını gösterir. Bu konuda belirleyici iktisat politikası öğesi, tarıma dönük destekleme politikalarının kapsam ve hacim olarak daralması olmuştur. Tarımın kullandığı sınai girdilere verilen sübvansiyonların kaldırılması veya azaltılması, iç ticaret hadlerini doğrudan doğruya etkilemiştir. Tarım satış kooperatiflerinin ve kamu kuruluşlarının destekleme alımlarının da göreli olarak daraldığı gözleniyor: Bu alımların değeri 1977-79 yıllarında ortalama olarak tarımsal katma değerin % 12.2'sini oluşturmaktayken, 1988'de % 5.5'e düşmektedir.

Denetimsiz piyasa ilişkileri içinde kapitalist sanayi, örgütlü ticari ve mali sermaye karşısında yapısal olarak zayıf ve savunmasız olan köylü tarımının bu koşullarda olumsuz fiyat hareketleriyle karşılaşması kaçınılmaz görünüyor. Nitekim, tarımın ticaret hadleri, 1978-79 ve 1988 yılları arasında, milli gelir (MG) serilerinden hesaplandığında % 38.9 oranında gerilemiştir.

İç ticaret hadlerinde diğer büyük bir bozulmanın büyük buhran yıllarında meydana geldiği hatırlanacaktır. Bu iki dönemi bu açıdan karşılaştırmak da ilginç olabilir: 1928-29 ile 1934 arasında meydana ge-

len göreli fiyat bozulmasının MG verilerine göre % 24.4 oranında olduğu dikkate alınır ve bu yukarıdaki oranlarla karşılaştırılırsa, 1978-88 yıllarının Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden birini, hatta en ağırını, oluşturduğu ortaya çıkar.

Ancak bu ikinci fiyat bunalımı meydana geldiğinde köylü nüfusun 1930'lu yıllara göre çok daha yüksek bir üretkenlik ve gelir düzeyine ulaşmış olduğu unutulmamalıdır. Bu koşullarda üretici, tüketim düzeyini daraltarak üretim ve gayri safi gelir artışları sağlayabilecek imkânlara, elli yıl öncesine göre çok daha fazla sahiptir. Bu tür bir uyum sürecinin hangi ölçülerde kullanıldığına bakacak olursak, 1978 yılından 1988'e kadar tarımsal hâsılanın sabit fiyatlarla sadece % 14.9 oranında artmış olduğunu saptıyoruz. Bu reel artışın hesaplanmasında kullanılan fiyat indirgeyicisi, milli gelir serilerinin tarım sektörünün fiyat hareketlerinden oluşur. Yukarıda, bu fiyatların sanayiye göre aynı süre içinde % 38.9 bozulduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla çiftçi nüfusun reel alım gücünün sözü geçen dönem içinde gerilemiş olduğunu söyleyebiliyoruz. Bozulan fiyat ilişkilerinin üretim artışları sayesinde fazlasıyla telafi edildiği 1946-53 yıllarındaki durum, bu kez tekrarlanmamıştır.

Göreli fiyatlarda tarım aleyhine gözlenen bu gelişimin, tüketiciye aynı ölçüde yansıyıp yansımadığını incelemek ilginç olabilir. Keza, sözü geçen bozulmanın tarımsal ürünlerin ihraç fiyatlarındaki gerilemeden kaynaklanıp kaynaklanmadığı —yani belli ölçüde ulusal ekonominin dışındaki bozulmalara bağlı olup olmadığı— da incelenmelidir. Tablo VII'nin "ticari marjlar"la ilgili bulguları bu soruları yanıtlamamıza imkân veriyor. Tarım kökenli belli tüketim mallarının (ekmek,

şeker ve margarinin) perakende fiyatlarının veya ihraç edilen tarımsal ürünlerin (tütün ve pamuğun) ihraç fiyatlarının indeks değerlerini, aynı ürünleri sattığında çiftçinin eline geçen fiyatların indeks değerlerine bölerek ticari marjların zaman içinde açılıp açılmadığını hesaplıyoruz.

Görüldüğü gibi, 1980'li yıllarda temel tüketim mallarında sübvansiyonların ve fiyat denetimlerinin kaldırılması veya gevşetilmesi nedeniyle, tüketim fiyatı-çiftçi fiyatı makası tüm ürünlerde hem tüketici, hem de çiftçi aleyhine açılmıştır. En ılımlı açılma, ekmek-buğday fiyat makasında söz konusudur ve bu saptama "popülist" dönemde, en temel gıda maddesi olan ekmek tüketicileri için (tipik Orta Doğu ülkelerinin aksine) yüksek boyutlu sübvansiyonların uygulanmadığını göstermektedir. Her şeye rağmen bu bulgular, tüketici-üretici fiyat makaslarının, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret sermayesi (veya kamu kuruluşları) lehine açılması anlamına gelir. Benzeri bir gelişme, iki temel ihraç ürünü olan pamuk ve tütünde de gözleniyor. Bu iki ürünün ihracatını örgütleyen ticaret sermayesinin eline geçen birim ihraç fiyatı (Türk lirası olarak) çiftçinin eline geçen fiyatlara göre beş yılda % 171 ve % 54 oranlarında daha fazla artmıştır. Böylece, sürekli devalüasyonların ve ihraç teşviklerinin yürürlükte olduğu bir dönemde, bu politikalar üreticiye ve tüketiciye değil, ticaret sermayesine yaramıştır. Ticaret sektörünün milli gelirden payının incelenen dönemde % 15'ten % 20'ye yükselmiş olmasının ardındaki etkenlerden birini burada aramak gerekir.

Bu sonuncu gözlemden, 1980'li yıllarda, burjuvazinin alt-kesimlerinin artığın paylaşımında hangi doğrultularda etkilendikleri sorusunu tartışmaya geçebiliriz. Yukarıda, sınai katma değer içinde gayri safi kâr-

ların (artığın) payının hangi oranlarda artmış olduğunu ortaya koyduk. Ancak, artık kitlesinin tümü, üretim sürecini kontrol eden kapitalistin (sanayi sermayesinin) elinde kalmaz; çeşitli ekonomik mekanizmalarla faiz, kira, ticari kâr ve sınai kâr kategorileri arasında paylaşılır. Bu paylaşım çekişmesinin 1962-1976 yılları içinde genellikle sanayi sermayesi lehine seyrettiği; 1980'li yıllarda ise durumun tersine döndüğü söylenebilir. Örneğin, Eskişehir Sanayi Odası'nın yaptığı bir inceleme, 1979-1986 yılları arasında sınai artık payı içinde faizlerin payının % 13'ten % 39'a çıktığını göstermiştir. İstanbul Sanayi Odası'nın 500 en büyük sanayi kuruluşu için hesapladığı veriler, 1988'de aynı oranın % 56.3'e yükseldiğini gösteriyor. Örgütlü finans kesiminin kâr ve ücret olarak milli gelirden elde ettiği payın 1977-1988 arasında % 1.9'dan % 3.3 çıktığı; Adil Temel'in bir çalışmasının sonuçlarından türetilen bulgulara göre, faizlerin milli gelir içindeki oranının ise 1980-1988 arasında % 2'den, % 9.8'e yükseldiği anlaşılmaktadır. Yüksek faiz politikasından kaynaklanan bu sonuca ek olarak, sanayi ürünleri ihracatında yüksek teşviklerin, üretici sanayiciye değil, "ihracatçı sermaye şirketleri" adı altında örgütlenen büyük ticaret sermayesine verildiğini de hatırlamak gerekir. Tarım ürünleri ihracatında gözlenen —ve yukarıda nicel boyutlarını gösterdiğimiz— ticaret sermayesi lehindeki sapmanın, sınai ihracat için de söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Ticari ve sınai sermayeyi bünyesinde birleştiren ve çoğu kez kendi bankalarına sahip olan holdingler bakımından burada sözü edilen paylaşım çekişmesi önemsizdir. Ancak, işlevleri bakımından kaynaklarını bağlamış; uzmanlaşmış; dolayısıyla esnekliği olmayan orta boylu sanayici sermayesinin rantiyelerle (yani faiz türü gelirlerle geçinen

gruplarla) mali ve ticari sermayeyle çekişmesinin çok ciddi boyutlara ulaştığı şüphesizdir.

1980'li yıllar, böylece, bir bütün olarak emek gelirlerinin safi hâsıla içindeki paylarının gerilediği; ancak hem göreli olarak, hem de mutlak anlamda büyüyen artık kitlesinin paylaşımında ticari ve mali sermaye ile rantiye tabakaların sanayicilere göre, bilinçli politikaların da etkisiyle, çok daha avantajlı bir konuma getirildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Böylece, bu yıllarda ekonominin gelişme doğrultusuna burjuvazinin yatırımcı öğeleri değil; aracı, tüketici ve paraziter öğeleri damgalarını vurmuştur. Sanayinin yatırım eğilimlerinde gözlenen reel gerilemenin arkasında yatan bölüşüm dinamikleri bunlardır. Bu dönem, burjuvazi içinde, "paramı, altına mı, dövize mi, tahvile mi, emlâka mı, mevduata mı, hisse senedine mi yatırayım?" sorusunun, "hangi alana üretken yatırım yapayım?" sorusunun önüne geçtiği yıllar olma özelliği de taşımaktadır.

Öte yandan, neo-liberal iktisat politikaları, bir sonraki bölümde görüleceği gibi, devlet aracılığıyla yaratılan rant ve avanta mekanizmalarını azaltmamış; aksine yolsuzlukların hacmi ve çeşitliliği bakımından 1980 sonrası, müdahaleci-korumacı dönemi, büyük bir farkla geçmiştir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, bu eğilimler 1990 sonrasında daha da güçlenecektir ve sadece Türkiye ekonomisinin değil, tüm toplumun geleceği, "piyasa aktörleri" gibi saygın bir terimle adlandırılacak rantiye/finans kapital ikilisinin kapris ve taleplerine teslim edilecektir. Ve bu "saygın" aktörlerden bazıları bölüşüm ilişkilerine, "hortumlama" gibi yeni bir terimle adlandırılacak yozlaşmalar içinde katkı yapacaklardır.

IX. Uluslararası Finans Kapitalin Egemenliğine Sancılı Geçiş: 1989-2002

I

1980'de yılında başlayan iktisat politikası yönelişleri, ana hatlarıyla, 1989-2002 yıllarına da damgasını vurmuştur. Ancak, ileride inceleyeceğimiz gibi, bu yönelişler iki yeni öğenin etkisi altında kalmış; bunlar tarafından biçimlendirilmiştir. İlk olarak, askeri rejimin getirdiği (ve 1984-1988 yıllarında ANAP iktidarına büyük bir rahatlık sağlayan) yasal ve kurumsal çerçevenin politika üzerindeki vesayeti, siyasi yasakların kalkması ve 1980 öncesinin köklü partilerinin siyasete "tam gaz" geri dönmeleri üzerine fiilen son bulmuştur. Bu durum, geleneksel popülizmin ekonomi politikaları üzerindeki kimi etkilerinin yeni baştan sahneye çıkmasına yol açmıştır. İkinci yeni öğe, bu dönüşümle bağlantılıdır. Neo-liberal modelin *istikrar politikaları* ayağı popülizmin "hortlamasından" olumsuz etkilen-

miş; ancak sorunlara çözüm getireceği beklentisiyle *yapısal uyum politikaları* bakımından dramatik bir adım daha atılmış; 1989 yılında sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlar kaldırılmıştır. Dış ticaret politikalarındaki liberalleşmenin son durağı ise 1995 yılında Avrupa Birliği ile gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi olmuştur.

İktisat politikalarındaki bu yeni öğelerin de katkısıyla ekonominin gelişimine çalkantılı bir büyüme süreci damgasını vurmuştur. Türkiye ekonomisi giderek artan boyutlarda sermaye hareketlerindeki dalgalanmaların etkisi ve sık sık tekrarlanan finansal kargaşa ve krizlerin tehdidi altına girmiştir. Böylece, 1994, 1999 ve 2001 yıllarında milli gelir % 6 ile % 9.5 oranında küçülmüş; makro-ekonomik göstergelerde dönem boyunca ciddi bozulmalar ve belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Döviz kurlarının, dış ticaret rejiminin ve dünya ekonomisinin istikrarlı seyrettiği koşullarda % 5-6'lık büyümenin ılımlı cari açıklarla sürdürülebildiği Türkiye ekonomisi, önemli boyutlarda "sıcak" öğeler taşıyan sermaye hareketlerinin katkısıyla dış borçlarını hızla artırmış; gelişmekte olan ülkeler arasında dış borç düzeyi bakımından ilk sıralara yerleşmiştir. Bu olgu ve sık sık tekrarlanan finansal krizler IMF ve Dünya Bankası'nı ekonomik yönetimin kalıcı aktörleri haline getirmiştir.

Emek aleyhtarı sonuçları nedeniyle eleştirilen neoliberal politikaları bölüşüm perspektifi açısından savunan temel bir sav vardır: "Devletin küçülmesi, müdahale-koruma mekanizmalarıyla yaratılan ve ayrıcalıklı, varlıklı katmanlara intikal eden rantların da giderek tasfiyesini gerçekleştirecektir." Türkiye ekonomisinin 1980'i izleyen yirmi yılı, bu neoliberal savın toptan iflasının çeşitli kanıtlarını ortaya koymuştur.

Özal döneminde adım adım kişiselleşen (ve bir TÜSİAD başkanınca "kleptokrasi" olarak nitelendirilen) avantarant mekanizmaları, yüzyılın sonlarına doğru enerji, bayındırlık ihaleleri, imtiyaz anlaşmaları, özelleştirmeler, finansal vurgunlar ve banka hortumlamalarıyla devasa, kronik ve mafyatik boyutlar ve özellikler kazanmıştır. Öyle ki, 20. yüzyılın sonlarına doğru, IMF ve Dünya Bankası, kendi telkin ve katkılarıyla kabul ettirilen "kuralsızlaşmış liberal-vahşi kapitalizm"in sadece Türkiye'de değil, tüm benzeri ülkelerde de vurgun-kapkaç olanaklarını olabildiğince artırdığını fark ettiler. Bu kargaşa ortamının uluslararası sermayeyi de tedirgin ettiğini algıladılar; herhangi bir özeleştiri yapmadan bu kez "yolsuzluklarla mücadele" gündemini, devleti yeniden (ve içeriği kasıtlı olarak bulanık tutulan bir "yönetişim programı" çerçevesi içinde) yapılandırmayı iktisat politikalarının ana gündem maddelerinden biri haline getirdiler.

Türkiye 21. yüzyıla kapsamlı bir IMF-Dünya Bankası programıyla ve bu yeni gündemle girdi. Gündemin, biri emek-sermaye ilişkileri, diğeri sermaye-içi sorunlarla ilgili iki boyutu vardı. Birincisi, emek-sermaye arası bölüşüm sürecini *tamamen* piyasa mekanizmasına teslim etmeyi, farklı bir deyişle işgücü piyasasını ve tarımı etkileyen iktisat politikası araçlarını *tamamen* tasfiye ederek popülizmin ekonomik tabanını ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi. Türkiye burjuvazisinin tüm katmanları bu yönelişi hararetle desteklediler. Piyasa mekanizmasının yaratabileceği bölüşüm bozukluklarına karşı iki önlem öngörülmekte idi. Birincisi, temel eğitim (yani ilk öğretim) ve koruyucu sağlık alanlarına ayrılan kamu kaynaklarının korunması, hatta artırılmasıdır. *İnsan sermayesine yatırım* olarak adlandırılan bu harcamaların uzun dönemde

eşitsizlikleri hafifleteceği beklentisi vardır. Kapitalist bir toplumda temel eşitsizliklerin üretim araçlarının mülkiyetinden kaynaklandığını göz ardı etmesi bir yana, bu yaklaşımın hayata geçirilmesi önündeki ana engel, kamu harcamalarını sürekli baskı altında tutan IMF reçeteleridir. Artan eşitsizliklere karşı önerilen ikinci önlem ise, sosyal politikanın, esas olarak *yoksullukla mücadele önlemleri* ile; yani piyasa ekonomisine çeşitli nedenlerle katılamayan marjinal katmanları gözeten transferlerle sınırlı tutulmasıydı. Bu, özünde, vahşi ve gaddar İngiliz kapitalizminin iki yüzyıl önceki *yoksul yasaları* uygulamalarını Türkiye koşullarına uyarlamak anlamına gelmektedir.

Yeni gündemin ikinci boyutu ise, siyasi iktidarın ayrıcalıklı iş adamlarına ve sermaye gruplarına dönük kayırıcı uygulamalarını, özerk kurumlar oluşturarak önlemeyi hedefliyordu. Ekonomik yönetimin bir sonraki kesimde açıklayacağımız çok geniş alanları, siyasetten bağımsız, özerk kurumlara devredildi. Bu kurumlaşma, siyasi iktidarın yerli ve yabancı sermaye grupları arasında ayrımcı davranışlarını frenleyebilme özellikleri taşıması nedeniyle burjuvazinin belli bir siyasi konjonktürde hükümete yakın (örneğin bu satırların yazıldığı tarihte AKP iktidarını bir "yemlik" olarak kullanma özlemi içinde olan) kanatları içinde tedirginliklere ve gerilimlere yol açtı. Üstelik, özerk kurumların belli sermaye gruplarının etkileri altına girmesine veya ekonomik güç bakımından avantajlı olan uluslararası sermayenin fiili ayrıcalıklarına engel olacak güvenceler yoktur. Dahası, önceki dönemde iktidar-iş çevreleri ilişkilerindeki yozlaşmaları parlamenter sistemin içinde ve bağımsız yargı aracılığıyla sınırlayan denetim öğeleri özerk kurumların yozlaşmaları söz konusu olduğunda büyük ölçüde etkisizleşmektedir.

Ancak daha da önemlisi, IMF-Dünya Bankası'nın büyük ölçüde süreklileşen varlıkları da dikkate alınırsa, siyasi iktidarın ekonomik ve sosyal politikaları yönetme yeteneği büyük ölçüde tarihe karışabilecektir.

Sözünü ettiğimiz dönüşümler, bu satırlar kaleme alındığında, henüz son biçimini almamıştır. Ancak, kalıcı oldukları takdirde, ekonominin dışına taşan önemli sonuçlar söz konusu olabilecektir. Popülizmin, Avrupa demokrasilerini örnek alan bir doğrultuda aşılması değil, topluca tasfiyesi gündemdedir. Bu emekçi halk sınıflarının siyasetten beklentilerini, dolayısıyla temsili demokrasinin toplumsal tabanını da ortadan kaldıracaktır. Ortaya çıkacak meşruiyet krizinin neo-liberal gündeme sempatiyle bakan aydınlar tarafından algılanmadığını düşünüyoruz.

Bu gözlemlere yol açan gelişmeler, bu satırlar yazıldığında, hâlâ, "yaşanan tarih"tir. Ve bu nedenle kötümser renkler taşıyan yargı ve yorumlarımızın belli bir ihtiyatla değerlendirilmesinde yarar vardır.

II

1989 sonrasında iktisat politikalarındaki ana uğrakları, kimi uzantı ve sonuçlarıyla birlikte gözden geçirelim.

1980-1988 yıllarının emek aleyhtarı politikalarına halk tabanından gelen iki tepki son verdi. Birincisi 1989 yılının işçi eylemleri, öte yandan da aynı yılın Mart ayında ANAP'ın yerel seçimlerde çok ağır bir yenilgiye uğramasıdır. Kamu sektörü işçilerinin başı çektiği (ve "bahar eylemleri" adını alacak olan) protesto hareketleri; uzun süren kış uykusundan uyanarak bunlara katılan sendikalar; kamuoyunda sempatiyle karşılanan demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri;

iki referandum yenilgisi ile bir seçim hezimetinin üst üste binmesi, ANAP'ı popülizme gönülsüzce de olsa dönmeye zorladı: 1989 yılında kamu sektörü işçilerine % 42'lik bir zam verildi; bunu memur zamları izledi. Özel sektördeki toplu sözleşmeler aynı oranlarda olmamakla birlikte, aynı doğrultuda anlamlı ücret artışlarıyla sonuçlandı. Destekleme alımlarına ayrılan kaynaklardaki göreli daralma ilk kez 1989'da son buldu ve bu artış, 1992'ye kadar kesintisiz olarak sürdürülerek 1977-1979 yıllarının oranlarına yeniden ulaşıldı. Böylece, Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebildiler.

Ne var ki, ücret-maaşlarda meydana gelen ilerlemeleri telafi edecek kimi mekanizmalar da işletildi: Özel sektörde işten çıkarma ve sendikasızlaştırma ve iş yasalarının uygulanamayacağı istihdam biçimleri yaygınlaştı. Toplam kayıtlı istihdamda, 1988'i izleyen yıllarda daralmalar gerçekleşti. Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısıyla duraladı. Sendikalaşmaya son darbeleri finansal krizlerin ardından gerçekleşen ekonomik bunalımlar ve yaygın özelleştirme uygulamaları vurdu. Öyle ki, 2000 yılına gelindiğinde sendikalaşma oranı on yıl öncesinin yarısına, yani % 21'e düşmüştür. Bu, toplu sözleşme ve grevli dönemin en düşük oranıdır. Emekçi sınıfların 1989-1993 yılları içindeki kazanımları, kurumsal güvencelerden yoksun kaldı; zaman içinde aşındı ve dönemin sonlarında sınıfsal dengeler büyük ölçüde on beş yıl öncesine dönmüş oldu.

1989-1993 yıllarında yükselen ücret-maaş maliyetleri KİT'leri mali krize sürükleyen etkenlerden biri oldu. İkinci bir etken, önceki dönemde Özal hükümetlerinin KİT'lere dönük hazine desteğini çekerek, bu

sektörün büyüme ve modernleşme çabası içinde olan öğelerini hızla iç ve dış borçlanmaya yönlendirmesi oldu. 1990'a gelindiğinde KİT sisteminin tümü, önemli boyutlarda katma değer üreten, emek verimi hareketleri bakımından ayakta durabilecek özellikler taşıyan; düşen sermaye birikimi dikkate alındığında yatırımların etkinliği açısından başarılı sayılabilecek durumda idi. Ne var ki, katma değerin tümünden fazlası borç finansmanına ve ücretlere gidiyor; sermaye birikimine ayrılacak "artık" kaybolmuş oluyordu. (Bkz. Boratav ve Türkcan, 1993) 1991 yılında KİT sistemini esas olarak islah etme amacını izleyen; özerkleşmeyi ön plana çıkaran ve özelleştirmeyi bu hedefe dönük araçlardan sadece biri olarak gören DYP-SHP hükümet programı, uygulamada reform ve ıslah hedeflerini terk etmiş; giderek artan sayıda KİT, özelleştirilecek konuma getirilmişti. Bu tavır değişiminde 1991 içinde Türkiye'de çalışmalar yapan bir Dünya Bankası heyetinin özelleştirme lehine çok partizan bir tavırla kaleme aldığı bir KİT raporunun etkili olduğu anlaşılmaktadır. KİT'lerin önemli bir bölümü, böylece belirsizliğe sürüklenmiş; uzun vadeli yönetim, işletmecilik ve reform perspektifinden yoksun bir biçimde bitkisel hayata terkedilmişlerdir.

Sonraki yıllarda, "etkinlik amacıyla özelleştirme" söylemi giderek ortadan kalktı; "kamu açıklarını kapatma amacıyla özelleştirme" hedefi öne çıktı. Özelleştirme uygulamalarının örtülü, ancak çok önemli amaçlarından birinin siyasi iktidara yakın iş çevrelerine avanta ve kaynak aktarımı olduğu da zamanla ortaya çıkacaktır. Yaygınlaşan özelleştirme furyası içinde 2003 yılına gelindiğinde şaibeli olmayan uygulamaların sayısının çok az olduğu, kimi satış ve devirlere mafyanın ve karanlık iş adamlarının aktif biçimde katıldığı; özel-

leştirilen bankaların kısa bir süre sonunda "hortumlanmalar" sonunda tekrar kamuya intikali bu dönem basınında ve KİGEM Vakfı'nın monografik çalışmalarında ortaya konmuştur. (Bkz. Boratav ve diğerleri, 1998). Oktar Türel'in 2003 tarihli bir çalışmasında ortaya konduğu gibi 1990-2002 döneminde satışlardan nakit girişi yaklaşık 7 milyar dolara ulaşmış, bu rakamın yaklaşık yarısı Hazine'ye aktarılmıştı. On yılı aşkın bir süre boyunca özelleştirmenin Hazine'nin kaynak ihtiyaçlarına kayda değer bir katkı sağlamadığı ortadadır. Türel'den aktarırsak, 2003 yılında "satış vitrinine konmuş, önemli büyüklükte çok az kuruluş kalmıştır (PETKİM, TÜPRAŞ, TEKEL, TÜGSAŞ ve THY). 1978'de 10 katma bütçeli üretici kuruluş, 40 KİT, özel kanunu olan 14 kuruluş, kamu payı % 50'yi aşkın 65 (bağlı) kuruluş ve 111 iştirakten oluşan kamu üretici sisteminden artakalan enkaz işte budur."

1989'u izleyen yıllarda, yüksek faizli iç borçlanma, sonunda faiz yükümlülüklerinin de giderek ek borçlanmayla karşılanmasına ve iktisat yazınında "Ponzi finansmanı" diye adlandırılan borç tuzağının ağırlaşmasına yol açtı. "İç borçların döndürülmesi", bir noktadan sonra maliye politikasının tek hedefi haline geldi ve özellikle 1999 sonrasında IMF programlarının "faiz dışı bütçe fazlası" hedefleriyle hayata geçirildi. Bu hedeflerin, esas olarak kamu harcamaları üzerinde baskı kurarak gerçekleşmesi öngörülüyordu. Vergi sisteminde ise kalıcı bir iyileştirme yapılmadı. Buna rağmen, kamu finansmanındaki açmazlar, vergi yükünün de artırılması yönünde baskılar oluşturuyordu. İncelediğimiz dönemin tüm hükümetleri vergi yükünü en kolay ve en adaletsiz yöntemle artırmaya, yani KDV ve özel tüketim vergisi türü *dolaylı vergileri* ölçüsüz boyutlarda yükseltmeye yöneldiler. Bu ana eğilimin üç

istisnası olmuştur: 1994 krizi içinde bir tür servet vergisi olan *net aktif vergisi* ile gelir vergisine bir ek olarak getirilen *ekonomik denge vergisi* aynı yılın *dolaysız vergi* hasılatının % 21'ini sağlayan verimli uygulamalar olarak maliye tarihine geçmiş; ancak tek bir yılla sınırlı tutulmuşlardır. 2000 yılında ise, o yıl içinde vadesi gelecek olan iç borç senetlerinin çok aşırı reel faiz getireceği fark edilince, bu senetler bir kerelik ve çok ılımlı bir ek faiz vergisine tabi tutulmuş; bu verginin hasılatı da 2000'in dolaysız vergi toplamının % 16'sına ulaşmıştı. İç borç sarmalını hafifletebileceği ortaya çıkmış olan bu tür yeniliklerin, finans ve rantiye çevrelerinin baskısı ve şantajı sonunda vergi sisteminin kalıcı öğeleri haline dönüşmesi önlenmiştir.

Finansal sistemde bu yılların en çarpıcı yeniliği, Ağustos 1989'da kabul edilen 32 sayılı karar sonunda dış dünya ile Türkiye arasındaki sermaye hareketlerinin serbest bırakılması; farklı bir ifadeyle öncelikle sermaye kaçışlarını önlemeye dönük kambiyo kontrollerinin kaldırılması olmuştur. İlk baştaki miktar kısıtları bir kaç ay sonra tamamen kaldırılacak ve 1990 yılının başlarında IMF'nin ölçütlerine göre TL konvertibiliteye geçmiş olarak kabul edilecektir. Sermaye hareketlerinin serbest bırakıldığı bir ortamda para (faiz) ve döviz kuru politikaları birbirine bağlanır ve Merkez Bankası bu iki politika aracından sadece birini uygulayabilme durumunda kalır. IMF ile yapılan 1994 ve 1999 anlaşmaları sonunda 1995 ve 2000 yılları için Merkez Bankası nominal döviz kurunu hedefleyerek enflasyonu aşağı çekme seçeneğini yeğlemiş; para politikası ise pasifleştirilmiştir. 1996-1999 yılları arasında Merkez Bankası, döviz fiyatlarını, kabaca geçmiş enflasyona bağlayarak reel döviz kuruna istikrar getirmeyi, döviz piyasalarında spekülatif ve krize gebe

olabilecek hareketleri önlemeyi hedeflemiştir. 2001 finansal krizi sonunda ise, döviz kuru dalgalanmaya bırakılarak sıkı para politikaları seçeneği yeğlenmiştir. Ne var ki, sermaye hareketlerinin serbestisi altında gerçekleşen bu farklı yönelişler, faiz oranları ile beklenen döviz kuru hareketleri arasındaki marja ("arbitraj getirisi"ne) bağlı olarak gerçekleşen sıcak para hareketlerinin finansal sisteme ve giderek Türkiye ekonomisini çalkantılara sürüklenmesini önlememiş; özellikle "nominal kur çıpası" uygulaması dönemlerinde bu çalkantılara katkı yapmıştır.

Sonuç, finansal krizlerin potansiyel bir tehdit olarak ortaya çıkması ve 1994 ve 2001'de ağır, 1998-1999'da ise hafif üç krizin ekonomiyi sarsması olmuştur. Her üç krizin de belirleyici nedeni, sermaye hareketlerinden kaynaklanan bir çevrimin (dalgalanmanın) sert bir "iniş" aşaması içermesidir. Sözü edilen çevrimin "çıkış" aşaması, yüksek arbitraj beklentisiyle giren, dövizi (enflasyonla karşılaştırıldığında) ucuzlatıcı katkılar yaparak parasal genişlemeye ve talep artışlarına yol açan sermaye girişleriyle başlar. Giderek büyüyen cari işlem açıkları, bankalar sisteminde artan riskler ve siyaset alanıyla ilgili belirsizlikler finans kapital ve rantiye beklentilerindeki bozulmalara yol açtığında sermaye çıkışlarını tetikleyecek bir "iniş" aşamasının ön-koşulları oluşur. Önce sıcak paranın, sonra da diğer sermaye türlerinin ekonomiyi terk etmesiyle başlayan bu ikinci aşama, döviz piyasalarında ve bankalar sisteminde istenmeyen boyutta şoklar ve çöküntülere yol açtığı zaman kriz patlak vermektedir. 1994, 1998 ve 2001 yıllarında yabancı kökenli sermaye hareketlerini bir önceki yılla karşılaştırırsak, sözü geçen "tersine dönüş"ün kriz öncesi yılın milli gelirine oranı (aynı sırayla) % -11.9, % -4 ve % -15.1'e ulaş-

maktadır. (Sermaye girişlerinin "tersine dönüş"ü, negatif bir değer verdiği için, bu oranların işaretleri "eksi" olmaktadır.) 1994 ve 2001 yılında ekonomiyi hızla gerilemeye sokan bu ağır şok, kriz patlak verdikten sonra Türkiye'ye giren IMF kaynakları bir miktar hafifletmiştir. 1994'te 340 milyon, 2001'de 10230 milyon dolara ulaşan IMF kredileri dikkate alınsa bile, bu iki yılda sermaye hareketlerindeki "tersine dönüş"ün milli gelire oranı bu iki yılda % -11.7'ye ve % -9'a inecektir. Bu bağlamda IMF kredileri, özellikle de 2001'de, Türkiye'den kaçan yabancı özel sermayenin alacaklarını tahsil için kullanılmış; 2000 sonunda imzalanan standby anlaşması gereği batan ve batacak tüm bankaların dış borçları devletçe üstlenilmiş; IMF'den borçlanılarak ödenmiştir.

İktisatçıların önemli bir bölümü, IMF'nin 2000 yılında Türkiye'ye uygulattığı programının katı yapısının 2001 krizinin patlak vermesi üzerinde belirleyici bir etki yapmış olduğunu düşünmektedirler. Programın sıcak para giriş ve çıkışları karşısında parasal genişleme ve daralmaları otomatik hale getiren öğesi 2000 yılında ekonominin aşırı ısınması karşısında âciz kalmış; sermaye çıkışları başladığında da faizleri astronomik düzeylere sürükleyerek finansal çöküşü hızlandırmıştır. Enflasyonu aşağı çekme amacıyla uygulanan "döviz kuru çıpası"nın fiyat hareketleri üzerinde beklendiği ölçüde etkili olamaması da programın çökmesine katkı yapmıştır. (Bkz. Akyüz ve Boratav, 2002)

Sermaye hareketlerindeki "tersine dönüş"ün, yukarıda belirtilen büyüklüklere ulaşmasından kaynaklanan bir şokun, ekonomiyi çok derin bir krize sürüklemesi kaçınılmazdır. Hal böyleyken krizin nedenini siyasi belirsizliklere veya finansal sistemdeki kurumsal düzenlemelerin yetersizliğine bağlamak fevkalade

yanıltıcı olmaktadır. Sıcak para hareketlerine bağımlı kılınan bir sistem, daima krizi tetikleyecek bir vesile bulur. 1994 krizinde bu "vesile" Çiller hükümetinin iç borç ihale faizlerini yapay olarak aşağı çekme çabası, 2001 krizinde ise Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki bir çatışmanın kamuoyuna aktarılması olarak ortaya çıkmıştır.

Bu gelişmeler, yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye ekonomisinin yönetiminde IMF ve Dünya Bankası'nın belirleyici roller almasıyla sonuçlanmıştır. 1994 krizi nedeniyle iki yıl için 687 milyon dolarlık kredi getiren IMF anlaşmasından sonra 1996-1997 Türkiye'nin IMF'siz yılları olmuştur. 1998 sonlarında aynı kuruluşla imzalanan "yakın izleme anlaşması", ekonomik yönetimi tekrar ve fiilen IMF'nin gözetimi altına sokmuştur. 1999'da imzalanan ve çeşitli biçimlerde değiştirilerek 2004 yılı sonuna kadar geçerli olacak bir dizi niyet mektubu ve anlaşma karşılığında ise IMF'den (ödemeler dengesi verilerine göre) 1999-2002 arasında 20.5 milyar dolar kredi kullanılmıştır.

Bu, çok büyük bir rakamdır. İktisatçıların bir bölümü, IMF'nin dogmatik modelinin 2001 krizine özel bir katkı yaptığını vurgulayarak bu saptamanın Türkiye'ye IMF ve uluslararası finans kapital karşısında güçlü bir pazarlık avantajı getirdiğini savunmuşlardır. Gerçekte ise, 2001 krizinin yönetimi, şaşırtıcı bir teslimiyetle bir kez daha IMF'ye devredilmiştir. Ve sonuçta sadece ekonominin değil, toplumsal yapının dahi IMF ve onun ikiz kardeşi olan Dünya Bankası'nın program ve talepleri doğrultusunda biçimlenmesi süreci hızlanmıştır. 2001 krizi ertesinde Ecevit hükümeti tarafından ekonominin yönetimini devralan Dünya Bankası yöneticilerinden Kemal Derviş'in aktif katkılarıyla bölüşüm ilişkilerini, sosyal güvenlik mekanizma-

larını, finansal sistemi, ekonomik altyapı ile kamu yönetimini yeni baştan biçimlendiren, bir dizi yasa hızla TBMM'nden geçirildi. 1999-2002 arasında bu çerçeve içinde Merkez Bankası'nın özerkliği yasalaştı. Dahası, üçü tarımsal destekleme politikalarının tasfiyesini hedefleyen; diğerleri ise enerji, telekomünikasyon, ihaleler ve bankacılık alanlarının yönetim ve düzenlenmesiyle görevlendirilen yedi özerk kurum oluşturuldu. Böylece oluşan ekonomik yönetim modelini, hatırlanacağı gibi, bu bölümün ilk kesiminde değerlendirmiştik.

1989 yılında, yani sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği tarihte Türkiye'nin dış borcu 41.7 milyar dolardı. 2003 yılının başlarında dış borç stoku 133.2 milyar dolara yükselmiştir. Öte yandan bu iki tarih arasında yıllık cari işlem açıkları toplandığında, sadece 21.2 milyar dolara ulaşacaksınız. Kısacası birikimli olarak 21.2 milyar dolara ulaşan cari açıklar ile dış borcun 91.5 milyar dolar büyümesi aynı zaman dilimi içinde, yani 13 yılda gerçekleşmiştir. Farklı bir ifadeyle, ortalama olarak 1 dolarlık cari işlem açığına dış borçlarda 4.3 dolarlık bir artış refakat etmiştir.

Bu saptama çok ağır sorunlar içeriyor. Dış borçlar Türkiye ekonomisinin büyümesinin gerektirdiği dış kaynaklardan (yani cari işlem açığının finansman gereksiniminden) bağımsız olarak büyüyen bir ivme kazanmıştır. Bunun nedeni, Türkiyeli aktörlerin, bankaların, şirketlerin, rantiyelerin ülke dışına serbestçe kayıtlı veya kayıtsız sermaye çıkarabilmeleri ve istikrarsız bir dış serbesti ortamında aşırı rezerv biriktirme çabalarıdır. Kısacası, sermaye hareketlerini serbestleştirmenin bir faturası da dış borçlardaki denetimsiz büyümedir. Dış borçlarla ilgili faiz yükümlülüklerinin karşılanması, tek başına çok ağır bir sorun değildir.

Asıl sorun, bu boyutlara ulaşmış olan dış borcun anaparasını vadesi geldiğinde ödemekte, yani stokun "döndürülmesinde" yatmaktadır. Uluslararası bankalara veya tahvil ihracı ile uluslararası piyasalara dönük borçların anaparaları, "normal", yani sakin koşullarda, vadelerinde yeniden borçlanılarak "döndürülür". Uluslararası değerlendirme kuruluşları Türkiye'yi riskli görmeğe başlarlarsa veya bir finansal krize sürüklenme ortamı doğarsa, vadesi gelen borçlar yenilenmez; anapara ödemeleri fiilen imkânsızlaşabilir. 21. Yüzyılın başlarında olduğu gibi dış borç stokunun önemli bir bölümü uluslararası finans kuruluşlarına ait ise, borcun döndürülmesi, yani yeniden borçlanılarak anaparanın ödenmesi, IMF-Dünya Bankası'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki denetiminin sürekli kılınması; bu denetimin ABD'nin özel konumu nedeniyle dış siyasete taşınması anlamına gelir.

21. Yüzyılın ilk yıllarında Türkiye toplumu, bu nedenlerle Cumhuriyet tarihinin en ağır bağımlılık cenderesi içine girmiş olmaktadır.

III

Tablo VIII, 1989-2002 yıllarının temel makro-ekonomik göstergelerini, bir önceki dönemin bulgularını içeren Tablo VII ile aynı sistematik içinde ve 1988'i dönem sonu ile karşılaştırarak sunuyor. Bu nicel bulgulardan hareket ederek ve ara-yıllara ait kimi bilgileri de ekleyerek, ekonominin bu dönemdeki gelişim doğrultusuyla ilgili birkaç saptama ve vurgulama yapmak mümkün oluyor.

Tablo VIII *Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler: 1988-2002*

		1988	2002
(1)	Milli Gelir (indeks)	100.0	152,6
(2)	Enflasyon Oranı (%)	70.5	50.1*
(3)	Birikim Oranı (%)	26.1	16.4
(4)	İhracat (Milyon $)	11662	39147
(5)	İthalat (Milyon $)	13545	47782
(6)	Cari denge/GSMH (%)	+1.8	-1.0
(7)	Dış Borç (Milyon $)	40722	133196**
(8)	Dış Borç Yükü (%)	37.1	52.4
(9)	KKBG/GSMH (%)	4.8	10.3

Notlar: Birikim oranı: Gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hâsılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksinimi. Dış borç yükü: Dış borç anapara ve faiz ödemelerinin mal ve hizmet ihraç gelirlerine oranı.

Kaynak: T.C. Merkez Bankası web sayfası ve Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarından yapılan hesaplamalar.

(*) 12 aylık ortalama; (**) Mart 2003

Büyüme : 1989-2002 döneminin ara yıllarını da dikkate alarak 14 yıl için hesaplanan yıllık ortalama büyüme hızı % 3.2'dir. Sonuç bölümünde tekrar ele alacağımız üzere, savaş yılları dışında Cumhuriyet tarihinin en düşük büyüme hızı bu dönemde gerçekleşmiştir. Üstelik büyümedeki yavaşlama, çalkantılı, krizli bir sürecin içinde gerçekleşmektedir. Bu olguyu biraz ileride Tablo IX'un bulgularını kullanarak daha ayrıntılı olarak çözümleyeceğiz. Ancak, tablodan ortaya çıkan çok çarpıcı bir olgu, 2002'de sermaye birikim oranının on dört yıl öncesine göre on puan düşmüş olmasıdır. Bu gerilemenin sektörel yansımaları da endişe vericidir. 2002 içinde ekonominin dış ticarete en açık olan (veya temel üretken) sektörlerini oluşturan tarım, madencilik ve imalat sanayii yatırımlarının GSMH içindeki payı, % 4'ün altındadır. Bu durum, kısa dönemli dalgalanmalarının ötesinde, ekonominin uzun dönemli büyüme potansiyelinin ciddi biçimde

aşınmakta olabileceğini gösteriyor. Sonuç bölümünde göstereceğiz ki, 1980-1988 döneminde potansiyel (yani ekonominin mevcut kaynak donanımıyla ulaşabileceği en yüksek) büyüme hızı da bir önceki döneme göre düşmüştür. (Bkz. ileride Tablo XI) Türkiye'nin yeni yüzyıla sermaye birikimi oranı ve büyüme potansiyeli daha da fazla düşerek girmesi çok vahim bir durumdur.

Enflasyon : Neo-liberal reçeteler 1980'i izleyen yirmi yıl boyunca Türkiye'de yapısal ve yapışkan özellik taşıyan enflasyonu, geleneksel ve parasalcı araçlarla önlemeye çalıştılar ve başarısız oldular. Parasalcı yöntemlerden sapıldığı ve döviz kurunun geçmiş enflasyonun altına bir politika hedefi olarak veya kendiliğinden çekildiği 2000 ve 2003 yıllarında enflasyon belirgin bir düşme göstermiş; finansal kriz sonunda döviz kurunun kontrolsüz sıçradığı yıllarda ise (1994 ve 2001) enflasyon da hızla tırmanmıştır. Dış dünyada fiyat hareketlerinin sıfır dolaylarında seyrettiği koşullarda Türkiye'de de yüksek enflasyonun tarihe karışma olasılığı yüksektir.

Dış ticaret ve cari işlem dengesi : 1988 ve 2002 yılları arasında, ithalatın büyüme hızı (% 9.4), ihracat artış oranını (% 9.0) biraz aşmış ve Türkiye'nin dış ticarete açılma derecesi önemli boyutlarda artmıştır. Düşük oranlı bir büyüme döneminde ekonominin ithalata bağımlılık derecesindeki hızlı yükselme, AB ile gerçekleşen gümrük birliğiyle bağlantılı olabilir; ancak bu, ayrı bir inceleme konusudur. Daha ayrıntılı araştırmalarımız göstermiştir ki, Türkiye mal ihracatında rekabet gücünü artırabilmiştir; ama bunu emek verimini ve teknoloji düzeyini uzun dönemde geliştirerek değil, yerli paranın dış değerini ve/veya emek maliyetlerini baskı altında tutarak gerçekleştirmiştir. Bu ol-

guya yol açan önemli bir etken, yatırımların ihracata dönük sektörlerin dışına kaymakta olmasıdır. Öte yandan Türkiye hizmet ticaretinde, özellikle turizm ve müteahhitlik hizmetleri sayesinde genellikle fazla verdiği için ve mal ticaretindeki büyük boyutlu, kronik açıklarını kısmen kapatabilmektedir. Tablo IX'da gözlenebileceği gibi, cari işlem dengesi büyümenin yavaşladığı veya kriz yıllarında (1989, 1994, 1998, 2001) fazla, kriz öncesi yıllarda ise büyük boyutlu açıklar vermektedir. Ancak, 1980-89 ve 1990-2002 ortalamaları bakımından, büyüme-cari açık bağlantısı fazla değişmemiş görünmektedir.

Dış borçlar : Bir önceki dönemle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin uluslararası ekonomik ilişkilerindeki en patolojik değişme, daha önce de tartışıldığı üzere, dış borçlarda cari işlem açıklarından bağımsız olarak gerçekleşen, denetimsiz ve aşırı büyümedir. Bu olgunun, sermaye hesabının liberalleşmesini izleyen otonom sermaye hareketlerindeki artışla yakın ilgisi olduğuna yukarıda değindik. 2003 başında Türkiye, böylece gelişmekte olan ekonomiler arasında dünyanın en çok borçlu ülkelerinden biri konumuna yükselmiştir. Dünya Bankası'nın "ağır borçluluk" ölçütleri içinde yer alan ve kritik eşiğin % 30 olarak tanımlandığı "dış borç servis oranı"nın, 2002 yılında Merkez Bankası verilerine göre % 50'yi aştığı anlaşılmaktadır. Bu, yakın geleceğin Türkiye'sinde, ekonomik ve siyasi hareket serbestisini kısıtlayan vahim bir durumdur.

Kamu açıkları : 1988 ile 2002 arasında "kamu kesimi borçlanma gereksinimi" (KKBG) olarak adlandırılan ve tüm kamu kesimini kapsayan açıkların milli gelire oranı % 4.8'den (bu satırlar yazıldığında henüz "geçici" bir tahmin olan) % 10.3'e tırmanmıştır. Ancak, bu karşılaştırma, tek başına kamu dengelerindeki vahim bozulmanın boyutlarını ortaya koymamaktadır.

KKBG-Milli gelir oranı % 10 eşiğini ilk kez 1992'de aşmış, 1993'te % 12'ye ulaşmış; 1994 krizi sonrasında aşağıya çekilerek 1994-1998 yılları ortalaması olarak % 7.8'de kalmış; IMF'nin yeniden Türkiye'ye girmesiyle yeni baştan tırmanmaya geçerek 1999-2002 yıllarında % 13.3'lük bir ortalamaya ulaşmıştır. 2001 krizi ile birlikte batan bankaların tüm iç ve dış yükümlülüklerinin Hazine tarafından üstlenilmesi bu bağlamda belirleyici bir etken olmuştur. Ancak, tüm kamu maliyesini derinden sarsan bozulma, kamu borç faizlerinin önlenemeyen tırmanışı olmuştur. Faiz ödemelerinin konsolide bütçe harcamalarına oranı 1988-1993 arasında % 16.2'den % 24'e yükselmiş; bu oran 1994-1998 yılları ortalaması olarak % 34.6'ya; IMF'li yıllarda (1999-2002'de) ise dramatik bir tırmanmayla % 44.5'e ulaşmıştır. Bu bozulmanın en ciddi yansıması, bütçenin eğitimden savunmaya, sağlıktan adalete kadar uzanan (ve "kamu hizmeti" olarak anlaşılan) faaliyetlerin gerçekleşmesi için ayrılan cari ve yatırım harcamalarının payının dramatik bir biçimde aşınması ve 1988'de % 64'ten, 2002'de % 33'e inmesi olmuştur. Bu aşınmaya faiz ödemelerinin dışında (ve daha sınırlı ölçülerde de olsa) diğer transferler ve örneğin sosyal güvenlik sistemlerine yapılan aktarımlar da katkı yapmıştır. Böylece, yeni yüzyıla girildiğinde, Cumhuriyet tarihi boyunca daima parasız olarak sunulmuş bulunan temel eğitim ve sağlık hizmetlerinde dahi, "belli bir bedel ödeyerek yararlanma" ilkesi adım adım yaygınlaşmış; geleneksel kamu hizmeti anlayışı, giderek müşteri-satıcı ilişkisine dönüşmeye başlamış; bu dönüşüm dahi, devletin hizmet sunma yeteneğindeki aşınmayı önleyememiştir.

Sermaye hareketlerindeki serbestleşmeyi *izleyen* (bu nedenle 1990'la başlattığımız) yıllarda ekonominin sürüklendiği çalkantılı büyüme sürecini biraz daha

yakından izlemek yararlı olacaktır. Tablo IX bu amaçla sunulmaktadır.

Tablodan hareketle yapacağımız ilk saptama, 1989-2002 yıllarında gerçekleşen % 3.2'lik ortalama büyümenin, önceki dönemde söz konusu olmayan (ve yüzde olarak +8.3 ile -9.4 arasında seyreden) büyük dalgalanmalardan geçilerek gerçekleşmiş olduğudur. Ulusal ekonominin bu boyutlarda inişli-çıkışlı bir süreç içine savrulmuş olması, geleceğe ilişkin belirsizlikleri artırmakta; burjuvazinin kaynaklarını uzun dönemli, riskli alanlara bağlamasını kösteklemekte; sermaye birikim oranlarının aşınmasına ve uzun dönemli büyüme eğiliminin aşağıya çekilmesine katkı yapmaktadır.

Tablo IX *Yabancı Sermaye Hareketleri, Cari Açık ve Büyüme (Yüzdeler)*

	Yabancı sermaye/ GSMH	Cari denge/ GSMH	Büyüme hızı
Birikimli 1980:1989	2.0	-1.4	4.8
Birikimli 1990:2002	3.0	-1.0	3.2
1990	3.0	-1.7	9.4
1991	0.2	(+0.2)	0.4
1992	4.3	-0.6	6.4
1993	7.1	-3.5	8.1
Birikimli 1990:1993	3.8	-1.5	5.5
Kriz:1994	(-4.8)	(+2.0)	- 6.1
1995	3.5	-1.4	8.0
1996	5.4	-1.3	7.1
1997	5.8	-1.4	8.3
Birikimli 1995:1997	4.9	-1.3	7.7
1998	1.8	(+0.9)	3.9
1999	4.6	-0.7	-6.1
2000	6.5	-4.9	6.3
Kriz: 2001	(-8.6)	(+2.3)	-9.4
2002	2.3	-1.0	7.8

Kaynak: T.C. Merkez Bankası web sayfası ve DİE verileri.
Not: Yabancı kökenli net sermaye girişleri "artı", çıkışları "eksi"; cari işlem fazlası "artı", açığı "eksi" işaretlidir.

İkinci gözlem, bu dalgalanmaların ardındaki temel bir etkenle ilgilidir. Milli gelirdeki hareketlerin yönü ile yabancı kökenli sermaye hareketlerinin hacmi ve doğrultusu arasında yakın bir bağlantı olduğu anlaşılıyor. Sermaye girişlerinin yavaşladığı veya tersine döndüğü her dönemeçte, büyüme hızı düşmüş veya negatife dönüşmüştür. (1998-1999 yılı, bu saptamaya istisna gibi görünmekle birlikte, aylık hareketler dikkate alınırsa, sermaye girişlerindeki durgunlaşmanın, ekonomiyi 1998'in son çeyreğinde daralmaya yönelttiği ve bu bozulmanın *yıllık* verilerde gözlenemediği ortaya çıkacaktır. Ayrıca, 1999 Ağustos depreminin olumsuz etkileri, sermaye girişlerinde o yıl gerçekleşen artışın büyüme hızını yukarı çekmesini engellemiştir.)

Bu gözlemler, 1989 sonrasında Türkiye ekonomisinin kısa dönemli genişleme-durgunlaşma-daralma hareketlerinde, önceki dönemlere göre önemli bir nitelik değişmesinin ortaya çıkmış olabileceğini telkin ediyor. Sermaye hareketlerinin denetlendiği, yani yerli firma, banka ve rantiyelerin dıştan borçlanmalarının veya yurtdışına kaynak transferlerinin kısıtlı olduğu; yabancıların kısa vadeli TL kâğıtlarına plasman yapmalarının güç veya olanaksız olduğu dönemlerde, ekonominin kısa dönemli hareketlerinin başlangıç noktası ulusal ekonominin içindedir. Kamu harcamalarındaki veya vergilerdeki değişmeler, iç talebi doğrudan doğruya etkiler. Merkez Bankası'nın para politikasında değişmeler özel kesimin veya bireylerin yatırım, tüketim harcamaları üzerinde etkili olur. Nihayet, girişimciler kendiliğinden iyimserliğe/kötümserliğe sürüklenip yatırımlarını yükseltir/azaltırlar. Zaman zaman da bireylerin tüketim alışkanlıklarında "otonom" (yani gelir düzeyinden bağımsız) oynamalar; artış veya

gerilemeler meydana gelir. (Örneğin tüketici kredilerinin veya kredi kartı uygulamalarının yaygınlaşması, tüketim eğilimini yukarıya çeker.) İç talebi genişleten veya daraltan bu değişmeler, öncelikle dış ticaret, dolayısıyla da cari işlem dengesini etkiler. Talep genişlemesi halinde cari işlem açığı büyür; artan açığın finansman gereksinimi yabancı sermaye girişlerini (özellikle de dış borçlanmayı) gerekli kılar. 1989 öncesinde genişleme konjonktürü içinde iken Türkiye ekonomisinin kısa dönemli uyum mekanizmasının işleyiş biçimini, ***talep genişlemesi (büyüme)→cari açık→ sermaye girişleri*** şeması özetlemektedir.

Sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 sonrasında ise, kısa dönemli genişleme sürecinin otonom ("gelirden bağımsız") talep artışlarıyla başlama olanağı giderek azalmıştır. Ekonomik yönetim ya IMF denetimi veya uluslararası "rating kuruluşları"nın gözetimi altındadır ve bu kuruluşlar açısından genişleyici (büyümeyi hızlandırmak amacıyla kamu açıklarını artıran) maliye politikaları izlemek tabudur. Merkez Bankası sadece enflasyonu düşürmekle ilgilidir ve kendisini kurumsal olarak daraltıcı para politikalarına bağlamıştır. Kamu politikalarından kaynaklanmayan genişleme ivmesinin, şirket veya tüketicilerin dış dünyadan bağımsız otonom kararlarıyla başlama olasılığı da zayıflamıştır. Bu koşullarda, genişleme sürecini başlatan en etkili değişken yabancı kökenli sermaye girişidir. Yabancı sermaye girişi, Merkez Bankası'nın tepki biçimine göre değişen, ancak her koşulda talep genişlemesine yol açan bir süreç başlatır. Böylece başlayan talep genişlemesi (kısa dönemli büyüme), dış ticaret dengesinden başlayarak cari işlem açıklarını artırır. Ancak, genişleme evresinde yabancı sermaye girişi,

cari açıkların kat be kat üstündedir. Bu yeni koşullarda oluşan kısa dönemli (genişleme doğrultusundaki) uyum sürecini ***sermaye girişleri→talep genişlemesi (büyüme)→cari açık*** şemasıyla özetlemek mümkündür. Tablo IX, bu şemanın nicel yansımalarını ve ekonominin canlanması veya durgunlaşmasının artık büyük ölçüde dış etkenlere bağımlı hale gelmiş olduğunu, kabaca da olsa ortaya koyuyor.

IV

Bu bölümün başlarında tartıştığımız gibi, 1989 sonrasındaki çalkantılı sürecin kökenindeki etkenlerden biri, dönem başında bölüşüm ilişkilerinde emek lehine meydana gelen ani değişmeydi. Sonraki yıllarda ekonominin tüm değişkenlerinde meydana gelen istikrarsızlık, bölüşüm ilişkilerinde de gözlenecektir.

Tablo X, 1988-2002 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini seçilmiş yıllar için sunuyor. Seçtiğimiz yıllar, 1989'da başlayan emek lehindeki sürecin zirve noktasını oluşturan 1993, ilk krizi içeren 1994, IMF'nin devre-dışı olduğu 1996-1998'in son yılı ve IMF'li yılları ve ikinci büyük kriz ile sonrasını içeren 1999-2002'nin tümüdür. Tablo X'u yorumlarken, başlangıç olarak aldığımız 1988 yılının 1980 sonrası yıllarda emek gelirleri bakımından bir "dip nokta" olduğunu dikkate almak gerekiyor. Bu kitapta, ücret hareketlerini genel olarak imalat sanayii içinde inceledik; aynı yaklaşımı Tablo X'da da sürdürüyoruz. Örgütlü-sendikalı işgücünün büyük ölçüde temsil edildiği bu ücret verilerinin yanı sıra tabloda, örgütsüz, ancak kayıtlı işçi sınıfını kucaklayan asgari ücret verileri de sunulmaktadır. Görüldüğü gibi, asgari ücretlerle sanayi kesimi işçile-

rinin reel ücretleri paralel hareket etmektedir. Bu saptama, örgütlü-örgütsüz işçi sınıfı arasında bölüşüm karşıtlığını vurgulayan neo-liberal (Dünya Bankası kaynaklı) bölüşüm politikaları çözümlemesini Türkiye bakımından doğrulamamaktadır.

İlk önce temel/birincil bölüşüm ilişkilerini, yani genel olarak (köylülük dahil) emek-sermaye karşıtlığını temsil eden göstergeleri tartışalım.

Önemli bir ilk-saptama, kritik dönemeçlerde işçi ve köylü sınıflarının kaderlerinin, hem bir önceki dönemde, yani 1980-1988 yıllarında, hem de sonrasında birlikte seyretmesidir. İşgücü ve tarım piyasalarının "kendiliğinden" işleyişi koşullarında, (yani devletin bölüşüm ilişkilerinde pasifleştiği durumlarda) bu türden bir "birlikteliği" ekonomik çözümlemeyle açıklamak güçtür. Nitekim ara yıllarda (yani bizim "kritik dönemeçler" olarak nitelendirdiğimiz zaman dilimlerinin dışında) işçi ve köylü sınıflarının göreli durumları farklı yönlerde değişebilmiştir. Bu nedenle işçi-köylü sınıflarının kader birliği, sınıfsal güç dengelerinin siyasi iktidara yansıdığı zaman dilimlerinde geçerli olmaktadır.

Bu türden "kritik zaman dilimleri" üzerinde duralım. "Sermayenin karşı saldırısı" olarak nitelendirdiğimiz ve askeri rejim/ilk ANAP iktidarı dönemlerinin özelliklerini önceki bölümde inceledik. "Dipten gelen bir dalga" karşısında siyasi iktidarın ve sermaye sınıflarının gerilediği 1989-1993 yıllarında tüm bölüşüm göstergelerinin hangi etkenlerle emekçi sınıflar lehine hızla ve çarpıcı boyutlarda düzeldiğini de bu bölümün önceki kesimlerinde tartıştık.

***Tablo X** Başlıca Bölüşüm Göstergeleri, 1988-2002*

	W/Y	Wr.tefe	Wr.tüfe	Wasg	TTH	F/Y	i(reel)	R.arb
1988	15.4	100.0	100.0	---	100.0	9.8	-2.5*	-7.3
1993	20.7	207.2	176.1	100.0	130.7	18.2	18.2	4.5
1994	16.1	157.0	138.2	74.5**	115.8	16.3	19.7	-31.5
1998	19.2	161.7	127.5	88.8	180.3	28.3	30.7	25.4
1999	20.9	189.0	143.6	114.3	156.2	31.8	36.1	29.8
2000	---	189.7	142.7	98.9	146.1	25.6	-9.4	13.3
2001	---	163.5	132.8	85.6	112.2	---	20.9	-7.1
2002	---	153.6	127.6	---	114.9	---	25.3	33.1

Terimler W/Y: Katma değer içinde ücret payı; Wr.tefe: Toptan fiyatlarla indirgenmiş imalat sanayii reel ücreti; Wr.tüfe: Tüketici fiyatlarla indirgenmiş imalat sanayii reel ücreti; Wasg: Tüketici fiyatlarla indirgenmiş asgari reel ücret; TTH: Tarımın ticaret hadleri (tarım/sanayi fiyat makası); F/Y: Faizlerin milli gelir içinde payı; i(reel): Yıllık ortalama devlet iç borçlanma faiz oranlarının aynı yılın TEFE'si ile indirgenmiş reel oranı; r.arb: Arbitraj getirisi [(1+i.nominal)/(1+e)]-1, (e=1988-2000 için $1+2DM, 2001-2002 için $1+€1'den oluşan döviz sepetinin yıllık artış oranı.)
Kaynaklar İlk üç sütun: DİE imalat sanayii verileri, Sütun 4: DPT ücret serileri; Sütun 5, 7, 8: T.C. Merkez Bankası web sayfası; Sütun 6: Temel (1988)'in faiz geliri bulgularına, devlet iç borç faiz ödemeleri eklenmiş; sonraki yıllar toplam vadeli TL mevduatına (bkz. Bankalar Birliği, *Bankalarımız* verileri) ortalama yıllık mevduat faizi uygulanarak elde edilen faiz gelirlerine devlet borç faiz ödemeleri eklenmiştir.
(*) 1989, (**) 1995.

Buna karşılık krizler, "sermayenin rövanş aldığı" dönemeçlerdir. Önceki dönemde 1978-1980 krizinin sonunda, bu bölümde incelenen dönemde ise 1994 ve 2001'de bölüşüm göstergelerinin birlikte ve hızla emekçi sınıflar aleyhine dönüşmesi tesadüfi değildir. Bu olgunun nedenleri, Marx'tan bu yana politik iktisat yazını tarafından kuramsal ve olgusal düzlemlerde derinliğine incelenmiştir. Kapitalist bir sistemde, emeğin göreli durumundaki ilerleme ekonomik ve politik anlamda "tolerans sınırları"nı aştığı anlarda, krizler "düzeltme operasyonu"nu gerçekleştirme işlevi görürler. Yakın geçmişte, gelişmekte olan ülkelerde finansal kargaşayla başlayan krizlerin patlak verdiği tarihlerin, emek lehine bölüşüm ilişkilerinin "zirveye" ulaştığı

dönemeçleri izlediği; krizlerin de bu "sapma"yı düzeltme işlevi gördüğü UNCTAD'ın 2000 tarihli raporunun IV. Bölümünde de ayrıntıyla incelenmiştir. Tablo X'da özetlenen Türkiye bulguları da, ana hatlarıyla bu saptamayı doğrulamaktadır.

Türkiye'de bölüşüm ilişkilerindeki emek lehine "sapma"yı düzeltme işlevi, finansal/ekonomik krizlerin yanısıra (bkz. 1994 ve 2001 verileri), IMF müdahaleleri tarafından da üstlenilmiştir. Ekonomi politikalarının IMF denetimi altına girdiği 1999 sonrasında, bölüşüm ilişkilerinin sistematik olarak emek aleyhine, sermayenin lehine dönüşmesi, tesadüfi olmasa gerektir. IMF reçetelerinin bu çerçevedeki öğeleri, 1999 sonrasının çeşitli niyet mektupları ve standby anlaşma metinlerinde rahatça izlenebilir.

Tablodaki reel ücret bulguları, toptan (TEFE) ve tüketici (TÜFE) fiyatlarıyla hesaplanırsa farklı sonuçlar veriyor. Toptan eşya fiyatlarını kullanarak yapılan hesaplama, işveren için birim emeğin reel maliyetini, tüketici fiyatlarıyla yapılan hesaplama ise, ücretin işçi sınıfı için reel alım gücünü temsil eder. Bu bakımdan yorumlandığında, 1993-2002 yıllarında işçilerin reel gelirlerindeki % 28'lik aşınmanın, reel emek maliyetlerindeki % 26'lık düşmeden daha fazla olduğu ortaya çıkıyor. Dahası, reel ücretlerdeki dip nokta ile 2002 arasında, reel emek maliyetlerindeki artış (% 54), reel ücret gelirlerindeki artışın (% 28) bir hayli üstünde kalmaktadır. 1978-79 ücret verilerini 1988 ile birlikte sunan Tablo VII bulgularını Tablo X ile bileştirirsek görülecektir ki, 1978-79 ile 2002 arasında, yani hemen hemen bir çeyrek yüzyıl boyunca, reel ücret maliyetleri % 9 *artmış*; ücretlerin reel alım gücü (reel gelirler) ise % 14 oranında *gerilemiştir*. Tüm bu bulgular, reel ücret hareketlerinin ne İsa'ya (işverene), ne de Musa'ya (işçiye) yarandığını göstermektedir.

1970'li yılların sonu, ücret hareketlerinin bir zirve noktası olmakla birlikte, bu tarihle 2002 arasında sanayi kesimi hemen hemen üç misli büyüdüğü halde, reel ücretlerin 2002'deki düzeyi (ister emek maliyeti, ister gelir olarak hesaplansın), ücret payında çok büyüt boyutlu bir aşınma meydana geldiğini göstermektedir. 1978-79 ile 1999 arasında, % 37'den % 21'e seyreden bu gerileme, sonraki yıllarda hızlanarak süregelmiş olmalıdır.

1988 sonrasında tarım-sanayi fiyat makasının, esas olarak reel ücretlerle ilgili çevrimi izlediğini ve 2002 yılında, 1988'deki dip noktaya göre % 15 civarında düzelmiş olduğunu gözlüyoruz. Ancak, karşılaştırmayı 1978-2002 dönemine uzatırsak, bu dönemde tarım kesimi yüzde 28 oranında büyürken, çiftçilerin göreli fiyatlarının (1978-79 ortalaması esas alınırsa) yüzde 30 gerilemiş olduğunu; farklı bir ifadeyle çiftçinin alım gücündeki kayıpların, üretim artışı ile telafi edilemediğini saptıyoruz. 25 yıl önce tarım kesimi cari fiyatlarla milli gelirin yüzde 30'unu, bugün ise sadece yüzde 12'sini oluşturuyorsa, bunda tarımsal fiyatlardaki çöküşün de önemli katkısı vardır.

Tablo X'un değerlendirilmesini, bu kez, ikincil/tali bölüşüm ilişkilerine, yani tablonun son üç sütununa taşıyalım.

İncelediğimiz dönemin başında kayıt-içi faiz gelirlerinin GSMH içindeki payı % 9.8, reel faiz oranları ise negatifti. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini savunanlar, metropol ülkelerden Türkiye'ye akacak sermaye hareketlerinin, yüksek faiz oranlarını aşağıya, yatırım oranlarını ise yukarıya çekmesini umuyorlardı. 1989 sonrasındaki gelişmeler bu beklentiyi doğrulamamıştır. Tam tersine, faiz gelirlerinin milli gelir içindeki payı, 1991-1995 yıllarında % 15 eşiğini, 1996-

1999 aralığında ise % 30 eşiğini aşarak adım adım yükselmiştir. Reel faiz oranları da aynı süre içinde hızla artmıştır. Tabloda görüldüğü gibi, neo-liberal beklentinin reel faizler bakımından gerçekleştiği tek yıl, 2000 olmuş; ancak 2001 krizi ve sonrası faizleri tekrar yukarı çekmeye başlamıştır. Yeni yüzyılın başında faizlerin milli gelir içindeki payı, Türkiye faal nüfusunun % 40'ını barındıran tarımın payını iki mislinden daha fazla aşmaktadır. Bu boyutlara ulaşmış faiz payının, tüm diğer gelir türleri üzerinde ağır bir baskı oluşturması da kaçınılmazdır.

Nitekim, İstanbul Sanayi Odası'nın verilerine göre 500 büyük sanayi şirketinin toplam katma değerleri içinde faiz giderlerinin payı 1997-2001 arasında % 45'e ulaşmış; şirketlerin brüt (faiz ve vergi ödemelerinden önceki) kârlarının giderek artan bölümleri bankalar sistemine aktarılmıştır. Büyük sermaye bu koşullara belli ölçülerde uyum sağlayabilmiştir. Şirketlerin bir bölümü, likit kaynaklarını giderek artan oranlarda işletme sermayesi (yani üretim) yerine repoya, yatırım fonlarına, hazine bonolarına bağlamıştır. Tipik bir örnek, 1994 krizinin içinde otomobil şirketlerinin işçilerini ücretsiz izine çıkarmaları, ücret fonundan sağladıkları kaynak tasarrufunu yıl ortalarında ihraç edilen üç ay vadeli ve süper faizli Hazine bonolarına yatırmalarıdır. Yıl sonunda bu şirketlerin üretim faaliyetlerinden doğan zarar, faiz gelirlerindeki büyük artışla telafi edilmiş; 1994 bilançoları kârla kapatılabilmiştir. Bu eğilimler zaman içinde yaygınlaşmış ve 1999-2002 arasında 500 büyük özel şirketin faiz gelirleri, işletme kârlarını aşmıştır. İşletme sermayesini likit plasmanlara kaydırabilme, yani anlık bir kararla sanayi sermayesinin rantiyeleşmesi, büyük sermayenin bir ayrıcalığıdır. Kronik borçlu küçük-orta sanayici ise, finans

kapital karşısında çaresizdir ve artan faiz yükünü, ücretlere yansıtabilme dışında seçeneği yoktur.

Bu dönem Türkiye'ye giren ve dışarı çıkan sıcak parayı denetleyen uluslararası rantiyeler ve finans kapital için de altın yıllar olmuştur. Dövizi Türkiye'ye getirip cari kurdan bozduran; elde ettiği TL'yi hazine bonosuna (veya bir başka plasman aracına) yatıran; yıl sonunda bu plasmanı tasfiye edip tekrar dövize dönen yabancı rantiyeyi düşünelim. Bu tür sıcak paradan elde edilen (döviz cinsinden) kazanca "arbitraj getirisi" diyoruz. Tablo X'un son sütunu yabancı paralar cinsinden bu getirinin yıllık ortalamalarını veriyor. Arbitraj getirisi faiz oranları yüksek, dövizdeki artış hızı düşük kaldıkça yükselir. Tablodaki veriler ara yılları da içerdiğinde görülmektedir ki, bu getiri oranı, 1989 ve sonrasında sadece üç yıl negatif olmuştur ve bunlardan ikisi (1994 ve 2001) yüksek devalüasyon yıllarıdır. Geri kalan on bir yılın ortalama arbitraj getirisi döviz üzerinden yüzde 23.1'dir. Ve 1996, 1999 ve 2002'de dolar-euro üzerinden elde edilen arbitraj getirisi % 30-33 arasında belirlenmiştir. Bunlar Batı ekonomilerindeki finansal araçlarla karşılaştırıldığında, astronomik getiri oranlarıdır.

Bu bulgular göstermektedir ki, 1989 sonrası yerli ve yabancı finans kapital ve rantiye ikilisi bakımından "altın yıllar"dır. Ancak finansal kriz dönemleri, yerli bankaların batmasına, yüksek devalüasyon nedeniyle yabancı rantiyelerin TL plasmanlarından büyük kayıplara uğramalarına da neden olabilir. Keza borçları döviz, kazançları TL ile olan şirketler de büyük zararlarla karşılaşırlar. Ne var ki kriz koşullarına uyum sağlama yeteneği bakımından da sermaye grupları farklılaşmıştır. Örneğin, 2001 devalüasyonundan hemen önce Merkez Bankası'ndan döviz satın alan ban-

kalar listesi göstermiştir ki, başta Citibank ve Deutsche Bank olmak üzere yabancı bankalar Türkiye'den 2.9 milyar dolar çıkarabilmişlerdir. 2000 yılının sonlarında finansal krizin ilk dalgası Türkiye'yi sarsınca imzalanan standby anlaşması, yabancı bankaların Türkiye'den alacaklarına Hazine garantisi getirmiş; böylece Türkiye'yi aşırı borçlanmaya sürükleyerek krizin önkoşullarının oluşmasına katkı yapan uluslararası finans kapitalin 2001 krizinin maliyetine katılmaması sağlanmıştır.

Kriz koşullarında likit kaynağı olan rantiye gruplar, hızla tırmanan faiz oranlarından kısa dönemde büyük kazançlar elde edebilirler. Öte yandan batık bankaların tüm yükümlülükleri ve zararları da T.C. Hazinesi tarafından üstlenildiği için, finansal krizlerin maliyeti son tahlilde Türkiye toplumunun tümü, (ve kamu maliyesinin daha önce incelediğimiz adaletsiz niteliği dikkate alınırsa) öncelikle de emekçi katmanları tarafından üstlenilecektir. Krizden sakınma esnekliğinden tamamen yoksun olan tek sınıf işçi sınıfıdır.

Tablo X'un 20. yüzyıldan 21. yüzyıla geçilirken sunduğu bölüşüm göstergelerinin bilançosunu ve bu bilançonun oluşmasını sağlayan ekonomik ortamı tümüyle değerlendirdiğimizde, 1990 ve sonrasının "uluslararası finans kapitalin egemenliğine sancılı geçiş yılları" olarak nitelendirilmesi haklılık kazanıyor.

X. Sonuç: Bazı Ana Çizgiler

I

Türkiye'nin 1908-2002 yıllarının, yani hemen hemen yüz yılı kapsayan bir zaman diliminin iktisat tarihi ne gibi ana çizgiler ortaya koymaktadır? Bu tarihin bize öğrettiği ilginç bilgiler kümesinin ötesinde, ne gibi temel eğilimler ortaya çıkmakta; bunlar ne türden saptamalar (hatta mümkünse genellemeler) yapmaya imkân vermektedir?

Bizce bu soruları iki tema altında tartışabiliriz: Birinci olarak, incelenen zaman süresi içinde üretim güçlerinin gelişim temposu ve eğilimleri üzerinde odaklaşmak; Türkiye ekonomisinin, incelenen uzunca dönem içinde durağan mı, dinamik mi özellikler içerdiği sorusunu incelemek yararlı olacaktır. İkinci olarak, 1908-2002 arası, Türkiye'de kapitalizmin geliştiği ve yerleştiği yıllardır ve bu dönüşüme 1908'de patlak veren, bütün tökezlemelerine ve aksaklıklarına rağmen sonraki yıllarda devam eden bir burjuva devrimi

uzunca bir süre damgasını vurmuştur. Bu çerçeve içinde tartışılması gereken sorun, sözü geçen devrimci dönüşümün doksan küsur yılda bir türlü tamamlanamamasından ve böylece Türkiye kapitalizminin gelişim biçiminde, gerek ekonomik yapıya, gerek siyasi yapıya ilişkin bir şeylerin eksik kalmış olmasından kaynaklanıyor. Öyle ki, yeni yüzyılın başlarında Türkiye hem dünya ekonomisi ile eklemlenmesinde, hem de içsel olarak kronik gerilik unsurları taşımaktan, kısacası azgelişmişlikten kurtulamamış; kemale ermiş bir burjuva demokrasisi yerine, uzunca bir süre popülizm ile çeşitli renklerde (ancak yüzyılın sonlarına doğru reformist değil tutucu karakterleri ağır basan) askeri rejimler arasında yalpalamaya mahkûm kalmış; dönemin sonlarında ise ülkenin geleceğini uluslararası kapitalizmin güç odaklarına devretmiş görünmektedir.

Şimdi bu saptamaları biraz daha derinliğine tartışalım:

II

Tek başına yetersiz olmasına rağmen, ekonomik gelişmenin en bütüncül ve sentetik göstergesi olarak kabul edilen milli gelir serileri, Cumhuriyet öncesi dönem için yoktur. 1923-2002 yılları boyunca, bu kitaptaki dönemler içinde ve 79 yılın tümü itibariyle milli gelirde sabit fiyatlarla (reel olarak) hesaplanan büyüme hızlarını Tablo XI'de sunuyoruz.

İlk önce, Türkiye Cumhuriyeti'nin 79 yıllık tarihini kapsayan ortalama yıllık büyüme hızı üzerinde duralım. Dönemin tümünde gerçekleşen % 4.9'luk büyüme hızı, Türkiye ekonomisi için dinamik-duragan değerlendirmelerinden hangisini geçerli kılmaktadır?

Yanıt, "ne birincisi, ne de diğeri" olmaktadır. Bu sorunun tartışılmasını Şevket Pamuk'un kişi başına uluslararası GSYİH verileri üzerindeki bulgularını Tablo XII'de kullanarak yapalım. Görülmektedir ki, Türkiye ekonomisinin 1913/1950 ile 2000 yılları arasındaki büyüme hızı, seçilmiş ülkeler ve coğrafi bölgelerle karşılaştırıldığında "ortalarda" bir konumda yer almakta; Mısır, Hindistan, Afrika ve Latin Amerika'yı aşmakta; Japonya, Kore ve Çin ile Güney Avrupa'nın (İtalya, Portekiz, Yunanistan ve İspanya'nın) gerisine düşmekte; yüzyılın başında dünya ekonomisinin metropollerini oluşturan ABD ve B. Avrupa arasındaki fark ise kapanmamaktadır.

Tablo XI *Dönemler İçinde Büyüme Hızları, 1923-2002, Yüzdeler*

	Gerçekleşen büyüme	Potansiyel büyüme*
Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa: 1924-1929	8.6	6.1
Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939	5.8	6.7
Bir kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945	-6.0	0.0
Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme: 1946-1953	10.2	8.9
Tıkanma ve yeniden uyum: 1954-1961	4.4	4.6
İçe dönük, dışa bağımlı genişleme ve yeni bunalım (1962-1979)	6.5	6.8
Sermayenin karşı saldırısı: 1980-1988	4.9	3.5
Uluslararası finans kapitalin egemenliğine sancılı geçiş: 1989-2002	3.3	3.3
Cumhuriyetin 79 yılı	**4.9**	**4.9**

(*) Potansiyel büyüme hızının her dönem için hesaplanmasında kullanılan başlangıç ve bitim yılları (tablodaki sırayla): 1926-1929, 1931-1939, 1939-1948, 1948-1953, 1953-1963, 1963-1976, 1976-1987 ve 1987-2002'dir.

Karşılaştırmayı büyük zaman aralıkları içeren dönemlere intikal ettirdiğimizde, Türkiye ekonomisinin göreli konumunun zaman içinde (özellikle 1973 sonrasında) bozulduğu ortaya çıkmaktadır. 1950-1973 döneminde Türkiye'nin büyüme hızı, Hindistan, Çin ve Mısır'ı aşmakta iken, neo-liberal politikaların damgasını taşıyan 20. yüzyılın son çeyreğinde bu ülkelerin gerisine düşmektedir. Ω

Tablo XII *1913 (1950) -2001 Yılları Arasında Kişi Başına GSYİH Artış Oranları, Uluslararası Bulgular (1990 ABD doları cinsinden)*

	1913	1950	1973	2000
Türkiye	1.00	1.33	3.13	5.00
Türkiye	---	1.00	2.35	3.75
Çin	1.00	0.80	1.52	5.65
Hindistan	1.00	0.91	1.27	2.59
Kore	1.00	0.86	3.18	13.61
Mısır	1.00	0.98	1.40	2.91
Japonya	1.00	1.39	8.26	14.74
ABD	1.00	1.80	3.15	5.16
B.Avrupa	1.00	1.36	3.30	5.08
G.Avrupa	1.00	1.27	4.17	6.83
L.Amerika	---	1.00	1.53	1.81
Afrika	---	1.00	1.20	1.65

Kaynak: Pamuk (2002).

Bu gözlemleri, daha ayrıntılı dönemlendirmemizi içeren Tablo XI'in bulgularıyla birleştirelim. Dönemlerde gerçekleşen büyüme hızları, tablonun ilk sütununda sunuluyor. Bu karşılaştırma uzun olmayan zaman dilimlerinden bazıları için yanıltıcı olabilmektedir. Özellikle, başlangıç yılı 1923 ve 1945 gibi savaş koşullarının son bulduğu veya 1980 gibi üç yıllık bir bunalımın "dip noktası" olarak alındığında, dönem boyunca gerçekleşen ortalama büyüme hızı aldatıcı bir biçimde yüksek çıkmaktadır. Bu yanıltıcı izlenimi or-

tadan kaldırmak için, her dönemin "potansiyel büyüme" (farklı bir ifadeyle mevcut kaynaklarla ulaşılabilecek en yüksek büyüme) hızını hesaplamak yararlı olmaktadır. "Tepeden tepeye" diye anılan pratik bir yöntem, sorun içeren başlangıç ve bitim yıllarının hemen öncesi veya sonrasında milli gelir artış hızlarının yüksek bir eşiğe ulaştığı zirve noktaları arasındaki ortalama büyümeyi, "potansiyel büyüme" olarak hesaplamaktır.

Dönemleri, büyüme patikaları bakımından karşılaştırdığımızda birkaç ilginç saptama yapabiliyoruz. Cumhuriyet tarihinin yüksek (% 6.5'i aşan) potansiyel büyüme hızlarına ulaştığı üç dönem, 1934-1939, 1946-1953 ve 1962-1979 yılları olarak belirleniyor. İzlenen politika modeliyle ekonominin büyüme potansiyeli arasında bir bağlantı kurmaya çalışırsak, dış dünyaya bir ham madde ihracatçısı konumunda açılma yönelişini temsil eden 1946-1953 dönemecinin, dünya ekonomisinin aynı tarihlerdeki canlanma konjonktürünce etkilendiğini ve bu konjonktürün Kore savaşı bitiminde son bulmasıyla birlikte, yani kısa sürede, Türkiye ekonomisinin de tıkanmaya sürüklendiğini belirliyoruz. Bu çerçeve içinde, 1930-39 ve 1962-1979 yıllarına damgasını vuran iç piyasaya dayalı, müdahaleci-devletçi birikim modelinin "kalkınmacı" özelliklerinin, aşağıda tekrar tartışacağımız alternatif (entegrasyoncu) modele göre ağır bastığını, ihtiyatla da olsa söyleyebiliyoruz.

Bu bağlamda daha da önemli bir saptama, ilk önce dış ticaret, sonra da sermaye hareketleri bakımından dünya ekonomisine yeni baştan açılmayı içeren 1980'li yılardan itibaren Türkiye ekonomisinin hem gerçekleşen, hem de potansiyel büyüme hızlarının giderek düşmekte olmasıyla ilgilidir. Türkiye ekonomi-

sinin yeni yüzyıla % 3-3.5 civarında büyüme hızlarıyla girmesinin, iktisadi yapının (örneğin İspanya, Yunanistan, Portekiz ekonomileri gibi) olgunlaşmasından kaynaklandığı söylenemez. Zira, Türkiye ekonomisi hâlâ tarımda ve kentsel ekonomide büyük boyutlu emek rezervleri taşıyan azgelişmiş yapısal özelliklerini korumaktadır. Ve Tablo XII'de gözlendiği gibi, bu anlamda çok daha "olgun" özellikler taşıyan Güney Avrupa ekonomileri, 20. yüzyılın son çeyreğinde, Türkiye ekonomisinin büyüme hızını aşabilmişlerdir. Durgunlaşma eğilimini, sözü geçen dönemlere damgasını vuran neo-liberal politikaların sermaye birikim oranları ve yatırımların profili üzerindeki etkilerine bağlamak daha doğru görünmektedir.

1923-2002 yıllarının tümü dikkate alındığında % 5'e yaklaşan bir büyüme hızı, yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye ile Batı arasındaki kişi başına düşen gelir farklarını, kabaca, değişmeden korumuştur. Bu bulgu, "Batı ile gelir uçurumunun kapanması" olarak anlaşıldığı takdirde "azgelişmişliğin aşılması" hedefi bakımından Türkiye ekonomisinin 20. yüzyıl içinde başarılı olamadığını ortaya koymaktadır. Tek başına bu olgudan hareketle, 20. yüzyıl Türkiye ekonomisine durgun, statik özelliklerin egemen olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, bu tarih diliminin son çeyrek yüzyılı içinde benzer konumdaki bazı ülkeler dinamik bir gelişme sürecine girmiş iken, Türkiye'nin prematür bir durağanlık patikasına sürüklenmiş olması endişe vericidir. Ne var ki, bu nicel saptamalar, azgelişmişlik sorunsalının tartışılması bakımından yeterli değildir. Tartışmayı bu alana verimli bir biçimde taşıyabilmek için Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinin içeriğini ve kimi özelliklerini yeni baştan eleştirel bir süzgeçten geçirmemiz gerekiyor.

III

Üretim güçlerinde meydana gelen bu gelişmeler, bir yandan Türkiye'de kapitalist üretim biçiminin topluma giderek egemen olmasına imkân vermiş; öte yandan da bu üretim biçiminin gelişimi sayesinde gerçekleşmiştir. Böylece, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihi, aynı zamanda Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin tarihidir.

Kapitalist bir toplumsal sistemin yerleşmesinin evrensel değilse bile yaygın bir ön-koşulu, siyasi iktidar ve üst yapı sorunlarını bir burjuva devrimiyle çözmesidir. Türkiye'de burjuva devrimi için bir başlangıç yılı saptanacaksa, bunun 1908 olduğunu bu çalışmanın birinci bölümünde ileri sürdük. Ancak, 1908 devriminin, 15 yıl süren bir devrim sürecinin sadece başlangıcı olduğunu, bürokratik aristokrasinin iktidardan uzaklaştırılmasının ve modern bir burjuva devletinin kurumlarının inşa edilmesinin sadece ilk adımını oluşturduğunu da belirttik. Sonraki yıllar ve on yıllar bu devrim atılımının ikincil (fakat yine de hayati) dalgalarını ve kapitalist üretim biçiminin yerleşmesinin kritik aşamalarını ve dönemeçlerini oluşturmuştur.

Kemalist devrimin, bu anlamda 1908 devrimini tamamlayan ikinci bir dalga olduğu söylenebilir. Milli mücadele, cumhuriyetin kuruluşu ve bu kuruluşu izleyen üst-yapı "devrim"leri, bir kere ulusal bir kapitalist gelişmenin ön-koşulu olan siyasi *bağımsızlık* sorununu radikal bir biçimde çözmüş; ikinci olarak saltanat ve hilafete son vererek eski rejimin *siyasi* kurumlarını tasfiye etmiş ve üçüncü olarak da kapitalizmin *hukuki* ve kurumsal üst-yapısının (çoğu kez Batı'dan aktararak ve bu yüzden ulusal bir sentez oluş-

turamama eleştirisine kendisini açık tutarak) ana unsurlarını inşa etmiştir.

Buna karşılık *ulusal bir ekonomi* oluşturma sürecinin, kalıcı ve ciddi bir biçimde 1930 sonrasında başladığını söyleyebiliriz. Büyük dünya buhranının, korumacı-devletçi iktisat politikası senteziyle karşılanması ve 1950 sonrasından farklı olarak ulusal (ve esas olarak devletin harekete geçirdiği) kaynaklara dayanarak (dış denge içinde) sanayileşmeyi başlatabilmesi, Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir olgunlaşma aşamasıdır.

1946-1950 yılları içinde çok partili parlamenter demokrasiye geçilmesi ve CHP'nin iktidardan seçim yoluyla uzaklaştırılması, bazı yorumculara göre bir anti-Kemalist karşı devrim, bazılarına göre ise Cumhuriyet tarihinin tek devrimci dönüşümüdür. Biz her iki görüşü de abartmalı ve hatalı buluyoruz. Bu olay, bizce, *otoriter-paternalist* (ancak, özellikle savaş yıllarında otoriter-baskıcı özellikleri ağır basmaya başlayan) bir rejimden, kısaca *parlamenter popülizm* terimiyle nitelendirebileceğimiz bir diğer rejime geçiş olarak olumlu; bağımsız nitelikleri ağır basan bir ekonomik yapıdan bağımlı bir yapıya geçiş olarak da olumsuz özellikleri birlikte içermektedir. Bu dönüşüm, 1954'ten itibaren şartların zorlamasıyla ve 1962'den itibaren bilinçli olarak ithal ikameci bir sanayileşme politikasıyla birleşince, ekonominin işleyişine, dünya ekonomisiyle eklemlenmesine ve özellikle bölüşüm süreçlerine önemli yenilikler getirmiştir. Ancak, bu yeniliklerin hem siyasi, hem ekonomik düzeyde özgürlükçü ve kalkınmacı özelliklerle baskıcı ve bağımlılık yaratıcı özelliklerin çelişkili bir bileşkesini oluşturduğu sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır.

1960'lı ve 1970'li yıllar, bu bakımdan, bu yeni modelin siyasi ve iktisadi unsurları arasında sentez yıllarıdır. İktisadi boyutuyla, sanayileşmenin önce yaygınlaştığı, sonra derinleşmeye başladığı bir dönem söz konusudur. Dönem sonunda sanayinin milli hâsıladan aldığı pay tarıma yaklaşmış; "makine yapan makineler yapmak", "ağır sanayiye yönelme" temaları, siyasi sloganlar düzeyinden planlama sürecine ve gerçeğe intikal etmeye başlamıştır. Ancak bu gelişmenin çok önemli çarpıklık ve gerilik unsurlarıyla iç içe meydana geldiği de, aşağıda ele alacağımız bir diğer gerçektir. Siyasi düzeyde ise, "parlamenter popülizm", 1971 yılında iki buçuk yıllık, 1980'de ise daha uzun bir süre için kesintiye uğramış ve bu modelin uzun dönemli istikrar unsurlarından yoksun olduğu ortaya çıkmıştır. "Parlamenter popülizm" ile burjuva demokrasisi arasındaki farka bu bölümün sonunda tekrar döneceğiz.

20. Yüzyıl Türkiye iktisat tarihinin bir diğer ilginç öğretisi, iktisat politikaları (ve bu politikalarla bağlantılı ideolojik tavırlar) üzerinde iki ayrı çizginin açık veya kapalı biçimde, fakat sürekli olarak bir çatışma ve hesaplaşma içinde bulunmalarıdır. Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini kolaylaştıracak veya hızlandıracak iki ayrı reçete olarak da yorumlanabilecek olan, ancak taraftarlarınca çoğu kez sadece, "Türkiye nasıl kalkınabilir?" sorusunun yanıtları olarak gösterilen bu çizgilerden birisi, *dışa açık, entegrasyoncu,* ve *piyasa serbestisine dayalı;* diğeri ise *korumacı, ulusal, müdahaleci-devletçi* politikalardan oluşmaktadır. Bu iki farklı "felsefe"nin, Türkiye'ye özgü bir çatışma içinde olmadığına da daha önce değindik. Serbest ticareti ve piyasa mekanizmasını yücelten klasik ve neoklasik iktisat okulları ile kapitalizmin gelişiminde geç kalan kı-

ta Avrupa'sı ülkelerinde ve özellikle Almanya'da yeşeren korumacı-müdahaleci okullar arasındaki polemikleri, Osmanlı düşünürleri de oldukça erken bir tarihte izlediler, benimsediler ve aktardılar.

Böylece, düşünce planında Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikail Bey, Cavit Bey, Ağaoğlu Ahmet, 1945-sonrasında Ahmet Hamdi Başar, Demokrat Parti'nin fikir babası olan çeşitli yazar ve düşünürler ve 1980 sonrasında eski tartışmaları yeni giysiler içinde (ve çoğu kez özgünlük iddiasıyla birlikte) piyasaya süren iktisatçılar, düşünürler ve iç ve dış sermaye çevrelerinin sözcüleri, yüz yıldır, devlet müdahalesinin (ve bürokrasinin) kaynak tahsisini bozup israf yarattığını; içte piyasa serbestisinin, dışta ise serbest ticaretin etkinlik sağlayıp refahı artıracağını savundular. Buna karşılık Akyiğitzade Musa Bey, Ahmet Mithat Efendi, Ziya Gökalp, Recep Peker, Kadro'cular, 1960 sonrasında DPT'nin kurucuları, Yön Dergisi ve çok sayıda sola dönük yazar ve iktisatçı tarafından savunulan, kalkınmanın sanayileşme anlamına geldiği, bunun da geri kalmış bir ülkede dışa karşı koruma, içte ise devlet eliyle sağlanan planlı bir birikimle gerçekleşebileceği görüşü de pek az yeni unsurla zenginleşerek zamanımıza kadar gelmiştir.

Bu iki çizgi arasındaki dalgalanma iktisat politikalarında da gözlenmiştir. İttihat-Terakki'nin maliye nazırı Cavit Bey'in açık pazar, serbest piyasa politikalarıyla, Harb-ı Umumi yıllarının "milli (ve müdahaleci) iktisat" politikaları arasındaki çatışma; büyük buhranın öncesi ve sonrasında "liberal-açık kapı" politikaları ile "korumacı-devletçi" politikalar arasındaki hesaplaşma; İkinci Dünya Savaşı'nda Refik Saydam'ın piyasa kontrollerine, Şükrü Saraçoğlu'nun piyasa serbestisine dayalı savaş ekonomisi seçenekleri arasındaki

yalpalamalar; 1946 sonrasının siyasi iktidarlarına (ve özellikle Demokrat Parti'ye) egemen olan (ancak 1954'te şartların zorlamasıyla kesilen) "liberalizm" ile 1960 sonrası planlamasına egemen olan ithal ikameci ve devletin denetiminde (ancak özel birikimin desteklendiği) iktisat politikaları arasındaki dalgalanmalar ve nihayet 1980'de yeniden içe ve dışa karşı "piyasa ekonomisine dönüş ve dışa açılma" iddiasıyla başlatılan; sonraki yirmi yıla damgasını vuran; ancak her aşamasında yoğun eleştirilerle hesaplaşmak zorunda kalan neo-liberal dönüşüm, iktisat politikalarında durmadan tekrarlanan senaryoların varlığını göstermektedir.

Bu sistematik tekrarlar, aslında 20. yüzyılda azgelişmiş ülkeler için kapitalizmin gelişmesinde ana çizgileriyle iki farklı birikim biçiminin nesnel alternatifler olarak var olduğunu göstermiştir. Bu iki yol arasında zamandan (yani, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu konjonktürden) ve mekândan (hangi ülkede, hangi gelişme aşamasında bulunulduğu hususundan) ve toplumun siyasi ve ekonomik yapısı ve yazgısı üzerindeki ideolojik tavırlardan (örneğin bölüşüm ve bağımsızlık gibi kavramlar üzerindeki görüşlerden) soyut bir değerlendirme ve karşılaştırma yapmak anlamsız olur. Sadece tarihsel deneyimlerin öğrettikleri ve kuramsal çözümlemelerin getirdiği ip uçları, bu iki alternatiften her birinin belli nesnel durumlarda hangi tür sonuçlar yaratabileceği hususunda bazı önermeleri, ihtiyatla ortaya atmamıza imkân veriyor. Bu çerçeve içinde, entegrasyoncu-liberal alternatifin, bir azgelişmiş ülke için, uluslararası ihtisaslaşmanın doğal eğilimlerine uyan bir gelişme biçimi anlamına geleceğini; dış konjonktürdeki (özellikle dünya ticaret hacminde ve uluslararası sermaye hareketlerindeki) oynamalara fazla duyarlı bir ekonomik yapı türeteceği öngörülebilir. Ko-

rumacı-müdahaleci alternatifin ise, iç pazarın sürüklediği, uzmanlaşmadan çok çeşitlenmenin söz konusu olduğu bir üretim ve sanayi bileşimi ve dış şoklara karşı daha yüksek bir direnme gücü içeren ve "ulusal" nitelikleri ağır basan bir ekonomi anlamına geleceği gösterilebilir. Türkiye ekonomisinin farklı dönemleriyle ilgili yukarıdaki değerlendirme ve dünya ekonomisinin azgelişmiş coğrafyalarının son kırk yıllık bilançosunu çıkaran karşılaştırmalar (örneğin bkz. UNCTAD, 1997), entegrasyoncu modelin "kalkınmacı" hedefler açısından ciddi handikaplar taşıdığı hususunda kanıtlar getirmektedir. Bunlara, bölüşüm ilişkileri bakımından bir karşılaştırmayı ekleyecek olursak, birinci yolda, dış rekabet baskısı altında ücretleri ve diğer emek maliyetlerini asgarileştirme güdüsünün kısa dönemde egemen olacağını ve bu modelin bunu sağlayabilecek kurumsal-siyasi düzenlemelere gereksinim duyacağını; iç pazarın sürüklediği ikinci yolda ise ücretlerin ve diğer emek gelirlerinin hem talep, hem maliyet kalemleri oluşturmaları nedeniyle popülist-siyasi rejimlerle işlevsel bir uyum sağlanabileceğini ileri sürebiliriz. Ancak, ulusal düzeylerde bölüşüm ilişkileri ve siyasi rejim konularında sınıf mücadelelerinin belirleyici olduğunu ve determinist genellemelerin yapılamayacağını da vurgulayalım.

Ne var ki, 21. yüzyıla girildiğinde yukarıda sözünü ettiğimiz alternatiflerden ikincisinin tarihe karışmış olduğuna ilişkin ciddi belirtiler vardır. Uluslararası kapitalizm, *Washington oydaşması* yaftası altında (yani, ABD, IMF ve Dünya Bankası'ndan oluşan bir güç odağından kaynaklanan) neo-liberal savları üçüncü dünyaya ihraç etmede, bunlara azgelişmiş ülkelerin sermaye grupları, seçkinleri ve yöneticileri nezdinde saygınlık kazandırmada başarılı olmuştur. Bu başarı-

da, korumacı-müdahaleci kalkınma modelini kapitalist bir gelişme biçiminin sınırları dışına taşımış olan Sovyet-tipi rejimlerin iflas etmesi de belirleyici olmuştur. "Kaçınılmaz, dönüşü olmayan bir süreç olarak küreselleşme" söylemi emperyalizm çözümlemelerinin yerini almış; "başka seçenek yoktur" sloganı, 20. yüzyıl boyunca dünya coğrafyasının doğusunda ve güneyinde müdahaleci-planlamacı-korumacı sosyalizan ve kapitalist kalkınma deneyimlerinin olumlu sayfalarının unutulmasına, göz ardı edilmesine katkı yapmıştır.

Sonuç, uluslararası sermayenin yarattığı; öncelikle de finans kapitalin egemenliğine refakat eden küresel bir kargaşadır ve Türkiye ekonomisi de, bu çalışmada gösterildiği gibi, son yıllarda bu kargaşadan payını almıştır. Ancak, uluslararası sermaye, egemenliğini ancak kendi karşıtını yaratarak oluşturabilir. Son yıllar, küreselleşme-karşıtı uluslararası hareketlerin yeşermesine ve neo-liberal savların saygınlığının, meşruiyetinin ve ideolojik egemenliğinin hızla aşınmasına tanık oldu. Üçüncü dünyada ulusal düzlemlerde muhalif toplumsal hareketlere, şimdilik sosyalist programlar değil, köktendinci, şoven veya mikro-milliyetçi patlamalar damgalarını vurmaktadır. Ancak, halk muhalefetinin, bu aykırı eğilimlerin içinde dahi düzen karşıtı potansiyelini yitirmediğini ve önümüzdeki on yıllar içinde, yepyeni ve etkili devrimci kanallara yönelme potansiyelini koruduğunu düşünüyor ve umuyoruz.

IV

Türkiye iktisat tarihi üzerindeki çalışmamız, 20. yüzyıl boyunca üretim güçlerinin küçümsenmeyecek boyut-

larda geliştiğini, üretim ilişkilerinde de kimi niteliksel dönüşümlerin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu olumlu değişmelere, gerilik unsurları, yapısal bozukluklar ve kronikleşen hastalıklar da refakat etmiştir. Bu noktada, madalyonun bu yüzüne de kısaca göz atmamız yararlı olacaktır.

Gözden geçirdiğimiz bu gelişimler, 18. ve 19. yüzyılın Batı Avrupa'sında sanayi devrimleriyle kemale eren kapitalist gelişme biçimlerinden önemli farklar içermektedir. Ve bu farkların önemli bir bölümü, bu iki gelişme arasında bir buçuk-iki yüzyıllık bir mesafe olmasından da kaynaklanmamaktadır.

Birinci olarak, özellikle 1946 sonrasında Türkiye ekonomisi giderek artan dış bağımlılık özellikleri kazanması bakımından klasik kapitalizmin gelişmesinden fark gösterir. Bağımlılık yaratan ekonomik ilişkiler, 1947'den beri sürekli ve kronik hal alan dış ticaret açıkları dışında, zaman içinde değişmiştir. Bu mekanizmaların Türkiye'ye özgü olmadığı; pek çok üçüncü dünya ülkesini de etkilemekte bulunduğu doğrudur; ancak bu saptama dahi ülkemizin dünya sisteminin hiyerarşik yapısı içindeki konumunu ortaya koyması bakımından anlamlıdır. İncelediğimiz dönemin sonunda Türkiye'de siyasi iktidarların ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda hareket serbestilerini büyük ölçüde yitirmiş olmaları; stratejik konularda karar merkezlerinin Washington ve Brüksel'e kaymış bulunması durumun ciddiyetini göstermektedir.

İçsel yapıya dönük ekonomik göstergelerde de kronik bozukluklar ve gerilik unsurları vardır. Bu bağlamda, tartışmalı bir alana; sınai yapının içsel çözümlenmesinden hareketle, sanayileşmenin derinleşme aşamasının erken kesilmiş olduğu savlarına girmiyoruz. Daha geleneksel göstergelere bakalım. 21. yüzyıla giril-

diğinde Türkiye'de tarım, hâlâ toplam çalışan nüfusun % 48.4'üne istihdam sağlamakta; kısacası, ulusal ekonomi faal nüfusun sektörel dağılımı bakımından büyük ölçüde *tarımsal* bir özellik taşımayı sürdürmektedir. Öte yandan aynı yıl, tarımın GSMH'ya katkısı sadece % 13.5'tir. Üstelik, son yirmi yıl içinde tarımın göreli sektörel verimlilik göstergesi (sektörün GSMH payının, istihdam payına bölünmesinden elde edilen oran) ciddi boyutlarda gerilemiştir. Faal nüfusun hemen hemen yarısının bu derecede düşük bir verimlilik düzeyinde milli ekonomiye katıldığı bir ekonomik yapı, ister istemez "azgelişmiş" olarak nitelendirilecektir.

Bir diğer kronik bozukluk, gelişme sürecinin erken aşamalarından itibaren "hizmetler " diye anılan "üretken olmayan" (veya "dış ticarete büyük ölçüde kapalı" olan) hizmetler sektörünün erken ve aşırı bir şişkinlik kazanmış olmasıdır. Batı kapitalizminin gelişiminde sanayileşmeyi izleyerek, ona destek olarak gelişen ve sanayileşmenin tüm kritik merhaleleri aşıldıktan sonra (ve 1930'lu yıllar dolaylarında) şişmeye başlayarak sanayinin önüne geçen hizmetler kesimi, Türkiye'de başından beri sanayiden (hatta erken bir tarihten sonra tarımdan) daha geniş bir yer kaplamış ve bu şişkinlik zaman içinde daha da artmıştır: 1923-1960 arasında milli hâsılanın ortalama % 40-45'ini oluşturan hizmetler kesiminin payı, 1960'lı yıllarda 1/2 eşiğine ulaşmış ve 1990 sonrasında ise %60 sınırlarını aşmıştır. Tarım dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak, hizmetlerde çalışanların sanayide çalışanlara oranı 1960'ta 1.60 iken bu oran 1980'de 2.02'ye, 2000'de 2.51'e çıkmıştır. Buna karşılık, bu dönem içinde sektörel göreli verimlilik göstergelerindeki gelişme hızında, hizmetler sektörü sanayinin gerisinde kalmıştır. 1980-2000 yıllarını karşılaştıralım. Sanayi-

nin GSMH payını, toplam istihdam payına bölersek elde edilecek ortalama sektörel verim göstergesinin 1.58'den 1.68'e çıktığını göreceğiz. Aynı biçimde hesaplanan hizmetlerin sektörel verim göstergesi ise 2.40'tan 1.91'e düşmektedir. Böylece, tarımsal istihdamda gözlenen ağır tempolu daralma, tarım-dışının verimlilik artışları bakımından durağan kesimlerine kaymaktadır. Son yirmi yıl içinde büyüme hızlarındaki yavaşlamanın ardındaki etkenlerden birini de bu yapısal eğilimlerde aramak gerekebilir.

Batı kapitalizminin gelişimiyle, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi arasında gözlenen ve siyasi uzantıları özellikle önem taşıyan bir diğer temel fark, burjuva demokrasisi ile bizim "parlamenter popülizm" olarak nitelendirdiğimiz rejim arasındaki ayrım çizgisiyle ifadesini bulur. Feodal toplumla arasındaki tüm siyasi, ideolojik ve hukuki bağların kopması anlamına gelen (ve geniş halk katılımıyla gerçekleşen) demokratik devrimler sonunda oluşan burjuva demokrasileri, uzun mücadeleler pahasına da olsa emekçi sınıfların etkili ekonomik ve siyasi örgütlenmesine ve iktidara (kendi bağımsız örgütleri ile) ya rakip ya ortak olmasına imkân veren bir dengeye dayanır. Bunun, sosyo-ekonomik kuruluşun üst-yapı düzleminde çok geniş bir çeşitlenme ve özgürlük alanı oluşturduğu da bilinen bir olgudur.

Buna karşılık Türkiye'de emekçi sınıfların siyaset sahnesine çıkabildikleri en etkili biçim, Cumhuriyetin ilk 25 yılını kapsayan reformcu ve otoriter bir paternalizmi izleyen "parlamenter popülizm" içinde olmuştur. Popülist rejimin, burjuva demokrasisinden temel farkı, emekçi sınıfların somut ve örgütlü siyasi mücadeleler sonunda belli hakları "koparan" değil, egemen sınıfların inisiyatifinde sadece "ödünler verilen" aktörler

olarak yer almalarıdır. İktidar, egemen sınıflar bloкunun monopolündedir ve paylaşılmaz; ancak, ekonominin genişleme konjonktürlerinde halk sınıflarının göreli durumlarını değilse bile, mutlak gelir düzeylerini sürekli olarak ilerletecek mekanizmalar geliştirilir. Egemen sınıfların denetimindeki bu mekanizmalar siyasi istikrar ve sosyal barış için gereklidir. Bu denetimin zayıfladığı, emekçi sınıfların ekonomik mücadeleleri egemen sınıfların "hazım sınırları"nın ötesinde edinimler kazanmaya başladığı veya bu mücadelelerin bağımsız siyasi biçimler kazanarak demokratik-devrimci bir dönüşüm ihtimalinin, biraz da olsa güçlendiği durumlarda popülizm son bulur; askeri darbeler aracılığıyla tutucu-otoriter bir rejim gündeme gelir ve/veya finansal/ekonomik krizler vesile edilerek ABD-IMF-Dünya Bankası ekonominin yönetimini devralır ve sermaye sınıflarının özlem ve taleplerini hayata geçirir. Ulusal farklılıkları ihmal etmemek koşuluyla ihtiyatlı bir genelleme yaparsak bu senaryonun sadece Türkiye'nin değil, popülist rejimleri bir türlü burjuva demokrasileri doğrultusunda aşamayan pek çok Üçüncü Dünya ülkesinin, özellikle Latin Amerika'nın kaderini de yansıtmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'nin burjuva demokrasisine bir türlü geçemeyişini burjuva devrimini tamamlayamamış olması ile *açıklamak* yeterli değildir; zira bu iki olay büyük ölçüde aynı şeydir. Daha temelden bir açıklama Türkiye'de (ve benzer diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde), burjuvazinin bir sınıf olarak özellikleri üzerine inşa edilebilir. Özellikle "milli" denebilecek bir burjuvazinin tarih sahnesine çok geç çıkması ve cılız kalması sonunda, bu sınıfça üstlenilmesi beklenen tarihi misyon (ve en başta burjuva devrimi) hep başka sınıf ve tabakalara devredilmiş; bunun sonunda devlet ve küçük

burjuva aydınları ile burjuvazi arasında Batı modellerinden farklı karmaşık bağıntılar, vesayet ve temsil ilişkileri doğmuştur. Türkiye'de güçlü bir sınıf haline gelirken bile burjuvazi bu gücünü, kıyasıya rekabet koşullarında etkinliğini ve üstünlüğünü her gün ekonomik olarak kanıtlama zorunluluğundan kaynaklanan bir dinamizmden değil, devlet mekanizmasının kendisine sağladığı özel imkânlardan kazanmış; dolayısıyla başarısını bu mekanizmaya ulaşmada ve onu etkilemedeki becerilerine borçlu olmuştur. Türkiye burjuvazisinin "avanta ve rant arayan" özelliklerinin, yirmi küsur yıllık neo-liberal model boyunca daha da artmış olduğunu, bu çalışmanın önceki bölümlerinde ortaya koyduk. Bu nitelikleri taşıyan bir burjuvazinin, Türkiye kapitalizmini dinamik bir gelişme sürecine taşıyabilecek rekabetçi, atılımcı, yenilikçi, yaratıcı bir toplumsal aktör olarak görülmesi yanıltıcı olmaktadır.

Sermaye çevrelerinin sözünü ettiğimiz bozuk ekonomik sicillerini göz ardı eden kimi "sivil toplumcu" çözümlemeler, Türkiye burjuvazisine, toplumumuzun demokratikleşme sürecinde de stratejik ve olumlu bir rol atfetmektedirler. Bu görüşe katılamıyoruz. Cumhuriyet tarihinin çeşitli kritik dönemeçlerinde Türkiye burjuvazisinin Batı'daki sınıfdaşlarının aksine, toplumun demokratikleşmesine katkılar yapan değil, bu sürece en azından ayak bağı olan bir konumda olduğunu görüyoruz. Türkiye'de parlamenter rejimin, Avrupa-tipi bir burjuva demokrasisine göre temel eksiği, emekçi sınıfların düzen-dışı özlem ve taleplerini temsil etme iddiasındaki sosyalist-devrimci akımların siyasi rejim içinde yer almalarının, fiilen etkili olmalarının önlenmiş olmasıdır. Bu tür bir seçeneğin etkili olabileceği her dönemeçte, örneğin 1946-47'de parlamenter rejimin sol-sosyalist muhalefetten yoksun biçimde ku-

rulmasında, devrimci ve düzen-dışı akımların halk sınıflarında ciddi boyutlarda kök saldığı 1971 ve 1980 yıllarında sermaye sınıfları demokratik açılımların etkili bir biçimde önlenmesine kritik katkılar yaptılar. Özellikle, 12 Eylül rejiminin hem oluşmasının, hem de kurumlaşmasının ardındaki TÜSİAD, TOBB, TİSK desteği, burjuvazinin yakın tarihimizdeki anti-demokratik sicilinin kanıtlarıdır.

Daha yakınlara gelelim. Sadece ekonominin değil, Türkiye toplumunun kaderinde söz sahibi olmak iddiasındaki (ve "piyasa aktörleri" diye saygın bir yaftayla adlandırılan) rantiye-finans çevreleri, TÜSİAD, TOBB gibi örgütler, bunların sözcülüğünü üstlenmiş olan büyük medya, Türkiye halkının ezici çoğunluğunun zıt yöndeki eğilimlerine rağmen Irak savaşında ABD'yi destekleme lobisini oluşturmuşlardır. Tercihlerinin ardındaki ekonomik gerekçeler malumdur. "Paradan para kazanma" sarmalının kesintisiz sürmesini, servet ve etkili faiz vergileri, konsolidasyon, para basarak borcun itfası seçeneklerinin gündem dışı tutulmasını kısacası iç borcun dış kaynaklarla döndürülmesini istiyorlar. Bir önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, finansal kesimin ve borçlu şirketlerin ayakta durması, artık dış kaynak girişlerine (ve sözü edilen koşullarda ABD yardımının gerçekleşmesine) bağlıdır. Dolayısıyla burjuvazi, siyasi iktidarı kendi kısa dönemli, anlık çıkarları doğrultusunda etkilemektedir. Bu davranış biçiminde şaşılacak özellikler yoktur; ama bu derecede sığ, kısa dönemli ve çıkarcı bir perspektif içine sıkışıp kalmış bir sınıfın ülkemize demokrasiyi taşıyacak bir aktör olarak algılanması şaşırtıcıdır. 2003 yılında Türkiye'yi savaş eşiğine sürükleyebilecek ABD politikalarına teslim etme çağrılarının sermaye sınıflarından, savaş karşıtlığı ve bağımsızlık özlemlerinin ise

halk sınıflarından kaynaklanması, ideoloji çözümlemeleri açısından da ilginç bir saptamadır.

Bir burjuva demokratik devriminin nesnel sonuçlarının burjuvaziye *rağmen* gerçekleşmesi teorik olarak mümkündür. Bu stratejik alternatiften geçmiş tarihsel örnekler de vardır; ancak Türkiye'de böyle bir oluşumu sürükleyebilecek tek sentez olan küçük burjuva radikalizmi ile sosyalizm arasındaki ittifak, bir türlü gerçekleşememiştir. Bu başarısızlığın ardındaki etkenlerin çözümlenmesi, bu çalışmanın sınırlarını aşıyor.

İşte *azgelişmişlik* denen olgu da yukarıda sayılan (ve Batı kapitalizminin dünü ve bugünüyle karşılaştırıldığında belirginleşen) temel farklılıkların bir bileşkesinden başka bir şey değildir. Kapitalist dünya ekonomisinin aktif ve belirleyici merkezinde değil, pasif ve bağımlı çevresinde yer almak; içsel ekonomik yapıda ve egemen sınıfların konum ve davranışlarında belirgin bozukluk ve deformasyonların kronikleşmesi; tutucu-baskıcı-otoriter rejimlerle, popülist sivil rejimler arasında yalpalayan veya popülizmi burjuva demokrasisi doğrultusunda değil, uluslararası sermayeye teslimiyetle aşmaya kalkışan bir siyaset rakkası... Bunlara, üretim güçlerinin gelişimi bakımından emperyalist sistemle bir türlü kapatılamayan farkı da eklersek, Türkiye toplumunun ve ekonomisinin 20. yüzyılın sonlarına yaklaşılırken niçin hâlâ *azgelişmiş* olarak nitelendirilmesi gerektiği ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, burada sözünü ettiğimiz toplumsal gerilik tablosunu bir tarihi mahkûmiyet olarak yorumlamak da kesinlikle yanlıştır. Yirminci yüzyıl Türkiyesi üzerindeki bu inceleme Türkiye'nin durağan bir toplum yapısına sahip olmadığını göstermiş olsa gerekir. Türkiye toplumu sınıf çelişkilerinin çeşitliliği ve sınıfsal dinamikler bakımından hızlı değişimler geçirmeye

yatkın özellikler taşımaktadır. Emekçi insanlar, 1960'lı, 1970'li yıllar boyunca ve 1989'u izleyen birkaç yıl içinde, sınıflar arası dengeleri hızla lehlerine değiştirebilecek örgütlenme ve mücadele gücünü gösterebilmişlerdir. Sermaye sınıfları bu kritik dönemeçleri, şiddet, "hile ve desise" yöntemlerinden oluşan karşı saldırılarla aşabilmişlerdir. Bunun sonunda Türkiye'de halk muhalefeti 21. yüzyılın başlarında yok olmamıştır; ama, örgütlü ve inşacı değil; örgütsüz, tepkici ve yıkıcı özellikler taşıyan özellikler kazanmıştır. Bu özellikleriyle bu muhalefet, 2002 Kasımında uluslararası ve yerel sermaye sınıflarının insafsız programını uygulayan bir iktidarı, sessiz, nefret dolu, örgütsüz ve kollektif bir tepkiyle tasfiye etmiş; ancak orada kalmıştır. Öyle sanıyoruz ki, bu olgu bile, biraz önce sözünü ettiğimiz "siyaset rakkası"nın sadece kendini tekrarlayan simetrik dalgalanmalardan ibaret olmadığını; her yeni sallantının Türkiye halkının özgürlüğe, eşitliğe, bağımsızlığa giden uzun yolculuğuna küçük katkılar getirdiğini göstermektedir.

Kaynaklar

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

AKYÜZ, Y. ve BORATAV, K. "Türkiye'de Finansal Krizin Oluşumu", *İşletme ve Finans,* Ağustos 2002.

AYDEMİR, Ş. S., *İkinci Adam,* (I), İstanbul, 1966.

BALİ, R. *Tarz-ı Hayattan Life Style'a* ,İletişim, İstanbul 2002.

BAŞAR, A. H., *Atatürk ile Üç Ay,* İstanbul, 1945.

BORATAV, K., "1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler", *SBF Dergisi,* Mart 1969.

BORATAV, K., *Türkiye'de Devletçilik,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

BORATAV, K., "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,* İTİA Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

BORATAV, K., "Kemalist Economic Policies and Etatism", *Atatürk as Founder of a Modern State*, (Der. E. Özbudun and A. Kazancıgil), C.P. Hurst and Co., Londra, 1981.

BORATAV, K., "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, Ekim-Kasım 1983.

BORATAV, K., "Türkiye İmalat Sanayiinin AET'deki Geleceği Açısından Uluslararası Ücret ve Emek Verimi Karşılaştırmaları", *1987 Sanayi Kongresi Bildirileri*, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Ankara 1987.

BORATAV, K., "Birikim Biçimleri ve Tarım", *11. Tez*, 7. Kitap, 1987.

BORATAV, K. ve TÜRKCAN, E. (Editörler), *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993

BORATAV, K., TÜREL, O. ve YELDAN, E., "The Turkish Economy in 1981-1992: A Balance Sheet, Problems and Prospects", *METU Studies in Development*, 1995, 22/1.

BORATAV, K., KEPENEK, Y., TAYMAZ, E., BALİ, T., ERTUĞRUL, N.İ., VE CANDAN, M.A., *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi*, KİGEM, Ankara 1998.

BULUTAY, T., TEZEL, Y. S. ve YILDIRIM, N., *Türkiye Milli Geliri, 1923-1948*, SBF Yayınları, Ankara, 1974.

BULUTAY, T., *Employment, unemployment and wages in Turkey*, ILO and SIS; Ankara, 1995.

ÇAVDAR, T., *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla 'Vaziyet ve Manzara-ı Umumiye'*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

ÇAVDAR, T., *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982.

ÇÖLAŞAN, E., *24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1983.

DİE, *1927 Sanayi Sayımı*, DİE Yayını, Ankara, 1969.

DOĞAN, Y., *IMF Kıskacında Türkiye*, Toplum Yayınları, Ankara, 1980.

DPT, *Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, 1963-1967*, Ankara, 1963.

DPT, *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972*, Ankara, 1967.

DPT, *Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977*, Ankara, 1973.

DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983*, Ankara, 1978.

ELDEM, V., *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayını, 1970.

ELDEM, V., "Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975.

EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

GÜLALP, H., *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1983.

GÜZEL, Ş., *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi, 1940-1950*, (Teksir, 1982).

İLKİN, S., "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No. 2, 1971.

KEPENEK, Y., *Türkiye Ekonomisi*, ODTÜ, Ankara, 1983.

KEYDER, Ç., *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

KEYDER, N., "Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Köylünün Refah Seviyesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Güz 1970.

KORUM, U., *Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi*, SBF Yayını, Ankara, 1977.

KURMUŞ, O., "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı.

KURUÇ, B., *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Ankara, 1963.

KÜÇÜK, Y., *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.

KÜÇÜK, Y., *Türkiye Üzerine Tezler*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980.

MEARS, E. G., *Modern Turkey*, Macmillan, New York, 1924.

MERAY, S. (Der.), *Lozan Barış Konferansı*, Bölüm II, c. 2, SBF Yayını, Ankara, 1978.

ORTAYLI, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, Ankara, 1983.

OYAN, O. ve AYDIN, A. R., *İstikrar Programından Fon Ekonomisine*, Teori Yayınları, Ankara, 1987.

ÖKÇÜN, G., *İktisat Kongresi, 1923, İzmir*, SBF Yayını, Ankara, 1968.

ÖKÇÜN, G. (Der.), *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915*, SBF Yayını, Ankara, 1970.

ÖKÇÜN, G., *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, SBF Yayını, Ankara, 1971.

ÖKÇÜN, G., *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler, Yorumlar*, SBF Yayını, Ankara, 1982.

ÖKTE, F., *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1951.

.PAMUK, Ş., "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı.

PAMUK, Ş., "Economic Growth in Comparative Perspective", (teksir) *ODTÜ İktisat Kongresi tebliği*, Eylül 2002.

ROTHMANN, L., *Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

SİLİER, O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi, 1923-1938*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisat Politikası Arayışları*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1977.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, T. C. Merkez Bankası Yayını, Ankara, 1981.

TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yayını, Ankara, 1982.

TEMEL, A. "Faktör Gelirlerinde Gelişmeler", (1992, teksir).

TEZEL, Y., "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisat İlişkileri", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İTİA Mezunları Derneği Yayını, İstanbul, 1977.

TÜREL, O. "Özelleştirme Üzerine Notlar", Bagimsizsosyalbilimciler web sitesi, 2003.

TOPRAK, Z., *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

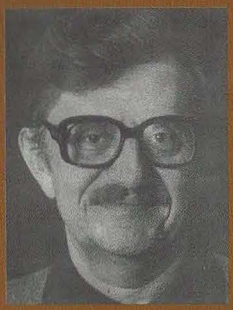
TUNÇAY, M., *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

UNCTAD, *Trade and Development Report, 1997*, United Nations, New York and Geneva, 1997.

UNCTAD, "Macroeconomic and labour market indicators over the financial cycle", *Trade and Development Report, 2000,* United Nations, New York and Geneva, 2000

VARLIER, O., *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri,* DİE Yayını, Ankara, 1978.

ZAİM, S., *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler,* İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1956.

Korkut Boratav

Türkiye İktisat Tarihi

1908-2002

Her şeyden önce belirtilmesi gereken nokta, kitabın dönemlemesinin, şimdiye kadar hiçbir eserde rastlanmadık ölçüde iktisadi kıstaslara dayanması ve dolayısıyla iktisat-siyaset diyalektiğinde, yazarın iktisada ağırlık veren görüşüyle fevkalade tutarlı olmasıdır. Değerli araştırmacı Korkut Boratav'ın kitabı, Türkiye ekonomisinin nereden geldiği ve nereye gittiği konusunda derin düşünmek isteyenlere bir rehber olarak önerilir ve üniversitede ders kitabı olarak okutulması beklenir.

Mehmet Ali Kılıçbay

"Meslekten iktisatçı olmayan"lar hedeflenmişse de, iktisatçıların başucu kitabı olacak güçte, kalıcı bir yapıt. Tutarlı değerlendirmeler, nesnel nicel kıstaslar, dengeli iktisat-siyaset birlikteliği, duru, akıcı bir dil... Boratav'ın kitabı bugünü anlamak için son derece yararlı bir yapıt. Dünü bilmek, yarını görmek için Boratav'ın kitabı okunmalı... Bir daha okunmalı...

Zafer Toprak

ISBN 975-533-393-2
9 789755 333939

imge.com.tr

